

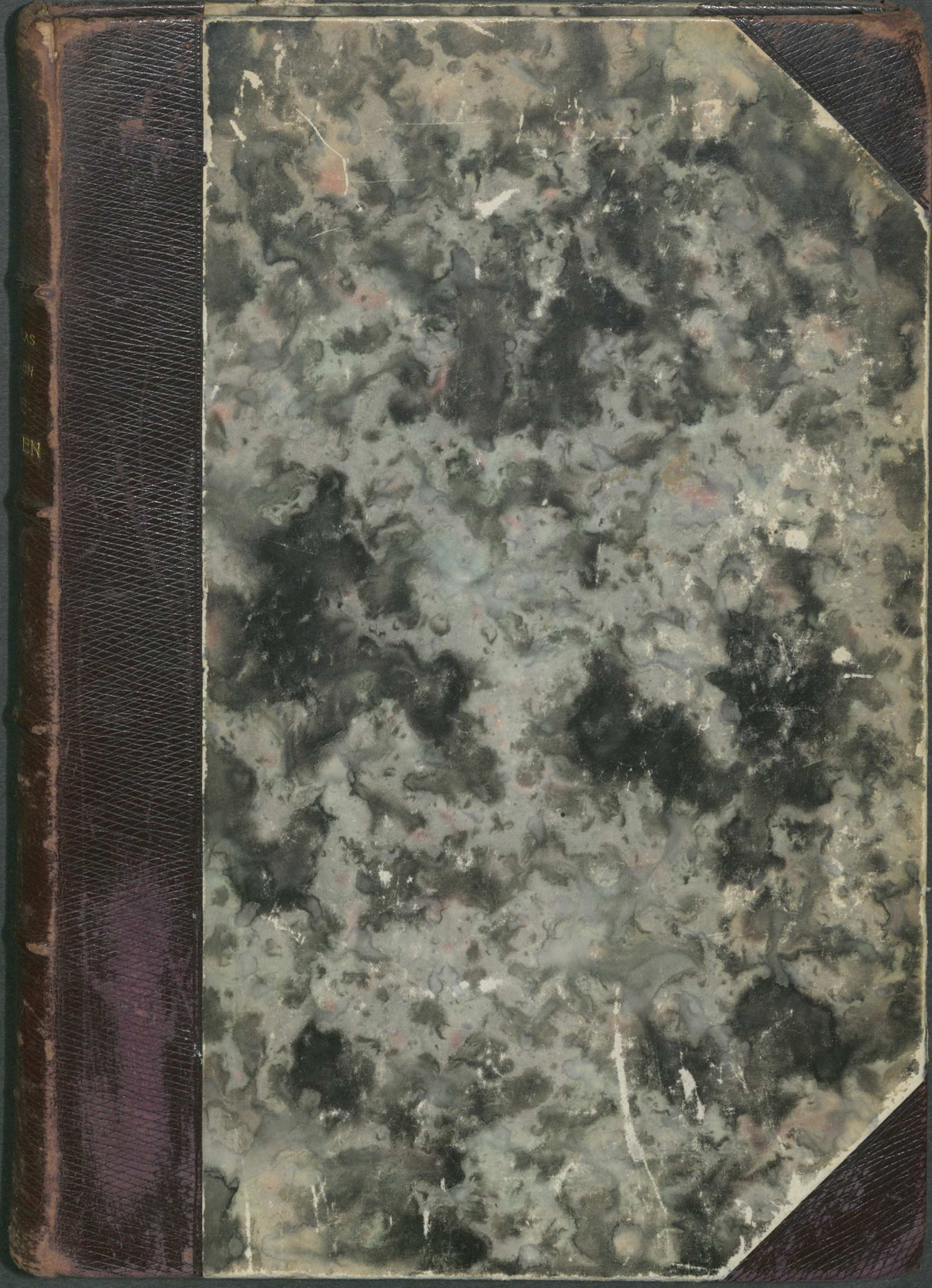
Denne fil er downloadet fra
Danmarks Tekniske Kulturarv
www.tekniskkulturarv.dk

Danmarks Tekniske Kulturarv drives af DTU Bibliotek og indeholder scannede bøger og fotografier fra bibliotekets historiske samling.

Rettigheder

Du kan læse mere om, hvordan du må bruge filen, på
www.tekniskkulturarv.dk/about

Er du i tvivl om brug af værker, bøger, fotografier og tekster fra siden, er du velkommen til at sende en mail til *tekniskkulturarv@dtu.dk*

~~Industribiblioteket~~

~~666 68~~

Grp:

Forfatter

A. G. Jensen

Titel:

Jydepotten

Bina:

Udgave:

Trykkaar: 1924

~~Industribiblioteket~~

666 68

DANMARKS
TEKNISKE BIBLIOTEK

666.3

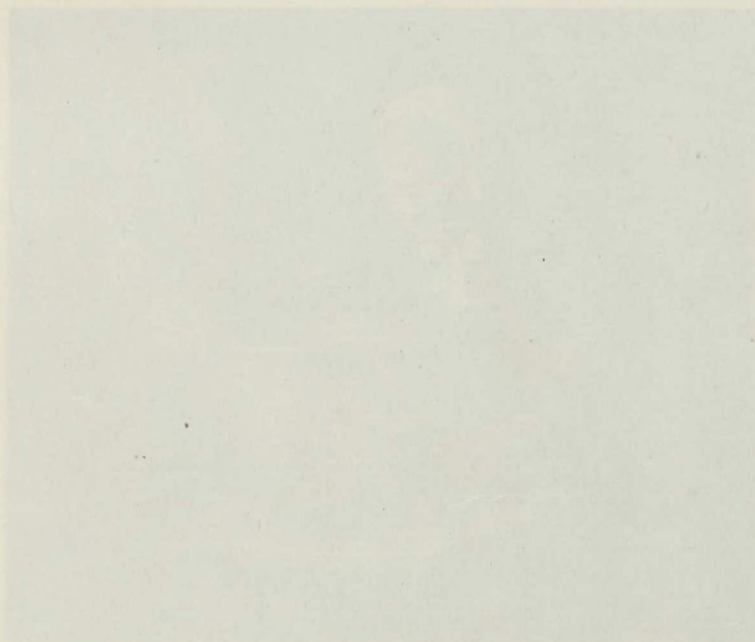
Jen

1924

ANDRÉAS G. JENSEN

JYDEPOTTEN

DET LÆRRE ELDSTE HÅNDVERK

KØBENHAVN

LEVIN & MUNKSGAARDS FORLAG

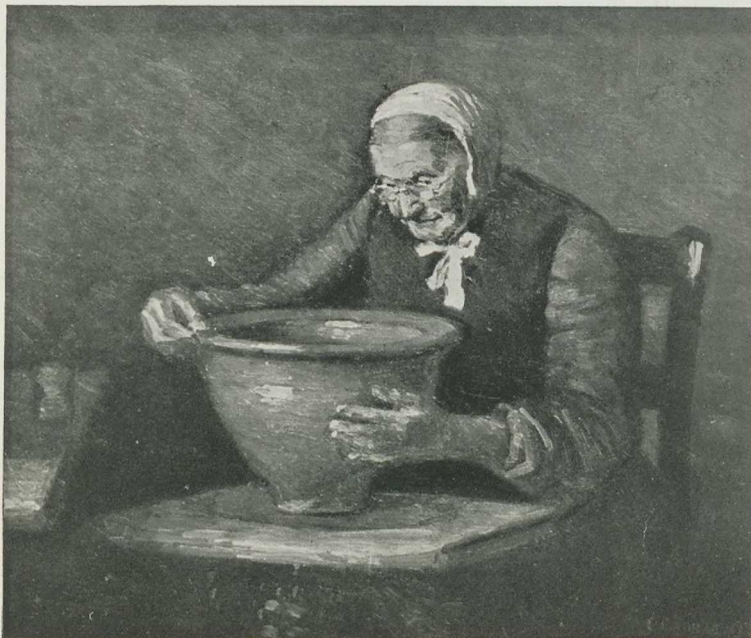
1887

*J. F.
givet Fr. Omslag
med*

ANDREAS G. JENSEN

JYDEPOTTEN

VORT LANDS ÆLDSTE HAANDVÆRK

KØBENHAVN
LEVIN & MUNKSGAARDS FORLAG
MCMXXIV

THE HISTORY OF

THE CITY OF LONDON

FROM THE FOUNDATION TO THE PRESENT TIME

BY JOHN STOW

AND

THE HISTORY OF THE

CITY OF LONDON

FROM THE FOUNDATION TO THE PRESENT TIME

BY JOHN STOW

AND

THE HISTORY OF THE

CITY OF LONDON

FROM THE FOUNDATION TO THE PRESENT TIME

BY JOHN STOW

AND

THE HISTORY OF THE

CITY OF LONDON

FROM THE FOUNDATION TO THE PRESENT TIME

BY JOHN STOW

AND

THE HISTORY OF THE

CITY OF LONDON

FROM THE FOUNDATION TO THE PRESENT TIME

BY JOHN STOW

AND

THE HISTORY OF THE

CITY OF LONDON

JYDEPOTTEN

Ubrændt, braandet jydepotte, se s. 29.

ANDREAS G. JENSEN

JYDEPOTTEN

VORT LANDS ÆLDSTE HAANDVÆRK

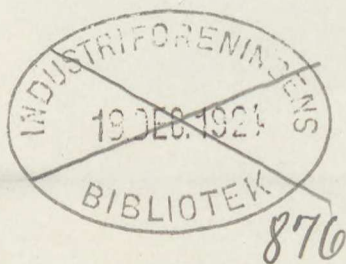

KØBENHAVN

LEVIN & MUNKSGAARDS FORLAG

MCMXXIV

Omslagsbillede efter maleri af C. Lyngbo.

INDHOLD

	Side
<i>Forord</i>	7
<i>Indledning</i>	9
<i>Leret</i>	11
<i>Formning og brænding</i>	14
<i>Pottearbejdets omfang og indtægten derved</i>	47
<i>Handelen med potter</i>	75
<i>Pottetøjets former og brug</i>	111
<i>Aarsager til pottearbejdets ophør</i>	150
<i>Lovbestemmelser om pottibrændingen</i>	155
<i>Udtalelser om jyddepottvirksomheden</i>	157
<i>Tilknytningen til oldtiden</i>	165
<i>Kilder</i>	179
<i>Ordliste</i>	181

Dette arbejde er, saa vidt det nu lader sig gøre, en samlet fremstilling af de forskellige egnes jdepottefabrikation og den til sin tid udstrakte handel med det sortbrændte pottetøj. Fremstillingen bygger paa egne indsamlinger og undersøgelser, samt hvad det har været mig muligt at lede frem i trykte og skrevne kilder. — De mange, som har ydet mig bidrag, beder jeg modtage min tak, og ligeledes takker jeg personalet i museer, arkiver og biblioteker for velvillig hjælp og vejledning. Særlig tak skylder jeg Direktionen for den grevelige Hjelmstjerne-Rosencroneske Stiftelse, der har ydet mig understøttelse til mine indsamlinger, samt Carlsbergfondets Direktion for hjælp til arbejdets udgivelse.

Andreas G. Fensen.

INDLEDNING

ET sortbrændte pottetøj, der tidligere brugtes landet over til husholdningskar, er i almindelighed kendt under navnet „jydepotter“. Dermed kunde det synes afgjort, at disse sortgraa lerkars hjemsted var Jylland, og at tilvirkningen var en særegen jysk industri. Dette er da ogsaa den gængs opfattelse, og for den nyere tids vedkommende er den til dels rigtig, ja endog et godt stykke tilbage i tiden har tilvirkningen væsentlig været knyttet til Jylland. Men saaledes har det næppe altid været.

Lad os først opholde os lidt ved navnet „jydepotter“. Det bruges i Jylland kun i de egne, hvortil potterne førtes som handelsvare. Paa selve tilvirkningsstederne nævner man dem altid „swott potter“ eller „swott gryder“, i Limfjordsegnene „swott kaarwon“ eller „kaargon“ (karmon). Men navnet sorte gryder eller potter har tidligere været det almindelige landet over. Det kan ikke afgøres, hvornaar udtrykket jydepotter fremkommer. I Pontoppidans „Danske Atlas“ bruges udtrykkene „sorte Gryder og Potter“ og „Jydepotter“ i flæng; men allerede o. 1730 skrives „jydepotter“ i jyske toldbøger og indberetninger. Da er navnet altsaa almindelig kendt og brugt. Deraf tør man vel slutte, at allerede betydelig tidligere har den egentlige tilvirkning haft sit sæde i Jylland; det tager jo altid et maal af tid, inden et gammelt navn fortrænges og et nyt vinder frem, og i de forudliggende sparsomme kilder bruges altid „sorte gryder“, „sorte potter“ eller kun „lergryder“.

„Danske Atlas“ oplyser dog tillige, at jyderne ikke er ene om virksomheden; thi paa Fyn forfærdiges „Ligeledes de saakaldte Rappekar, lignende de sorte Jydepotter og Gryder. Disse gøres meest i Vissenberg paa Landevejen imellem Odense og Medelfart, saa og i Hellager i Tved Sogn, dog agtes de ikke saa stærke og gode som de Jydske Kar af samme Slags“.

Dengang var der altsaa to fynske tilvirkningssteder for sorte lerkar. I Hellager er der ingen nulevende, der kender noget til virksomheden; men i Karhuse har den — ganske vist i stadig aftagende grad — været drevet til vore dage, indtil den nu ogsaa der er uddød. Men ihvor ringe tilvirkningen af sorte lerkar paa Fyn har været, saa er det dog hermed afgjort, at virksomheden ikke kun hører Jylland til.

Vender man sig derpaa til de mængder af lerkar fra oldtiden, som er fundet rundt om i landet og bevares i vore samlinger, da er de — skønt egnsprægede — dog saa lig hinanden, at man maa antage en ensartet fremgangsmaade over hele landet. Foruden den indbyrdes lighed viser oldtidskarrene imidlertid saa megen lighed med den nyere tids jydepotter, at selv den flygtige iagttager ledes til at antage en forbindelse mellem dem.

Forudsætter man en saadan forbindelse, bliver helhedsbilledet det, at der i oldtiden har været drevet en udstrakt tilvirkning af sortbrændt pottetøj over hele landet, at denne virksomhed er aftaget op gennem tiden, og at de steder, hvor den har været drevet til vore dage, er det sidste hjem for vort lands ældste haandværk, hvis begyndelse maa henlægges til de fjærneste tider.

Denne opfattelse falder ganske sammen med forholdene i den nyere tid. Som allerede nævnt har tilvirkningen været drevet svagt men aftagende paa Fyn. Jylland var allerede i jernalderen foran baade med tilvirkning og brug af lerkar, der er da ikke noget mærkeligt i, at virksomheden her har holdt sig længst og i størst udstrækning; men ogsaa her finder man en stadig tilbagegang, indtil arbejdet nu praktisk talt er uddød.

Saa længe de sorte lerkar tilvirkedes i de forskellige landsdele, gik de under navnet sorte gryder og potter, dette bevares selvfølgelig paa tilvirkningsstederne i Jylland; men efterhaands som virksomheden indskrænkedes væsentlig til Jylland, og det øvrige land fik sin forsyning herfra, ændredes potternes navn i samme retning, og de „sorte potter“ blev til „jydepotter“.

LERET

DEn lerart, der har ydet raamaterialet og dermed grundlaget for tilvirkningen af de sorte potter, er glimmerleret, en af de almindeligste tertiære dannelser her i landet. I Jylland findes den således saa godt som overalt under istidsaflejringerne syd for en linje Aarhus — Viborg — Holstebro — Thisted. Glimmerleret, der indeholder en mængde smaa hvide glimmerblade, findes tit i vekslende lag med det plastiske ler, men er i forhold til dette en „mager“ lerart, der altid er iblandet kvartssand. Naar sandmængden ikke er for stor, er dette ler udmærket til teglværksbrug, og ligesom det tidligere var grundlag for jydepotteindustrien, danner det i vore dage grundlag for et udstrakt teglværksbrug. Farven er noget vekslende. Eftersom der findes iblandet større eller mindre mængder kulpartikler, er leret snart blaaligt, brunsort eller brungraat.

Hvad de nyere geologiske undersøgelser har oplyst om glimmerleret og dets bestanddele, var imidlertid ukendt for en tidligere tid. Den havde sin opfattelse og sine egne mærker at gaa efter. Leret kaldtes potteler, og stundom paa grund af sit sprøde udseende „krøl“ler“.

Det var den almindelige opfattelse, der gang paa gang findes fremsat, at Vardeegnen havde det bedste ler til jydepottefabrikation, og at virksomheden netop derfor havde sit hovedsæde paa denne egn. Man vidste ogsaa at fortælle, at der var foretaget undersøgelser adskillige andre steder for at finde potteler, men uden resultat. Kun en enkelt forfatter drister sig til at mene, at omhyggeligt foretagne boreriger muligt kunde ført til et andet og bedre resultat.

Det var ikke hvermands sag at kaste potteler. Baade med hensyn til farve og øvrige udseende kunde det let forveksles med andet ganske ubrugeligt ler. Et af de sikre kendetegn var, at padderokker trivedes særlig godt i det, endvidere laa potteleret altid oven paa et mergellag med et tyndt „slimlag“ imellem, og dette lag skulde tages med, men heller ej dybere. Det var derfor af den største betydning at have en god kaster, der var nøje kendt med tingen, saa han fik med, hvad han skulde have, men heller ikke mere. Pottekonens hele arbejde kunde være omsonst, hvis en fuser til kaster havde taget fejl.

Hvor leret var let tilgængeligt, gravede man ned og tog et eller nogle faa læs, og næste gang gravede man et nyt hul. Endnu findes enkelte henliggende ganske omrodede jordstykker med hundreder af tilgroede større og mindre fordybninger, der viser, hvor man tidligere hentede potteler. Ligesom man mange steder har haft fællesgrave til teglbrug, havde man ogsaa paa sine steder i potteegnene fælles lergrave, hvor samtlige sognets pottekoner fik ler. Den berømteste af disse er fællesgraven i Sig, der i 1860 blev aarsag til en fleraarig proces. Det var dog ikke potteleret, men det underliggende mergellag, det drejede sig om. Da pottearbejdet der paa egnen ved den tid aftog, og bønderne begyndte at mergele markerne, hentede samtlige bønder mergel fra den gamle fællesgrav. Herimod protesterede en selvejerbonde, paa hvis grund graven laa, og som svarede skat deraf. Han paa den ene side og besidderen af Nørholm gods med 14 bønder paa den anden side æskede da domstolens afgørelse, der gik ud paa, at samtlige bønder havde hævd paa at kaste ler, men kun selvejeren havde ret til mergelen.

I ældre tid havde man ogsaa uden vederlag kunnet hente ler paa anden mands grund, hvis det ansaas for særlig godt. Dette forhold ændredes dog op i tiden, saa der betaltes vist for læsset. Fra Horne sogn hentedes o. 1830 meget ler til nabo-sognene, det betaltes dengang med 12 sk. lybsk pr. læs. Senere var prisen baade der og andre steder 2—3 mark læsset.

Følgende fortegnelse efter de gamles meddelelser viser trods sin mangelfuldhed, hvor almindeligt det har været at hente leret endog langvejs fra. Erfaringen havde vel vist, at det lønnede sig. Man maa jo nemlig huske, at der fandtes brugeligt potteler saa godt som alle de nævnte steder, foruden i en række sogne, som ikke her er nævnt. Leret hentedes:

Til	Fra	Til	Fra
Næsbjærg	Øse	Transbøl	Hindsig
Skonager		Hornelund	
Ansager		Hemme	
Agerbæk		Gravlund	Hostrup
Rodebæk	Debel	Kobberup	Gammelstrup
do.		Feldingbjærg	
Thorstrup	Firhøje	Borris	
Yderik	Mejls	Smøllerup	
Trasborg		Mønsted	Askildrup
		Vorup	

Leret gravedes om efteraaret og lagdes paa en stenpikket plads ved huset. Det dækkedes omhyggeligt med soj (græstørv) for at der ikke skulde komme snavs til det, ellers laa det iøvrigt for at „tage vinterluften“, det vil sige, at frosten skulde skørne det, inden det til foraaaret skulde i arbejde.

FORMNING OG BRÆNDING

DER skal nu skildres, hvordan de sorte potter blev til. Ved at følge arbejdet fra først til sidst, vil man da faa at se, at hvor primitiv denne kunst end kan synes, og i mange maader var, krævede den dog et betydeligt større maal af dygtighed, orden og omhu af sine udøvere, end man ved et første blik skulde tro.

Pottearbejdet var fuldstændig overladt til kvinderne. De kaldtes tidligere grydekoner og grydepiger, i den sidste tid, da det væsentlig var gamle koner, der gjorde potter, kaldtes de pottetekoner, og dette udtryk bruges i det følgende. De begyndte arbejdet tidligt om foraaet saa snart uld- og hørspind var til side, som regel i marts—april. Mange begyndte dog allerede ved „Pejersdaw“ (22. febr.) og saa fortsattes der sommeren igennem, tit efteraaet med, ja enkelte gjorde potter det meste af vinteren.

Aftenen før leret skulde æltes, slog pottetekonen vand paa den side af lerdyngen, hvor hun vilde tage, og naar leret var godt opblødt, gennemhakkedes det paa kryds og tværs med en spade eller greb.

Om morgenen fejedes lergulvet paa det omhyggeligste i anledning af æltningen; thi det gjaldt fra først til sidst, at „en skuld' vær' li' saa renfarre med æ lie, som med si' dej-trow“ eller „som med si' smørkop“. Derpaa gik pottetekonen ud for at „bold' op“. Liggende paa knæene „krampede“ hun med næverne leret ud af dyngen og klappede det op i „bold“ (klumper) paa en lille spands størrelse, disse bares paa grydefjælen eller i en halmløb ind i grydestuen og lagdes i dyngen midt paa gulvet, tillige med det sand som skulde æltes imellem. Det skulde være fint, stenfrit sand („sølvsaand“ sagde en af de gamle), stundom maatte man hente det langt borte, og kunde man kun faa sand med smaasten i, maatte det temses først.

Man tog ler og sand paa beram, selv om man naturligvis havde omtrentlige maal at gaa efter — nogle siger 3 bolde og

1 spand sand, andre 4 bolde og 2 smaa spande sand. Det var selvfølgelig ogsaa noget forskelligt efter lerets fedme, derfor kunde det knibe i begyndelsen, hvis en pottemagerske kom til en ny egn; „men en dygtig pottepig' skuld' kund' mærk', hvor møj saand der skuld' i æ lier“.

Det hele æltes nu paa den maade, at pottekonen — i særkeærmer og underliv og et enkelt opkiltet underskørt — med bare fødder, stadig bevægende sig i smaa sidelæns hop med den ene fod foran den anden, traadte hele massen ud i et lag paa c. 3 cm tykkelse. Derpaa skar hun det med en „skawknyw“ ud, som hosstaaende figur viser. De midterste stykker blev taget op, lidt levnet sand strøet paa gulvet i den frembragte aabning, og nu rulledes de forskellige lerstykker sammen og lagdes i dyngne paa ny, hvorefter æltningen gentoges, ialt 4—6 gange. Sidste gang traadtes leret med siden af foden ud i et ganske tyndt lag. Hvis blandingen blev for stiv, tilsatte man en smule vand.

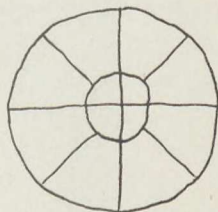

Fig. 1.

Fig. 2. Leret trædes ud sidste gang.

Under æltningen maatte pottekonene passe at samle alt op, som hun mærkede med fødderne. En stump straa, lyngkvist eller rod, der fik lov at blive i leret, vilde senere brænde bort

Fig. 3. Leret væles. — Dette og følgende billeder af den arbejdende pottkone er taget efter Marie Haugstrup i Stilbjærg, da hun var c. 80 aar.

og efterlade hul i potten; frø, smaasten og frem for alt „tinter“, nogle smaa faste kalkholdige klumper i leret, udvidede sig under brændingen og fik potterne til at springe. Men pottemagerskerne havde en forbavsende evne til baade at mærke disse smaating og fjerne dem i en utrolig hast.

Naar leret var traadt ud sidste gang, var det omtrent som fast brøddej. Det blev saa skaaret i strimler og „vælet“. Vælerne lagdes i bunke over hinanden og hylledes med et stykke tøj for ikke at tørres og for at holdes fri for snavs.

Det var et ret strængt arbejde at ælte ler. Tidligt om for-aaret var det koldt at faa de bare fødder i det; men det gav snart god varme, „a haar svedt øwer 'et manne gaang“, sagde en gammel pottékone. Hvis leret var meget koldt, kunde man faa lidt varmt vand slaaet over, stundom var frosten saa haard, at man maatte have leret et par dage inde i stuen, før det kunde trædes ud, saa kunde det nok være godt at faa en skaal varmt øl eller maaske „en lille sort“. Men naar isen ikke ligefrem dækkede, saa vaskede man dog benene ved brønden eller bækken bagefter.

Leret skulde dog have endnu en omgang. En af vælerne blev lagt paa et lavt „grydebord“ eller „vælskammel“ og blev der æltet med næverne, akkurat som naar man ælter dej. Det skulde gennemarbejdes, til det var fuldstændig sejt, ellers vilde potterne revne. Det skulde som en gammel bondemand sagde, „æltet og væltet og trimles og trykkes, te de' vaar saa sej som tosket tyr'mog (tærsket tyremøg), og saa lind te de' kund' trækkes saa laang en vild' ha' 'et“. — Derefter blev det slaaet op i „stokke“, større og mindre langagtige klumper, omtrent som en afstumpet sukkertop. Hver stok indeholdt ler til een potte og var omtrent af pottens højde.

Saa skulde potten „gøres op“. Samtlige stokke anbragtes paa et bord, og pottékonen, der arbejdede siddende, tog plads paa sin stol ved siden af med et grovt lærredsforklæde foran sig og en „grydefjæl“ — et bræt c. 65 cm. l. og 30 cm. br., undertiden halvmaaneformet — paa skødet. Der skulde hun have sit arbejde „for ret aa vær' øwer 'et“. Ved højre knæ stod en spand eller skaal med vand — i ældre tid altid et lerkar paa en lerfod (fig. 78). Grydefjælen vædedes godt med vand, en af stokkene „skruedes“ rundt paa fjælen paa den brede ende. Saa snart den var glat, blev den stillet paa den spidse ende, og med højre haands tommelfinger udboredes stokken fra oven, den frembragte fordybning gjordes større og større, og naar den naaede halvt ned i stokken, foregik udvidelsen ved, at hele højre haand førtes ned i fordybningen og trykkede leret mod venstre haand, der holdtes udvendig og stadig drejede stokken rundt paa den af vand og ler fedtede grydefjæl. Stokken boredes helt igennem, saa der blev hul i bunden.

Naar stokken havde faaet passende udvidelse foroven, skulde randen eller bredden dannes, „æ bræj skuld' sættes“. De fleste steder trilledes hertil en pølse af „skawler“ (se senere), der blev anbragt paa pottens kant. Dette ler var nemlig fint og fuldstændig fri for sten og urenheder.

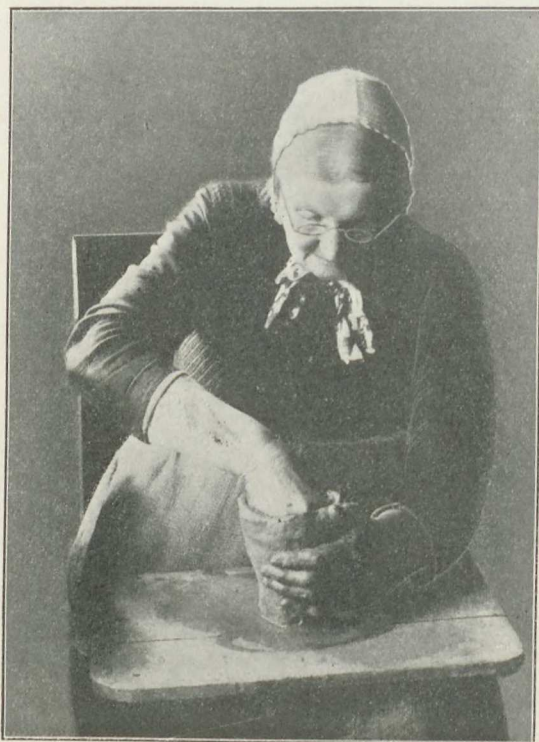

Fig. 4. Stokken bores ud.

„Grydelappen“ — en af 3—4 lag lærred sammensyet klud paa c. 16 cm l. og 6 cm br., tit med en uldklud indeni, der skulde virke som svamp — dyppedes i vand og lagdes over kanten, og idet pottekonen anbragte højre tommelfinger paa indersiden og pegefingern paa ydersiden, gjorde hun under stadig omdrejning og med et passende tryk pottens overdel tyndere og tyndere, samtidig med at hun udvidede, glattede og formede den, til den havde sin vidde. Nogle brugte en maalepind til at bestemme vidden, men de fleste „havde maalet i fingrene“.

Ofte var pænere potter prydede med furer udvendig paa halsen (se fig. 45), disse lavedes ved, at man under omdrejningen

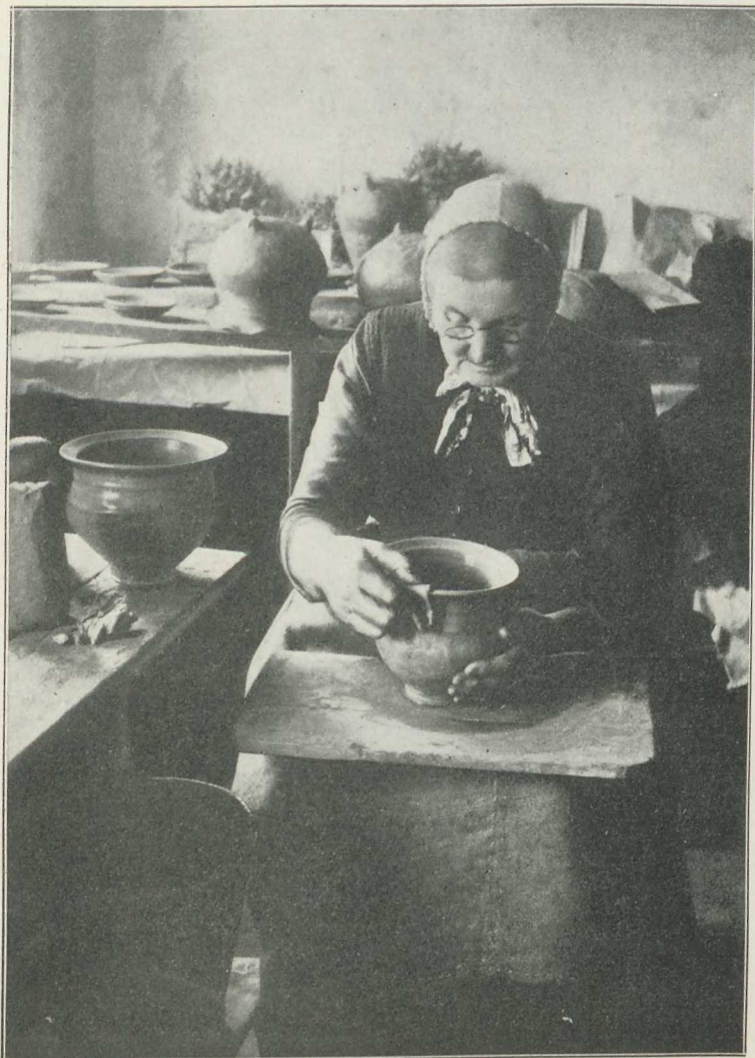

Fig. 5. »Æ bræj sættes«. Paa bordet ses stokke.

med spidsen af pegefingern trykkede grydelappen ind i leret udvendig og holdt imod indvendig med tommelfingern.

Ejendommeligt for denne virksomhed er det, at man aldrig brugte drejeskive som andre pottemagere. Man havde langt tilbage gjort pottemagerskerne opmærksom paa denne indret-

ning, de havde ogsaa prøvet den, men kasserede den igen. Det gik for dem hurtigere og sikrere paa den vante, nedarvede maade. Og som det fremgaar af billederne, kunde potterne næppe været gjort bedre paa drejeskive.

Samtidig med at pottens overdel formedes, blev den forsynet med ører. Med pegefingern dannedes en fure i pottens side, hvor øret skulde sidde, en lille lerklump rullede til pølseform, klemtes flad og blev med et let tryk sat paa plads. Det hele var kun et øjeblikks sag, idet formning og paasætning foregik samtidig. Skønt der ikke gjordes noget særligt ud af ørerne, var de dog baade ret ensartede og nøjagtige, og de var ubetinget en prydelighed for karret. De var langt stærkere, end i van

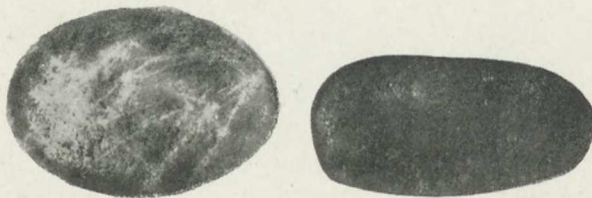

Fig. 6. Taansten.

Sletsten (10 cm l.).

egentlig skulde tro, selv store gryder kunde fyldes helt og dog hænge i ørerne. Havde pottekonene travlt, kunde hun undertiden skyde lidt raskere over de mindre pletter og nøjes med et øre, men pottemanden vilde helst have to.

Nu var potten „gjort op“, og den stilledes derefter til tørring i nogle timer, for at den øverste tynde del, der jo nu var færdig, kunde blive saa haard, at potten kunde „hvæles po æ bræj“, uden at denne tog skade. I almindelighed tørredes potterne ude, men var der ingen tørring i luften, saa anbragte man stundom hylder inde i stuen til at stille potterne paa.

Paa sine steder — f. eks. Sig, Stundsigt — blev potten „skoet“, idet der lagdes et 2—3 cm tykt lag ler under bunden, før den stilledes til tørring ude paa grønningen paa „æ pottelads“, hvor man stadig maatte tilse dem og passe at „sno“ dem, saa de tørredes ligeligt. Naar denne første tørring var forbi, skrabtes lerlaget, „æ æstler“, omhyggeligt af med en „skawknyw“ og kastedes til side for at undgaa muligt snavs, der var kommet deri.

Derpaa skulde potten „taanes“. Den anbragtes paa skødet, og hullet i bunden lukkedes, der var jo ler nok i pottens neder-

ste del. Ved hjælp af en „taanstien“ (fig. 6), der under arbejdet jævnlig fugtedes i munden, bankedes og trykkes leret indvendig fra mod den paa ydersiden liggende venstre haand, hvormed pottekonen tillige „skuld' fornemm' sig te æ tykkels“, og under stadig omdrejning udbankedes paa denne maade pottens „lyw“ (liv), den nederste, stærkt udbugede del. Dette arbejde krævede stor øvelse, naar det skulde gøres godt.

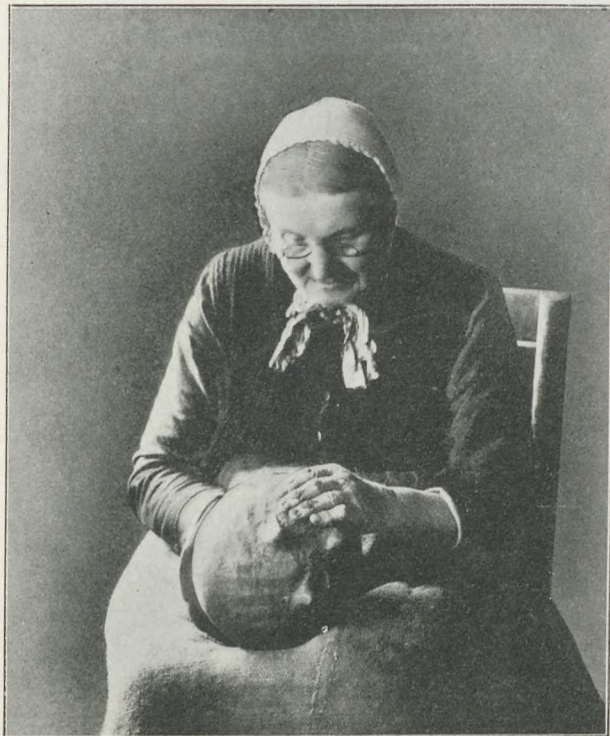

Fig. 7. Potten taanes.

Samtidig med at potten blev taanet, forsynedes den med tæer, tiest strøg man dem sammen af leret i bunden; men nogle steder (Ansager, Stundsig) dannedes tæerne af lerkumper og trykkes fast paa bunden; andre steder (Skonager) prikkede man med pegefingeren huller i bunden og gjorde tæerne fast deri. Derefter fik potten yderligere en omgang af taanstenen, og mange steder pudsedes sluttelig efter med „æ sletstien“. Det gjaldt om at faa potten banket tynd ud, „faa æ lier arbejdet af, hejsen bløw æ klang saa dø“. Men den underste del af

potten kunde selvfølgelig ikke paa denne maade blive saa jævn og glat som den øverste del var.

Taansten var flade, afrundede ellipseformede sten, som man fandt ude i naturen. Man havde dem i forskellig størrelse, passende efter potternes og grydernes størrelse. Sletsten saa ud omtrent som taansten, men de var tyndere og tiest med flad

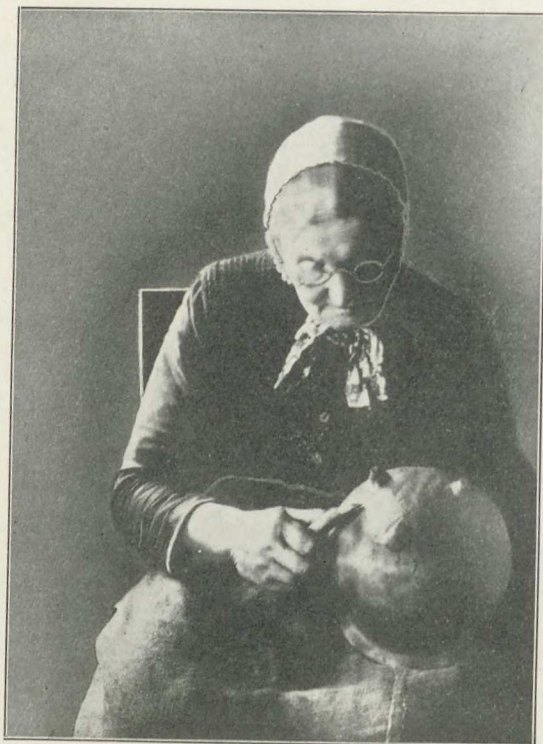

Fig. 8. Potten skawes.

— ikke afrundet — kant (fig. 6). Til de største gryder, f. eks. gildegryder, der kunde tage flere spande vand, brugtes „æ bonkstien“ (bankestenen), en omtrent rund sten, nok saa stor som en knyttet haand. Nogle steder brugtes ligefrem en metal-kugle, andre steder en trækugle, og baade paa Vardeegnen og i Fjends herred var adskillige steder lavet baade bankesten og taansten af almindelig sortbrændt potteler.

De lige nævnte store gryder holdt man slet ikke af at lave. Det var et baade strængt og vanskeligt arbejde. De skulde være ret svære, de var derfor meget tunge at haandtere, og

de skulde tørres haardere end de smaa for ikke at „søk under æ arbeid“ (synke sammen). Naar de skulde taanes, maatte de derfor smøres over indvendig med en leropløsning og bankes meget „for aa faa æ lier i arbeid' igen“. De største kar lavedes iøvrigt altid først, da de jo skulde have mest tørring.

Naar potten var taanet, skulde den igen tørres et par timer. Denne gang stod den paa „æ bræj“ med bunden i vejret. Da

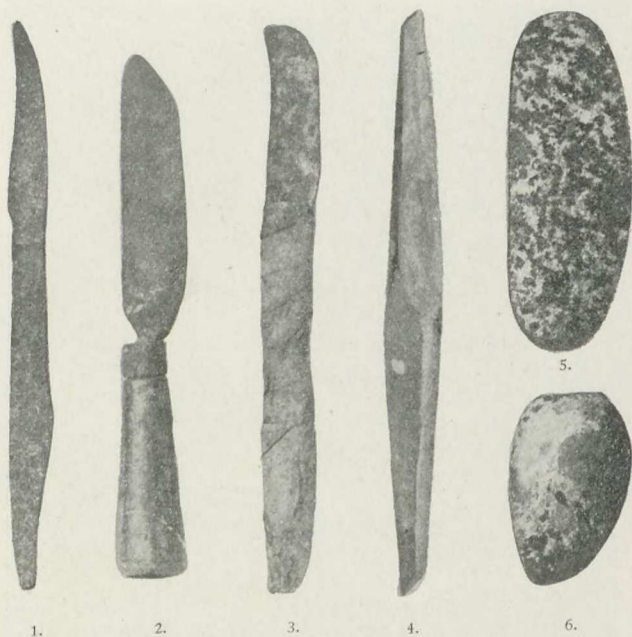

Fig. 9. 1—4 skawknive (c. 25 cm l). 5 og 6 »skraaw«er.
1 og 2 smedede, 3 et stykke baandjærn med en klud til skaft,
4 skawpind. 5 et tildannet stykke jærn, 6 en skekop, slidt skæv.

kunde det igen knibe med de store gryder; saa det ud til, at en gryde vilde synke, søgte man at redde den ved at binde et klæde eller et par hosebaand om „æ lyw“ paa den. Hanen vilde ogsaa gerne flyve op og gale paa saadan en gryde, hvad den naturligvis heller ej kunde taale. En flok kaade, muntre lam kunde sætte ind over pottepladsen og øde mange timers arbejde. Et pludseligt tordenskyll var dog det værste, saa ilede alle til for at bjærge pottterne i hus, selv de der var langt ude i mark eller hede, skyndte sig hjem. Men det skete, at regnen kom først, og da sank alle pottterne ganske stille sammen, „de' waar ret en ynkele syn“.

Men var potten lykkelig „hærdnet“, skulde den „skawes“ baade forinden og foruden, d. v. s. at ujævnhederne paa den nu ret faste potte skulde skrælles og skræbes af. Indvendig skrabtes potten med en „skraaw“, et lille stykke tildannet jærn eller en afbrækket skekop (fig. 9), eller med et „skawstøk“, et lille træstykke som pottekonens selv skar til. I Vorbasse og Heinsvig kaldtes skawstykket for „falsbenet“, men var dog af

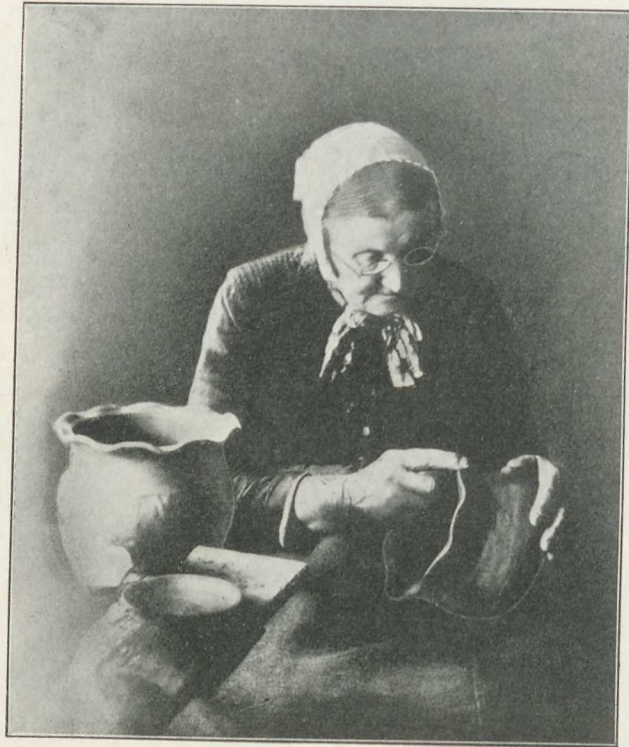

Fig 10. Potten glaases

træ. Udvendig brugtes „skawknyw“ af jærn og til sidst en „skawpind“, som tærne samtidig blev skaaret smukt kantede med. Pinden fugtedes stadig i munden. Pottekonens skar selv skawpinde og -stykker af en hasselpind eller en gjord af en gammel tønde.

Det afskrællede „skawlier“ samledes omhyggeligt sammen og hylledes med et stykke tøj for snavs. Det var jo særdeles vel gennearbejdet og absolut fri for fremmede ting. Det brugtes som allerede nævnt til at danne pottens bred af, fordi den da

blev stærkere og ikke saa let slog revne i brændingen. Vilde man lave en særlig god og fin ting, blev den „gjor' af æ skawlier“.

Saa snart potten var skawet, skulde den „smides“ indvendig. „Smid“ var en tynd vælling af ler og vand, der smurtes paa med en klud — sjælden med en kalkkost. Indvendig brugtes en opløsning af potteler — stundom tilsat lidt mergel. Udvendig brugte man altid en opløsning, der indeholdt mergel, og tit var det kun en mergelopløsning. Mergel kaldtes ligefrem smidler eller hvidler. Enkelte kom en smule grøn sæbe i smiden, saa blev potterne nok saa blanke; nogle mente, at smiden blev nok saa god af at staa en tid.

Fig. 11. Smykkede gryder.

Men potten skulde altsaa smides indvendig, fuldstændig over-smøres lige efter skawningen. Derpaa tørredes den i skygge, som regel paa loftet, i en dagstid eller to. Naar den var saa fast, at man kunde bære den i kanten, skulde den smides udvendig. Efter at være tørret ganske lidt skulde den nu næsten hvide potte „glaases“. Dette var en slags „glasering“, der foretoges med en „glaas'stien“, en but, glat flintesten (fig. 12). Stenen trykkedes fast mod potten, medens denne drejedes rundt, eller man gned med stenen paa potten. Paa de steder, hvor potten havde faaet denne behandling, blev den efter brændingen skinnende blank og glat. De ikke glaasede partier stod derimod med en mat, kornet overflade. Potten blev altid glaaset i halsen og paa bredden, indvendig i bunden lavedes gerne nogle kruseduller til pynt, og ofte prydedes de

mere iøjnefaldende partier med nogle yderst simple, men i al deres primitivitet saare dekorative slyngninger og zig-zagbaand, der i høj grad bidrog til jydepottens særegne skønhed. Denne udsmykning huskes af alle, som har set jydepotter. — Mærker og navne, som potterne ønskedes forsynet med, blev skrevet paa med glaas'stenen. Gildegryder mærkedes saa godt som altid. Sætter (mælkefade) glaasedes overalt indvendig, da de saa var langt lettere at holde rene. Vilde man gøre sig umag og lave en særlig fin ting, glaasedes den tit overalt baade udvendig og indvendig.

Men egentlig glasur som paa vore moderne lerkar var absolut ukendt.

Fig. 12.
Glaas'sten (6 cm l.)

Glaas'sten fandt man ogsaa paa marken; men de blev jo mere glatte ved brugen, derfor bedre og bedre jo ældre de blev. De vogtedes da ogsaa med stor omhu og gik i arv; flere af de gamle havde sadanne sten, der havde tilhørt deres oldemødre, og sandsynligvis var langt ældre. Paa Herning museum findes endog et eksemplar, der har været slaaet i stykker, men paa ny er limet sammen og brugt.

Nu laa potterne paa loftet, indtil der var nok til en „ilding“, i almindelighed $\frac{1}{2}$ læs potter, c. 10 snese. Derpaa førtes de i „æ braandhus“ for at blive „braandet“, d. v. s. fuldstændig gennemtørrede, gennemrøgede og opvarmede, inden den egentlige brænding.

„Æ braandhus“ var et hul i jorden, c. 2 m langt, 1 m bredt og 75 cm dybt, forsynet med stenpikning i bunden, for at det ikke ved udrensning af asken skulde blive for dybt. Over hullet var rejst et tag af lyngtørv som taget paa et almindeligt knæhus, $2\frac{1}{2}$ m højt, 3 m langt og $2\frac{1}{2}$ m vidt. Samtlige her opgivne maal kunde dog godt variere en del. Tagets spær bestod af grene, der var stillet saa tæt, at tørvne kunde stables derpaa uden at støttes af lægter. Gavlene var — i hver fald i nyere tid — muret op af teglsten. Taget var fuldstændig tæt, og lige-saa den ene gavl. I den anden gavl fandtes en aabning („æ mund“) paa c. $\frac{1}{2}$ m i højde og bredde og derover et røghul paa $\frac{1}{2}$ stens størrelse.

Inderst i braandhuset lagdes paa tværs af hullets overkant en braandstang, her anbragtes potterne side om side med bun-

den i vejret, flere rækker over hinanden, men stadig aftagende opefter — laa der f. eks. 6 potter i underste række, lagde man i den følgende 5 o. s. v. — saa potterne altid kom til at ligge med munden over mellemrummene i den foregaaende række. Naar den inderste stang var fyldt, lagdes en ny og saa fremdeles. Konen stablede selv sine potter, og familiens øvrige medlemmer baade smaa og store bar til. Den som ikke kunde bære

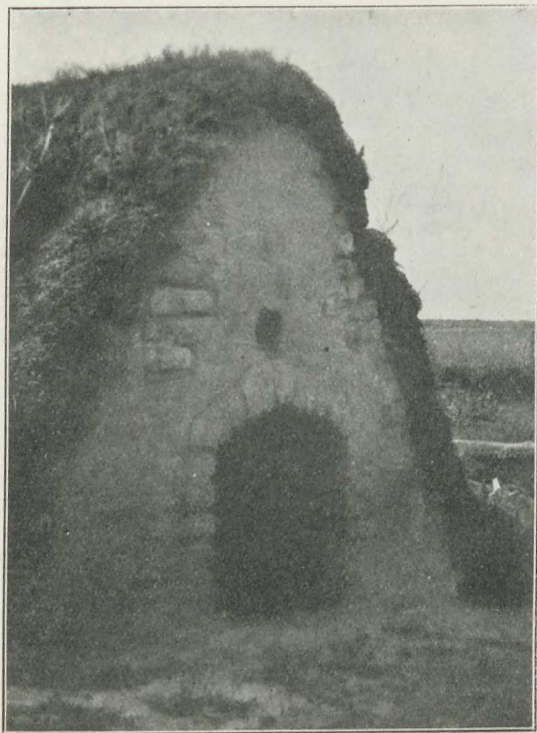

Fig. 13. Braandhus, forgavl med mund og røghul.
(H. P. Hansen fot.).

en gryde tog en potte, men forsigtighed skulde der til, hvis man ikke vilde sættes fra bestillingen. Det var sikkert ved en saadan lejlighed, at manden faldt ned fra loftet med tolv potter, og med bevidstheden om hvad der ventede, udbrød: „Gud naad' vos aall' tretten!“

Naar potterne var paa plads, stillede paa gulvet en 12—14 lyngtørv paa kant mod hinanden to og to; saa snart der var god ild i dem, kravlede pottekonen ud og stoppede hullet med lyngtørv — i den sidste tid havde man dog træ eller jærn-

luger — og derpaa slog hun kors for. Da der kun var træk for røgen gennem det lille hul i gavlen, fyldtes hele braandhuset snart af en tæt tørverøg, og tørvene laa og ulmede i glød uden flamme. Tre gange daglig var pottекonen nede at fyre, hvad der var et højst ubehageligt arbejde. Med hovedet godt indbundet for røgen og med klude om hænderne til værn for ilden kravlede hun baglæns ned gennem den snævre aabning, og

Fig. 14. En gammel pottекone ved sit braandhus. Forgavlen er styrtet ned. I det indre ses braandstænger paa plads.

skubbende brædder foran sig til at ligge paa, maatte hun i den kvælende røg krybe rundt og se til ilden og lægge ny tørv til. Men ingen anden betroedes til dette arbejde, og ingen fremmed fik lov til blot at se ind i braandhuset, naar først potterne var der. Antagelig var det af frygt for „onde øjne“. Der var eksempler paa, at hele huset var brændt ned og alle potterne lagt øde. Det kunde forklares ved, at der var fyret for stærkt; det kunde ogsaa være misundelige folk, der havde smidt ild derind; de fleste havde dog nok deres egne tanker, „men de' ska' en jo ett sej nowed om“.

Reglen var naturligvis, at mændene skar tørvene i heden og kørte dem hjem; men der er eksempel paa, at en kone selv

hentede tørvene en fjerdingvej ude i heden og bar dem hjem i sit forklæde.

Efterhaands som fyringen skred frem, lukkedes der tættere, og omsider fuldstændig baade i „mund“ og røghul. Efter 3—4

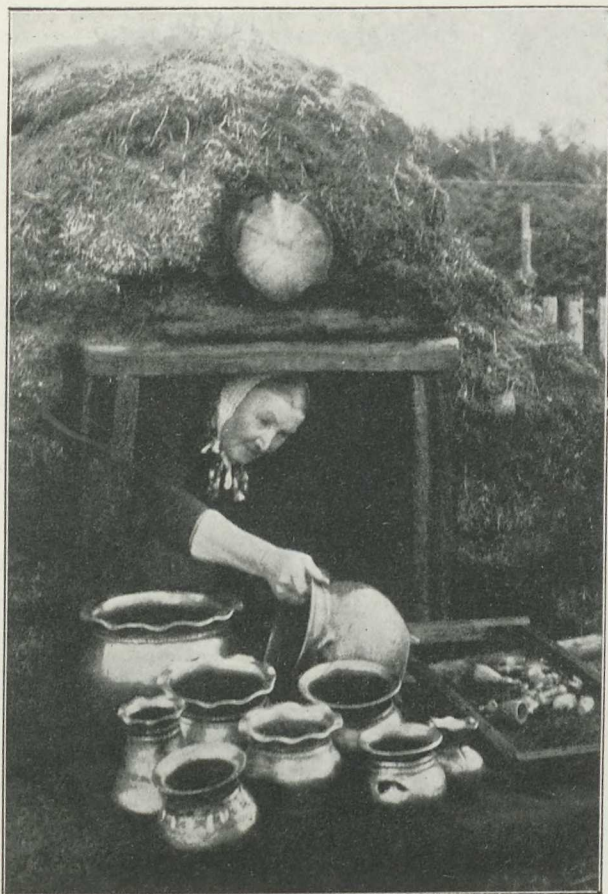

Fig. 15. Potterne tages af braandhuset. Der er bredt tøj at sætte dem paa.

dages forløb var potterne „braandet“. De var nu kaffebrune, enkelte lidt lysere, men alle skinnende blanke, og dermed var de færdige til den egentlige brænding i „æ ildpøt“. Men det kunde ske, at de maatte blive i huset en hel uge, for man kunde ikke „ilde“ (brænde) hverken i blæst eller regn, og potterne maatte ikke blive kolde igen.

En stille aften, naar sol gik i bjærge — eller morgen før dag — kom potterne saa i „æ pøt“. Paa den flade mark lagdes i en cirkelrund fordybning af 3—4 m tværmaal et lag fuldstændig tørre sandede lyngtørv paa c. 6 cm tykkelse med lyngsiden opad, mulige mellemrum stoppedes omhyggeligt med tørve-

Fig. 16. Marie Haugstrup stabler potter. Den ene store jærngryde er lagt over en stabel. (H. P. Hansen fot.).

brokker, og ovenpaa strøedes et lag gammelt sengehalm, eller i mangel deraf et lag renlav eller fint hø, der da først var tørret godt i braandhuset, nogle strøede tillige med tørret varmt tørvesmul. Det gjaldt om, at alt hvad der kom i pøtten var tørt. Oven paa dette bundlag stilledes potterne tæt sammen med bunden i vejret, de smaa potter inden i de store, dog ikke flere end tre.

Gamle Marie Haugstrup dækkede samtlige sine kar i pøtten med store jærngryder, som hun havde faaet lavet netop til dette brug.

Pottekonen satte naturligvis ogsaa selv potterne paa plads i pøtten, medens de andre med luffer eller klude om hænderne bar de hede potter til fra braandhuset. Potterne maatte ikke gerne være hedere, end man til nød kunde tage paa dem med bare hænder. Bedst var det, hvor man havde en gammelmand til at tage dem ud, „hans hænder vaar sej“, han vasket dem ett manne gaang i æ aar, saa de kund' taal' nowed“.

Fig. 17. Hans Smidth: Jydepotterne brændes.

(Eft. Galschjot: Danmark).

Mellemrummene mellem potterne fyldtes med tørvebrokker, ovenpaa lagdes et dobbelt lag lyngtørv med lyngfladerne mod hinanden, og paa samme maade stilledes et dobbelt lag tørv paa kant om siderne, saa potterne var fuldstændig dækkede. Naar saa til slut alle revner og sprækker var tættede med brokker, var milen færdig. „Grydemulden“ (den sandblandede aske) fra tidligere „ildinger“ ragedes sammen til en vold udenom „for æ vejr maatt' ett kom te æ bræj, saa spraang 'en“ — og saa kunde der tændes. Nogle skovlede ligefrem „øssel“ (glødende emmer) fra braandhuset over hele pøtten for at faa ild i en fart. Andre gik mere omstændeligt til værks. De havde forud stablet og antændt et par „tørvestuver“, og herfra tog de gløder og lagde langs kanten af milen hele vejen rundt, andre tændte med gløder i milens top. Hvad det gjaldt om var,

at der kom jævn og ligelig ild i hele pøtten. Her „ildedes“ potterne nu under stadig tilsyn i løbet af en 3—5 timer. Det skulde brænde jævnt og stille overalt. Saa snart en tørv var udbrændt, eller en potte blev synlig, ragedes de glødende emmer ned om siderne, og en ny tørv lagdes paa, ved hjælp af en lang ildfork eller -skovl. Fik potterne lov at ligge udækkede, kom der røde pletter, saa var de ikke tætte og selvfølgelig usælgelige. Jævnlig lettede man en tørv hist og her for at se pottens farve. Naar den var „klar“, gloende som tørven, var den som den skulde være og dækkedes omhyggeligt til med den gloende grydemuld. De yderste potter blev først færdige, og efterhaands dækkedes indad. Vilde man have potten rigtig blank og pæn, tog man en tørv paa forken og gned den med, inden den dækkedes.

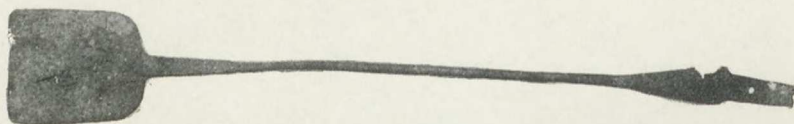

Fig. 18. Ildskovl.

Men det gik ikke altid saa lige til, naar der ildedes. Maaske blæste vinden op, saa blussede ilden alt for stærkt, og det gav det ene knæk i pøtten efter det andet, det var potterne, der „skruppede“, sprang i stykker i den alt for stærke varme. Saa gjaldt det om i en fart at faa stillet nogle fjæl op til læ, for at redde hvad man kunde. Men selv om det ikke gav blæst, kunde det godt skruppe i pøtten alligevel, ukrudtsfrø og „tinter“ i leret fik let en potte til at skruppe, vaade tørv og daarligt tørrede potter gav samme resultat, og en lille sten i leret voldte i det mindste, at der sprang en skjeld af, saa potten var ubrugelig som salgsvare. Værst var det, hvis leret havde faaet enten for lidt eller for meget sand, saa skruppede potterne ind ad en kant, mens pottemagersken gik grædende rundt om pøtten. Det var jo især, hvis hun var kommen til en anden egn og ikke rigtig kendt med leret der, at sligt hændte. Men det kunde ske for den bedste.

Da fabrikationen tog af, og det kun var hist og her, der brændtes potter, trak ilden med sin dragende magt baade yngre og ældre til baalet. Og mens pottekonen vandrede om pøtten

og tilsaa sine potter, kortede man da tiden med historier, sang og løjer, ja maaske fik man et stykke paa harmonikaen og en dans i træskoene paa det grønne. En spasmager kunde ogsaa jage pottekonens en forskrækkelse i livet ved at slaa træskonæserne mod hinanden, det lød som naar en gryde skruppede. Endnu efter at de fremmede havde budt godnat, tegnede pottekonens skikkelse sig mod ilden. Først ved midnatstid var brændingen færdig og de sidste potter raget til med den glo-

Fig. 19. Marie Haugstrup brænder potter. (H. P. Hansen fot.).

hede grydemuld; saaledes fik de lov at ligge til næste formiddag, da var de svalet saa meget, at de kunde taale at udsættes for luften; men gik asken fra en potte, før den var svalet, blev den rød og duede ikke.

Gik det trods al omhu galt med flere ildinger, var der kun een udvej, „æ klog’ mand“. For det var jo da saadan, at var der onde folk, som vilde gøre fortræd, saa var der da ogsaa gode folk til at hjælpe. — Et sted i Agerbæk blev potterne ved at skruppe, saa de maatte til den kloge mand i Øse. Han gav dem seks smaa papirruller. Med et fretbor (vridbor) skulde de bore et hul til hver side over dørene, som potterne skulde

igennem, og ligeledes paa den indvendige side over indgangen til braandhuset. I hvert hul blev gemt en papirrulle og en træprop slaaet i bagefter. Desværre er baade karme og braandhus brændt, saa vi faar aldrig at vide, hvilke stærke ord der stod paa sedlerne. Men potterne holdt.

I Horne var det ogsaa galt. Der skulde manden saa gaa sidelæns rundt om pøtten og lægge armene over kors ind over denne, skiftende højre og venstre arm øverst skridt for skridt. „A sejer ett nowed, men æ potter de holdt“.

Medens en pottepige sad og gjorde potter, kom der en bitte fugl ind ad vinduet, „siden kund' hun ett faa 'et te aa hold', saa vild' 'et skrupp', og saa vild' 'et revn'“ — indtil hun fik raad.

I Kalsgaarde var det galt hos to søstre. Potterne vilde slet ikke holde. En gammel kone fortalte, „mi' moster vaar ned' og saand' (blande sand i) for dem, men de' vild' ett hold' endda, æ potter skruppet, te æ skoor spraang ud af æ pøtt“. Hver dag kom en mus og spillede over potterne inde i grydestuen; men alle forstod jo, at det ikke var nogen almindelig mus, selv den kloge mand kunde ikke fange den mus. Pigerne græd over det; men de maatte skam holde op at gøre potter.

Dagen efter der var ildet, ragedes asken altsaa af potterne, som derefter slæbtes ud af pøtten med ildforke og stilledes med munden opad for yderligere at afkøles; de var endnu alt for varme til, at man kunde tage paa dem med hænderne. Nu først kunde det ses, hvorvidt brændingen var lykkedes. De store gryder, som havde staaet yderst, skulde være graabrogede, saa var de stærkest; de mindre, som havde staaet indeni, var pænt sorte overalt, men de var knap saa stærke.

Marie Haugstrups potter blev alle smukt sorte, da de jo havde været dækket af jærngryderne. Naar disse havde været gloende i 2—3 timer, vidste hun, at potterne var brændt tilstrækkeligt, og ragede jærngryderne til.

Hvis der havde været særlig store gryder i pøtten, var der især spænding; for de var slemme til at blive vindsk. Havde der ikke været strøet saa omhyggeligt under potterne, „saa æ bræj fæld't snært“, kunde luen være slaaet ind og have splittet den yderste potte, og de, der stod indeni, var bleven „low-læven“ (lueløben), d. v. s. at luen var løben over dem og havde skjoldet dem, det kunde ogsaa ske, naar tørven brændte fra og luen slog over pøtten.

Naar potterne var kolde, blev de stablet op i en stue eller i laden, indtil de skulde sælges. Hver enkelt potte blev „klingret“, man slog med en kno paa den for at høre, „om 'en vaar reele aa haad' æ klang“. En revnet potte var „skruk“. Havde den kun en lille revne i bredden og lidt længere ned, kunde den tættes med voks og aske; for en større revne foroven kunde man ombinde med staaltraad, men saadanne potter kunde selvfølgelig ikke sælges. De saakaldte „vragss“ potter, skæve potter, solgtes især i Vestjylland.

Dalgas skriver 1830, at det er megen tvivl underkastet, om fabrikationen af gryder i en eller anden henseende kunde forbedres. „Man skal have prøvet at brænde gryderne anden gang, hvorved de ere befundne at blive stærkere og at faae et rødligt Skjær. Men Maden og Melken bekom derefter Afsmag“.

Dette er det eneste kendte forsøg paa en ændring i fabriktionsmaaden i de sidste 140 aar, og man frafaldt det straks, da det betød en forringelse af varen.

Den her givne fremstilling holder sig ganske til Vardeegnens arbejdsmaade og udtryk, og er helt igennem bygget op paa indsamlinger fra denne egn, der i enhver henseende byder langt det fyldigste og sikreste materiale. I det følgende skal gives en oversigt over de afvigelser i fremgangsmaade og udtryk, som fandtes paa andre egne i Jylland, samt en udførlig omtale af fremstillingen af fynske „jydepotter“ i Vissenbjærg.

I Fjends herred var fremgangsmaaden i det væsentlige den samme som paa Vardeegnen.

Leret ælteses først sammen med sandet tre gange paa gulvet — 3—4 løb ler og 1 løb sand, 1 løb omtr. 1 skp. Derefter bredte pottetekonen sit „ælt'skind“ ud paa gulvet. Det var et stykke hjemmegjort blaarlærred c. 80×100 cm, i tidligere tid (1795) brugtes et faareskind, deraf navnet. Paa ælteskindet lagdes omtrent $\frac{1}{2}$ løb af det æltede ler, der her ælteses yderligere tre gange med fødderne, „til der ikke var en knot i det“. Hver saadan æltning rullede op for sig og var færdig til brug.

Potten blev gjort op paa samme maade som ved Varde; men naar „stokken“ — der ikke havde noget eget navn her —

var boret ud, skar man den ofte med en sytraad af i passende højde. — Grydelappen hed „æ læp“, men var endog med hensyn til maaltidens begge steder. Lerkarret med vand og lap hed „æ læpgryd“. — Udbankningen af pottens underste del hed at „buddie“ eller „budje“; „æ røw bløw bonket ud te bom“. Hertil brugtes selvfølgelig „buddistien“, der kunde være sten, men tiest var skaaret af træ eller brændt af ler. — Til at pudse potterne med brugte man „skraavknyw“ og „skraavspaan“, begge af træ. — Ler- og mergelopløsningen, som potten smurtes over med, hed „læwi“, men var iøvrigt som den omtalte „smid“. — Man „skygget“ potterne med „skygg'stien“, som man „glaaset“ ved Varde. Behandlingen og stenene var ganske ens.

Først ved røgningen og opvarmningen af potterne var der væsentlig forskel i de to egnenes fremgangsmaade. I Fjends herred kendte man nemlig ikke noget til braandhus. Her blev potterne „grindlet“ i skorstenen. I den c. 2 m vide, aabne skorsten anbragtes i c. 80 cm højde fire flade jærnstænger, hvorpaa potterne stabledes med munden nedad, tit i saa mange lag, at man maatte staa paa en skammel for at faa de sidste lagt op. Saa var potterne paa „æ grindel“. Nedenunder stabledes tre skruer af baade „skotørv“ og „overtørv“, disse tændtes, og røgen begyndte at kvolme op mellem potterne. Tørvene skulde brænde jævnt uden flamme; men da skorstenen var fyldt med potter, var der heller ikke megen træk. Der skulde fyres med stor forsigtighed, i begyndelsen svagt og derpaa stærkere og stærkere i dagens løb, til potterne efter en 6 timers forløb var brune og færdige til at føres i „æ gryd'graw“ hen paa eftermiddagen.

„Æ gryd'graw“ (Vardeegnens „ildpøt“) var et cirkelrundt hul paa c. 15 cm dybde og med en lille vold af den opgravede jord udenom, væsentlig sandblandet aske. Graven var $2\frac{1}{2}$ —3 m i tværmaal efter brændingens størrelse, der varierede fra 10—20 snese potter. „Æ gryd'graw skuld' vær' li' saa manne trin i omgang, som der var snes' potter“. I bunden lagdes et lag helst hvidmossede tørv — d. v. s. tørv med renlav — saa blev potterne pæneste. Dette lag kaldtes „æ grundel“ og tørvene „grundeltørv“. Herpaa stabledes potterne i 2—3 lag, de store gryder fyldt med mindre kar saa haardt de kunde, og derpaa dækkedes med lyngtørv som i ildpøtten. Man brændte ogsaa her om aftenen, „for om dagen kunde man ikke se, om potterne var klare (gloende)“. Naar „æ grundel“ var brændt ud, hvilket skete

først yderst (henad kl. 11—12), var potterne brændt færdige og dækkedes med den varme sandede aske. Ved 2—3 tiden var hele grundelen brændt ud. — Næste dag slæbtes potterne frem og blev „klingret“, og stabledes derpaa op i stue eller lade.

Man begyndte pottearbejdet ved „Pejersdaw“ (22. febr.) og blev ved til en 3 uger før jul. At man ogsaa i ældre tid gjorde potter saa sent paa aaret, ses af, at 24. novbr. 1775 druknede en kone fra Gammelstrup i aaen mellem denne by og Skalmstrup, „da hun ventelig var gaaet fejl efter en ild, som var optændt i Byen til at brænde Gryder“. (Meddelt af Jeppe Aakjær eft. „Viborg Samler“ 393).

I Ringkjøbing amt fandt en — i hver fald i nyere tid — mere spredt tilvirkning sted. I den sydlige del af amtet var fremgangsmaaden som paa Vardeegnen, men paa Holstebroegnen var der tillige træk af arbejdsmaaden i Fjends h.

Her æltes leret paa en hestehud eller et svineskind, og man brugte ikke „glaas'sten“ men „skygg'sten“, hvilket jo peger mod Fjends h.; men naar det saa oplyses, at man havde „braandhus“, og at det sidste stod i Naur sogn, staar man over for et af de afgørende led i Vardeegnens arbejdsmaade¹).

Potterne var tunge og klodsede. J. C. Hald oplyser (1833), at „Alle disse Leerkar ere for det meste skjøre og slette“, og tillige at man brændte dem i bagerovnen. Dette sidste lyder ret usandsynligt; jeg er mest tilbøjelig til at tro, at det er braandhusene, man har forvekslet med fritliggende ovnhuse.

Om tilvirkningen i Vorup ved Randers foreligger kun andenhaands oplysninger, idet pottearbejdet der hørte op før 1870, og alle, som har haft med det at gøre, forlængst er døde. Gamle folk husker tre steder, hvor man lavede potter.

Pottemagersken æltede leret i grydestuen. Hun var iført underskørt og bindeærmer, og paa fødderne havde hun spidse

1) Efter H. P. Hansens opt. 1904 efter en 85-aarig meddeler.

træsko med kramper — en anden siger uldhoser — fra midten af loftet hang en snor med en ring, som hun holdt i, mens hun gik rundt i leret, der efterhaands blandedes med sand. Naar det var æltet, blev det skaaret i stykker med en trækniv.

Om formningen af potten er der uklarhed. Begge meddelere mener, at der brugtes drejeskive, den ene tillige, at potten sættes op efterhaands af lerstrimler; men tillige mente man at have set pottemagersken bruge en fjæl paa skødet. — Potterne an-

Fig. 20. Ildgrav i Vorup, matr. nr. 13 a.

bragtes paa skødet, naar de skulde pudses eller skræbes med en trækniv. Man tørrede dem paa træhylder inde i stuen for aabne døre og vinduer. Hvad der iøvrigt foretoges med potterne, vidste man ikke. — Af kaffekander paa Randers museum fremgaar det imidlertid, at man har kendt og brugt at glaase eller skygge, gryder og potter bærer derimod aldrig spor af denne proces.

Braandhus er absolut ukendt her, men potterne kan jo være blevet „grindlet“ ligesom i Fjends herred, uden at man har haft lejlighed til at se det. Herpaa kunde følgende optegnelse i Dansk Folkemindesamling tyde: „Nogle gamle folk havde

begyndt med at brænde potter i skorstenen (herom kan dog intet forklares), saa drev andre det videre og brændte i særlige ovne“.

Selve brændingen foretoges i en „ildgrav“ ude i toften. Det første indtægt der omkring kaldtes „ved ildgraven“. Graven var et rundt hul i jorden med almindelig stenpikning i bunden. Ved den her afbildede grav, som jeg udgravede i septbr. 1919 og derefter tildækkede igen, laa brolægningen 70 cm under jordoverfladen, dens største tværmaal var 2,20 m, det mindste 1,40 m. Som det fremgaar af billedet, har brolægningen været genstand for nogen overlast, inden hullet i sin tid er kastet til, men den største del var jævn og vel bevaret. Fra bunden har hullet skraanet jævnt op til siderne, saa det ved jordoverfladen har haft et tværmaal paa c. $5\frac{1}{2}$ m. Her havde der været et flettet risgærde omkring hele graven, dels for at give læ, dels for at skærme for kreaturer. Til trods for mangfoldige aars dyrkning var fylden omtrent op til overfladen næsten udelukkende kulstøv og -smul med en mængde større og mindre stykker trækul og sorte potteskaar.

Naar man brændte potter i en saadan grav, dækkedes stenbroen med bøgebrænde i alenstykker; der ovenpaa stabledes potterne i flere lag, der dækkedes baade paa siderne og foroven med alenlangt brænde, og sluttelig dækkedes der i den halve højde med jord, saa der kun blev et hul forneden, hvorfra man kunde tænde. En større flad sten, der stod paa kant og ragede et stykke op over den øvrige brolægning, kan maaske have haft sin betydning ved optændingen. Naar der var sat ild til, stod pottemagersken og viftede og blæste til ilden med en c. 60 cm bred fjervifte paa et langt træskaft, indtil der var god ild. Naar alt brændet var godt i brand, dækkedes der helt med jord, slog røg og ild igennem et sted, skovledes yderligere jord paa. — Man brændte om morgenen. Naar potterne var færdige, pilledes de frem med en lang træstang og stilledes til afkøling med munden opad. — Af kulstykkerne i ildgraven fremgaar det, at man har brugt rundt grenebrænde. Dette tilførtes ad Gudena fra Silkeborgskovene.

I Vissenbjerg sogn tilvirkedes sorte lerkar baade i Kelstrup by og Kelstrup skov, tidligere „Karhuse“; potterne kaldes endnu paa egnen for „Ka'husepotter“. I hovedtrækkene var leret og potterne genstand for en lignende behandling som i Jylland, dog mindre omstændelig og omhyggelig, hvorfor det færdige produkt heller ej stod maal med de jyske kar.

Tilvirkningen foregik i „lerhuset“, et rum, der strakte sig gennem hele den ene ende af stuehus eller lade. Lerhusets ene side optoges af „lerbingen“, et c. 2 m dybt hul, hvori leret, der gravedes efter tid og lejlighed, opbevaredes og stadig holdtes fugtigt. Ved siden af lerbingen stod en „fjællebriks“, en kasse paa c. 2 m længde og bredde med c. 25 cm høje sider, der endte i haandtag ved begge ender. Heri æltedes leret to gange med bare ben, og fik samtidig passende tilsætning af vand, saa det æltede ler var omtrent af fasthed som brøddej, men uden nogen tilsætning af sand. „Kun hvis vi en enkelt gang vilde lave potter, der kunde taale at komme til ilden, kom vi lidt sand i.“ Hele æltningen rullede op i en cylinderformet stok, der stilledes paa enden ved siden af briksen. Ved at trække en tynd snor igennem stokken skar man leret i plader, saa det var let at tage i passende stykker. Leret fik ikke nogen yderligere æltning som i Jylland.

Derpaa skulde der „klappes bunde“. Mindre lerkulper bankedes med den udvendige side af haanden ud til flader af passende størrelse og tykkelse, hvorefter de stilledes i stabler med ti i hver. Endvidere skulde der til karrenes sider „vrides valke“, pølseformede lerruller paa c. 60 cm længde og 4—5 cm tværmaal. De rullede paa et „valkebræt“ og lagdes i „valketruget“.

Alt dette arbejde havde pottemagersken imidlertid ikke med at gøre. Hver pottemagerske havde en halvvoksen pige eller dreng til hjælper, og at ælte, klapp' bunde og vrid' valke var hjælpernes gøremaal.

Pottemagersken sad stot og formede kar paa sin „ka'trill“, en simpel drejeskive, hvis indretning fremgaar af billedet. Dog maa det bemærkes, at den lodrette akse, som gaar gennem et hul i underste skive og hvorpaa den øverste skive hviler og kan drejes, i virkeligheden ikke stod i en fod som paa billedet, men var en pæl som stod fast i lergulvet.

Paa skiven anbragtes en af bundene, med den ene haand drejedes kartrillen, medens den anden haands pegefinger holdtes

mod skiven og under omdrejningen skar lerpladens kant glat, hvorefter bunden til en potte var færdig. Nu lagdes en af valkene op ad højre arm, og medens kartrillen drejedes rundt, trykkede venstre haand valken ind mod bunden udvendig fra,

Fig. 21. Pottemagerske fra Karhuse.

og højre haands tommelfinger trykkede den til indvendig. Naar valken var gjort fast, kørtes rundt og glattedes til indvendig med den krumbøjede højre pegefinger. Til sikar (mælkefade) brugtes een valk, men til højere kar og krukke selvfølgelig flere. Hver gang en valk var sat til, skulde karrets side „trækkes op“,

hvilket svarer til det jyske at „gøre op“ (s. 17), det udførtes paa samme maade med en „brejdeklui“ (bredklud), der endog indtil maaleene er som „æ gryd'lap“ — c. 20 cm l. og 6 cm br. Den vaade klud lagdes over karrets side, som derpaa under stadig omdrejning blev trukket tyndere og højere op, og sluttelig dannedes „brejdi“ (karrets øverste kant) der har givet navn til kluden, hvorom den gamle pottemagerske erklærede, at „ha' ka' vi slet itte undvære“. Dog maa det bemærkes, at da man under omdrejningen holdt fingerspidserne og ikke fingersiden mod karvæggen, fremkom der furer i denne, og trods senere pudsning spores disse stadig som koncentriske ringe i det færdige produkt.

Med en „gørespaan“, en bøgespaan paa c. 5 cm bredde og skaaret skraat til paa enden, skrabtes potten derefter glat indvendig. Gørespaanen holdtes fast først mod bunden og derefter mod siden, mens kartrillen kørtes rundt.

Derpaa skulde potten „buddes“ ud. Hertil brugte man en „buddeklud“ af 4 lag sammensyet blaarlærred, c. 15 cm i kvadrat. Under karrets stadige omdrejning holdt man venstre haand imod udvendig, mens man med den vaade buddeklud trykkede paa den indre karvæg, til potten havde faaet den ønskede form. Dette led i pottens tilblivelse kender vi jo ogsaa fra Jylland, i Fjends herred endog under samme navn. Naar man i Karhuse kunde nøjes med en klud til dette arbejde, har det sin naturlige aarsag i, at karrets væg i forvejen havde faaet sin tykkelse, og da Karhusepotterne i almindelighed spidsede nedad eller havde lodrette vægge — i lighed med moderne lerkar — saa var det kun en ringe udformning, der krævedes, og som let lod sig udføre med en klud. I de jyske kar skulde den store bug derimod drives ud af den uformede lermasse, hertil maatte selvfølgelig kræves en sten eller et andet fast legeme.

Naar potten var buddet ud, skulde den „sættes af“, sættes til tørring. Paa lerhusets væg var fastgjort stolper, hvori med passende mellemrum var anbragt $\frac{1}{2}$ m lange nagler, hvorpaa der lagdes hylder af løse fjæl til at stille potterne paa, og naar de havde staaet der en dagstid, var de saa stive, at de kunde „vrides“ paa fjælen, og skulde da „øres“. Ørerne formedes og trykkedes fast paa potten, uden at den fjærnedes fra hylden. Var det sol og vejr til det, bar man de fyldte hylder ud, for at potterne kunde tørres hurtigere.

Naar potterne var „hvide i brejdi“, skulde de skrabes udvendig (jysk „skawes“) med en skrabekniv, der var lavet af

det yderste af en gammel le, c. 30 cm lang og paa midten forsynet med et halvrundt indhak. Kniven fattedes i begge ender, og potten anbragtes paa skødet. Til slut pudsedes potten med en skrabeklinge af jærn, c. 15 cm. l. og 4 cm br., med lige eg. — Med en „sulleklui“ oversmurtes potten derpaa med „sulle“, det er en tynd leropløsning (jysk „smid“, „læwi“). Derimod kendte man ikke til at „glaase“ (gnide) potterne, som man gjorde i Jylland. En enkelt gang har man efterlignet dette ved at gnide potterne med en nøgle.

Saa stilledes potterne til tørring nogle dage paa loft eller i lade. Sikar stilledes paa kant mod hinanden, potter to og to oven paa hinanden med bundene sammen. Naar man havde nok til en brænding, stilledes nogle c. 2 m lange tremmehække fra vinduesbænken skraat ned mod jorden, og her anbragtes de omtrent tørre potter i selve solen en 3—4 timer, til de var hvide (lyse) saa var de tjenlige til at brændes. Men kom der regn, skulde man have dem ind i en fart, for regn kunde de ikke taale, saa længe de var „grønne“ (ubrændte).

Potterne brændtes i en ovn paa 4—5 m længde, omtrent som en stor bagerovn, baade hvælving og bund var muret af teglsten. I den ene ende var en fyraabning som en lille ovnmund, i den modsatte ende en større aabning, hvorigennem potterne førtes ind i ovnen. Tværs gennem ovnen gik en mur, der delte den i et mindre fyrrum og et større rum til potterne. Gennem denne mur var der to rækker huller, hvorigennem røg og ild fra fyrstedet kunde trække ind om potterne og ud gennem dette rums aabning. Der var ingen skorsten. Sikar stilledes paa kant i ovnen, og potterne lagdes paa siden i rækker, hvor to rækker stødte sammen, kunde lægges en ny ovenover. Naar potterne var paa plads, lukkedes den bagerste aabning omtrent helt med kampesten og jord, og saa skulde der i en 3 timer „smøges for potterne“, d. v. s. fyres langsomt, saa det kun røg gennem ovnen („braande“, „grindle“ i Jylland). Naar der senere fyredes rigtigt, gik den klare lue gennem ovnen, men fyredes der for raskt, blev potterne skæve. Naar de var klare (gloende), var de brændt tilstrækkeligt.

Der fyredes med al slags brænde, og naar der var lagt tilstrækkeligt i ovnen, lukkedes fyrehullet tæt. Skulde potterne være sorte, lukkedes tillige den anden aabning tæt med græstørv og sten, i den sidste tid med jærnluger. Vilde man derimod have røde potter, lukkedes kun fyrehullet. Men her var ogsaa den eneste forskel i tilvirkningen, ellers lavedes sorte og røde

potter af samme slags ler og behandlede helt igennem ens. — Naar der brændtes sorte potter, lukkedes der saa tæt, at træet ikke brændte helt ud, men svedes til trækul, der blev sældet og solgt til blikkenslagere i købstaden, „det fine brugte vi selv“. Ved de røde potter brændte træet helt ud.

Naar potterne havde været i solen om formiddagen og kom i ovnen om eftermiddagen, kunde det passe at lukke ovnhullet ved aftenstid, saa blev potterne færdige i nattens løb og svaledes saa meget, at man med handsker paa hænderne kunde tage dem ud næste formiddag, og faa en ny brænding ind før ovnen endnu blev kold.

Den ringere omhu ved æltningen medførte, at der ofte var planterødder o. l. i leret; naar saadant brændte bort, efterlod det hul i potten, men dette tættedes med kit, der sværtedes paa de sorte potter, og paa de røde gnedes over med en rød teglsten, hvorpaa man ogsaa lod saadanne potter glide med som almindelig salgsvare.

Den af J. B. Sorterup i „Ann. f. nord. Oldkyndighed“ 1844 —45 omtalte pottibrænding i aaben grube, hvor flammerne slog op om karrene, der var hensat paa stene, har jeg intet spor fundet af. Sorterup skriver, at denne fremgangsmaade „har bevaret sig endnu til vor tid i de egne, hvor Pottemageriet er et almindeligt Erhverv for Landboerne“; men da den er ukendt netop i disse egne, er det vel rimeligst at antage, at fremstillingen ikke hviler paa egne iagttagelser, men paa ufuldstændige, fejlagtige eller misforstaaede meddelelser.

Der har været gisnet adskilligt om aarsagen til produkternes sorte farve. Det var nemlig en velkendt sag, at hvis man brændte mursten af potteleret, saa fik man røde sten, ligesom man ogsaa fik røde potter, hvis man forsøgte at brænde dem i teglovn sammen med stenene, ja om det saa var en sortbrændt potte, der sattes sort ind i teglovn, saa kom den rød ud. Den gængs opfattelse var, at den før den egentlige

brænding foretagne røgning eller smøgning af potterne var aarsag til den sorte farve.

Herom skriver Sehested efter en kort omtale af selve brændingen: „Herved er at lægge Mærke til, at den graa (sorte) Farve ogsaa kan tilvejebringes paa anden Maade. For henvend 60 Aar siden indførtes nemlig fra Holland til Teglværkerne ved Flensborgfjord, og derefter fra disse til danske Teglværker, den Methode, ved hvilken man brænder graa Teglsteen, Fliser og Mursteen af Rødleer og Mergelleer. Fremgangsmaaden er den sædvanlige ved Brænding af Teglsteen, indtil Stenene ere fuldblændte. Til den Tid frembringes Farven derved, at alle Teglovnens Fyrgange hurtigt fyldes med frisk Ellebrænde, med Løv og Ris, hvorpaa Luften afspærres saavel ved Indgangen til Fyrhullerne, som ved Udgangen paa Ovnen. Den derved frembragte Røg gennemtrænger Stenen paa en saadan Maade, at de heelt igjennem blive graa.

Seet hen til dette, synes det at være Dampen fra Lyngrisene paa Lyngtørven, der bevirker den graa Farve, og at den egentlige Grund til, at Potten bliver broget paa det Sted, hvor Ilden brænder i Lue, er den, at Luften har Adgang til dette Sted, saa at Dampen af Risene ikke trænger ind i Pottens Masse.“

Nu ligger spørgsmaalet om karrenes farve fuldt oplyst gennem franskmænden L. Franchets værk *Céramique primitive*, der giver en paa indgaaende undersøgelser og eksperimenter hvilende redegørelse for det primitive pottemageri, for lærernes bestanddele og de kemiske proceesser, der foregaar under brændingen, og som betinger den for dette pottemageris produkter saa karakteristiske farve, der svinger mellem sort og brunt, og kendes fra lerkar fra de forskellige egne af kloden.

Det maa her — paa grundlag af disse undersøgelser — være nok at oplyse, at det er lerets jærnilteforbindelser, der foraarsager karrenes mørke farve, naar de brændes ved lav varmegrad — mellem 400° og 800° — og i en afiltende (reducerende) flamme, hvorimod det samme produkt vilde faa rødlig farve i en iltende flamme. Som allerede tidligere nævnt var man godt klar over, at begge resultater kunde fremkomme ved forskellig fremgangsmaade; men det er først Franchet, der har fundet og oplyst aarsagerne dertil.

Soltørrede kar og ligeledes kar, der kun har været udsat for ringe paavirkning af ilden, kan atter opsuge vand, og ler-

massen derigennem paa ny erhverve sin plasticitet. Først naar generhvervelsen af plasticiteten er udelukket, hvilket altid er tilfældet efter en opvarmning omkring 400° , er der tale om egentlig brænding. Braandede potter er f. eks. ubrændte.

Da den primitive pottemager (pottemagerske) netop brænder sine lerkar i fri luft og i stille vejr, tilføres der flammen for lidt ilt til fuldstændig forbrænding af de afiltende luftarter, og han faar sorte kar. Ofte hæmmes luftens adgang ved tildækning, hvilket netop fandt sted ved brændingen af jydepotten. Hvor man bruger simple ovne til brændingen, lukkes ligeledes af for ilttilførslen, og man faar sorte kar. Saaledes var forholdet jo netop i karhuse, hvor man — ganske vist uden at kende aarsagen — selv afgjorde, om potterne skulde blive sorte eller røde, ved henholdsvis at hæmme lufttilførslen eller lade den foregaa uhindret.

En ovn lignende den fynske findes ifølge Franchet stadig i brug ved Lannilis i Bretagne. Ilden gaar gennem ovnen og har træk ud paa modsat væg. Man stopper for trækket med gamle potter og skaar, ganske som fynboerne stoppede med sten og græstørv. — I Indien bruges en fremgangsmaade, der ikke er ulig den jyske. Potterne sættes paa jorden i rækker, med smaa mellemrum der fyldes med træ, kokosfibre og tørret gødning, det hele dækkes med samme blanding, efter at pottemageren først har anbragt et stykke brændende trækul i bunden af hver potte. Derpaa stikkes ild fra flere sider. Naar det hele er i god brand, dækkes baalet med vædet rishalm og fugtig jord, der dannes da sort jærnoxid, der sammen med kulaflejring giver den sorte farve. Efter brændingen afkøles potterne langsomt en halv dags tid.

POTTEARBEJDETS OMFANG OG INDTÆGTEN DERVED

ALLEREDE for 200 aar siden — i stiftsrelationerne fra 1735 — bruges baade fra Ribe og Kolding udtrykket „jydepotter“ om det sortbrændte pottetøj. Det er derigennem klart, at virksomheden paa et endnu tidligere tidspunkt væsentlig har haft sit sæde i Jylland. Lidt efter aarhundredets midte oplyses i „Danske Atlas“, at hovedstederne for tilvirkningen af sorte lerkar er: 1) Vardeegnens magre hedesogne, 2) Vorup ved Randers, 3) Gammelstrup m. fl. sogne i Fjends herred samt 4) V. Brønderslev i Hjørring amt, og paa Fyn, 5) Karhuse i Vissenbjerg sogn og 6) Hellager i Tved sogn ved Svendborg. Selvfølgelig har tilvirkningens omfang været højst forskelligt paa disse steder, men dog saa betydeligt, at man har fundet det omtale værd. Det vilde dog rimeligvis give et ganske fejlagtigt billede af forholdene, hvis man tænkte sig produktionen begrænset til de nævnte steder. Sandsynligvis har man dengang saavel som i en langt senere Tid gjort sorte lerkar adskilligt andre steder i Jylland, kun i ringere grad.

Den udstrakte handel med sorte potter baade i ind- og udland, som samtidig omtales, forudsætter en omfattende og ordnet tilvirkning, men herom gives først oplysning gennem professor dr. Laurids Smiths udmærkede artikel i tidsskriftet „Iris“ 1790, „Om de sorte jyske Leerkars Fabrikations Maade, og denne Industries Artikels Fordeel for Staten“, en omhyggelig afhandling der er bygget over forfatterens egne undersøgelser paa stedet i 1787, og som oplyser, at arbejdet dengang dreves paa ganske samme sæt, som det kendes fra nyere tid gennem mundtlige kilder.

Pottearbejdet var som tidligere nævnt overalt kvindearbejde, der øvedes i Hjemmet. Kun rent undtagelsesvis hører man om mænd, der gav sig af med at gøre sorte potter. Produktionens

hovedsæde var afgjort Vardeegnen. I en række egne dreves pottearbejdet her af saa at sige hver familie baade i hus og gaard, og af unge saavel som gamle. Husmandskonerne drev virksomheden alene, tildels bistaaet af børnene. Saa godt som alle pigebørn lærte nemlig at gøre potter, og da det bestemt hævdedes, at den, som skulde faa det rette tag paa arbejdet og blive en flink pottepige, maatte lære det allerede som barn, var det almindeligt at se piger paa 10—12 aar ved pottearbejdet.

Paa gaardene gjordes potter baade af konen og døtrene, men mange gaardmænd stædede tillige pottepiger, der vel stundom

Fig. 22. Hans Smidth: Hos en Jydepottemagerske.

(Eft. Galschjot: Danmark).

i slæt og høst kunde give en haandsrækning ved gaardens arbejde, men som ellers sommeren igennem kun gjorde potter. I almindelighed arbejdede de „paa halvt“, d. v. s. at de som løn fik halvdelen af udbyttet og frit ophold paa gaarden. Gaardmanden fik for ophold, ler, brændsel og kørsel den anden halvpart. Gaardmændene fæstede som regel en eller to pottepiger; men der var dog gaarde, hvor langt flere var i arbejde. Endnu i mands minde sad paa en gaard i Sig hver sommer 6—8 kvinder og gjorde potter. Som et eksempel paa, hvor omfattende produktionen paa en enkelt gaard har været, kan nævnes, at fra pottepladsen ved en gaard i Sig kørtes 1890 over 100 store læs ildpøtmuld (den sandblandede aske fra brændingen) ud i marken.

Ogsaa gamle aftægtsfolk fortsatte med pottearbejdet. Mod en vis part af potterne ydedes dem fra gaarden kørsel, ler og brændsel. — Ja i „Natmændsfolk og Kjæltringer“ er det endog dokumenteret, at en af dette folkefærds kvinder omkring 1820 har „gjort gryder til halvt“ i Horne, hvad „hun er særdeles god til“.

Som her skildret var forholdet i den tid vi kender .Af Smiths beretning fremgaar det, at i sognene Thorstrup, Horne og Tistrup sattes dengang alle kræfter ind paa pottebrændingen, der var det alt beherskende og vedblev at være det. Endnu i tiden 1850—60 var der i Horne og Thorstrup sogne „kun præst og degn og Linding møller, der ett gjord' potter“, d. v. s. standspersonerne.

Pottearbejdet var egnens bærende erhverv. Som kvinderne gjorde potter, drog mændene paa pottehandel, der gav et langt bedre udbytte end den magre jord, der vel som regel blev ret mangelfuldt drevet. Ev. T. Kristensen skriver, at imellem 1830 og 1840 kunde man faa 10 tønder rug for et læs potter, og saa sagde somme, at det kunde snart ikke betale sig længere at holde deres plovjærn i stand og dyrke jorden. I daarlige tider eller naar uheld stødte til, var det potterne, der holdt det hele paa fode. „Nær vi først fik æ hænder i æ lier, saa gik 'et“, erklærede en af de gamle pottekoner, og vist er det, at de sorte potter har lagt grund til mangen vestjysk families velstand. Endnu i senere Tid, da landbruget blev bedre, gav pottearbejdet mangen familie en god biindtægt. Det er meget betegnende, naar det fra Ribe amtsstue hed, at skatterne fik man først fra potteegnen.

At forholdet har været lignende paa Randers- og Viborg-egnen, tyder det endnu gængs udtryk paa: „Der er ingen nød i pott'landet!“ Det var først en senere tid, der i disse egne fandt et nedsættende udtryk i at kalde en for „en pott'lænder“. Dog synes pottearbejdet disse steder mest at have været drevet af husets egne folk og ikke ved hjælp af fæstede pottepigier.

For at faa et virkeligt indblik i, hvad hele denne virksomhed betød, er det imidlertid nødvendigt at undersøge, dels hvad den enkelte kunde frembringe og derved fortjene, dels hvad den samlede produktion beløb sig til. Det foreliggende materiale er imidlertid for mangelfuldt til, at man kan faa en fuldstændig oversigt over disse forhold, men noget lader sig dog udrede.

Nøjagtige opgivelser forefindes ikke. Yderligere vanskelig-gøres beregningen af potternes mængde ved selve salgsmåden. Potterne solgtes nemlig ikke efter stykker, men i „snese“, der indeholdt højst forskellige antal efter potternes størrelse. Endvidere var „snesene“ af forskellig størrelse efter som der solgtes til skipperne eller pottemænd. Til skipperne solgtes efter det saakaldte „Jættingtal“ (Hjærtalingtal), til pottemændene efter „æbøjtal“ (bytallet), se nærmere om „tal“ side 75. Tit er produktionen endda ikke opgivet i snese, men i læs, der naturligvis heller ej holdt lige mange snese. Det vil heraf være klart, at man ved beregningen nødsages til at bruge gennemsnitstal for tilnærmelsesvis at faa et overblik.

Fra Vardeegnen foreligger følgende opgivelser:

Efter Smith (1790) gjorde en grydepige paa en sommer 10—18 læs potter, med et middeltal 14 læs a 200—250 potter, ialt c. 3000 potter.

Efter Begtrup (1808) forfærdigede en grydepige 8—10 læs a 10—12 snese, hver snes regnet til 30 potter, giver ialt c. 3000 potter.

Efter Dalgas (1830) kunde en grydepige gøre 5—8 læs gryder a 15—16 snese, hver snes regnet til 30 potter giver ialt c. 3000 potter.

Efter Ramsing (1838, kun for Ansager sogn) forfærdigede en pige 5—8 læs a 300 potter, ialt c. 2000 potter.

Efter Olsen, iflg. en række gamle pottemænds og pottetekoners meddelelser, kunde o. 1850—55 en pottepige gøre mindst 8 læs a 400 potter, ialt 3200 potter.

En gammel pottetekone siger, at hun gjorde 7 læs a 21 alm. snese paa en sommer, ligeledes c. 3000 potter.

Fra Fjends herred opgives:

Efter St. St. Blicher (1839) kunde en pottepige ved hjælp af en haandlanger gøre 10 læs potter a 24 snese af alle slags. Da der i Fjends h. altid regnedes med snese paa 20 stk., giver det ialt 4800 potter.

En gammel pottetekone siger, at naar man ikke bestilte andet, kunde man paa en sommer gøre 10 læs a 20 snese, altsaa 4000 potter.

I Karhuse paa Fyn forfærdigedes iflg. Trap (1859) aarlig c 50000 skalgryder, og da pottemageriet dreves af op mod en snes familier, giver det c. 3000 kar pr. familie.

Gennemgaaende kan man da nok regne med, at en pottemagerske gjorde c. 3000 potter paa en sommer. Ramsings tal

stammer sikkert fra hans indsamlinger til tabelværket fra 1842, men opgivelserne heri er gennemgaaende alt for lave baade med hensyn til antal og priser.

(Smith opgiver en grydepiges løn til 20 sletdaler (à 4 gl. mk.), men bemærker samtidig, at folkelønnen er høj i disse egne, da mange unge tager arbejde i Holsten. Efter Begtrup kunde en rask kvinde en sommer gøre pottes for 50 rdl., hvorefter grydepigens sommerløn altsaa blev 25 rdl.

I Dalgas's beskrivelse af Ribe amt kan man imidlertid sammenligne pottepigernes indtægt med egnens folkeløn. Pigelønnen var 8—12—14 rdl. for et aar, fæstedes en pige kun for sommeren, var lønnen 8 rdl.cr. Men da en pottepige kunde gøre 5—8 læs pottes à 4—5 rdl.cr., kunde hun paa en sommer gøre pottes for c. 30 rdl.cr., hvoraf hun altsaa fik halvdelen til sin part, hvilket giver omtrent det dobbelte af en almindelig piges sommerløn og mere end hendes højeste aarsløn. Og for en flink pottepige vilde lønnen jo endda ligge højere. Pottetiden for disse piger gik i regelen fra midten af marts til midten af oktober.

Omstaaende omhyggeligt førte regnskab fra 1833 viser, hvad en kone i dette Tilfælde havde som biindtægt ved at gøre pottes. Det er en side af et haandskrift af Peder Helt Haahr, Lindberg mark, Ølgod sogn.

Efter de i regnskabet førte priser, der naturligvis er sikre, bliver værdien af en pottepiges aarlige arbejde — i henhold til en aarlig produktion af 3000 pottes — mellem 50—60 rdl., hvilket jo ogsaa falder godt sammen med de hos Dalgas opgivne c. 30 rdl.cr, idet værdien af 30 rdl.cr. paa det nærmeste svarer til 50 rdl.

Som eksempel paa, hvad en pottepige kunde drive det til, fortæller Begtrup, at 1804 blev paa Nørholm gods en grydepige gift, der bragte sin kæreste 300 rdl., som hun havde tjent ved at gøre sorte pottes. Selv om alle pottepiger ikke havde saa meget, er det dog klart, at de lagde penge op. De var da ogsaa stadig i høj grad eftertragtede af de unge mænd. Deres færdighed var en sikker og stadig indtægtskilde. Hos en dygtig pottepige kunde man godt overse mangler ved det ydre, medgift o. l. Det afgørende spørgsmål i pottetegnen var: Er hun gue i æ lier? Ja, en gammel meddeler — ganske vist en mandlig — mente at pigerne lærte denne her pottelaven saa godt for at blive gift. Det faar han selv hæfte for. Men det paastaas, at

INDTÆGT FOR POTTER-ARBEIDE

1833		Rdl.	Mk.	Sk.
April	Solgte Sætter til Grette i Møllen og nogle andre Potter		5	10
	Solgte igjen til Borris 6 P. til Jens C. Jepsen 5 ialt for.....			11
Mai	Jens Christian i Wallund faaet 20 Sætter og 1 Kaffekande, er		2	2
	Solgte en 24 Sætter til Peder Christian i Medum og 1 Pot		2	4
	Solgte til Jens Christian Grønlund 6 Sætter....			9
Juni	Solgte til Jens Christian Grønlund 18 Sætter — dem fik Ablon		1	11
	Solgte til Jens Christian Medum 10 Sætter, igjen 10		1	14
	Solgte til Jørgen Gregersen 6 Snese Talfærdig og 6 Tal à 3 Mk. 8	3	3	14
	Solgte til Jens Mosgaard 4½ Snese Talfærdig — bet. 3 Mk. 12 Sk.	2	3	12
	Solgte til Ole Bank 5 Snese Talfærdig og 5 Tal er ialt 8 Stykker 1 Rdl. 3 Sk.....	3		6
	Niels Madsen paa Nørberggaard fik 6 Sætter — givet rent ud			9
	Solgte til Lindberggaard			7
	Solgte til Lindberggaard igjen			4
	Solgte til Jens Moesgaard 7 Snese 5 Tal à Sn. 3 Mk. 4 Sk. er ialt	3	5	9
	Solgte til Laurits Bjerg 3 Snese 4 Tal à Sn. 3 Mk. 6 Sk. Skylder 8 Mk.	1	4	10
	Solgte en Gryd til Hans Aggersnap, den fik Ablon			10
	Solgte til Jørgen Gregersen 4 Snese og 10 Tal à 3 Mk. 6 Sk. er	2	3	13¼/5
	Tjente ialt for Potter-Arbeide i Aaret 1833. ialt	20	1	13¼/5

piger, der ikke kunde gøre potter, sjældent fandt bejlere i potteegnen, men maatte søge andet steds hen for at finde mand og hjem.

Efter som priserne steg, voksede jo ogsaa pottepigernes indtægt. I tiden omkring 1850—60 kunde en pige eller kone, der sad støt ved arbejdet, paa en sommer gøre potter for c. 100 rdl., 1870 for 100—150 rdl., og gamle pottekoner har fortalt mig, at omkring 1880, da hjemmeprisen var c. 5 kr. pr. snes talfærdig, kunde de tjene et par hundrede kroner ved pottearbejde, samtidig med at de passede huset, „men saa skuld' der osse hænges i“.

I Fjends herred var prisen 1870—80 omkring 1 rdl. snesen, det vil altsaa sige, at en kone kunde gøre potter for c. 200 rdl. om aaret, „men en gang fik de vist kun 3—4 mark snesen“. Paa det sidste var prisen 3 kr. pr. snes.

I Karhuse fik gamle koner, der gik ud og lavede sikar, 4 skilling for snesen omkring 1860—70, senere fik de 1 kr. om dagen og kosten. Da salgsprisen for sikar var 4 skilling stykket til forbrugere, har en familie, hvor konen lavede karrene og manden selv solgte dem, omkring 1870 haft ialt en 100—150 rdl. i aarlig indtægt.

Efter i det foregaaende at have betragtet omfanget og værdien af den enkelte pottemagerskes arbejde og derom faaet ret sikker oplysning, vilde det være i høj grad tilfredsstillende, om man kunde faa et lige saa sikkert billede af hele virksomhedens omfang: Hvilke mængder af potter der til de forskellige tider og paa de forskellige steder tilvirkedes, og hvor meget de indbragte. Dette lader sig dog ikke gøre. Dertil er oplysningerne baade for spredte og for mangelfulde. Men de giver dog saa meget, at det deraf fremgaar, at virksomheden en tid lang har været saa omfattende og indbringende, at den har haft nationaløkonomisk betydning.

Ogsaa i dette tilfælde maa man især holde sig til Varde-egnens produktion, da samtlige oplysninger væsentlig vedrører den.

Af gamle toldbøger fremgaar det, at der fra 1730—1770 er en stærk stigning i udførslen over Hjørring. Om aarsagerne hertil foreligger ingen oplysninger; men til langt efter 1800 var produktionen i stærk og stadig fremgang, til den omkring 1840 naaede sit højdepunkt.

Selv om toldbøgerne giver os bestemte tal, siger de dog intet om den samlede tilvirkning for egnen; thi der førtes jo samtidig med vogn store mængder af potter ud til afsætning baade i ind- og udland, ligesom en mængde førtes til østkystens byer for at udskibes derfra, og om denne side af virksomheden savnes tilstrækkelige tal- og værdiangivelser.

Først med Smiths tidligere nævnte artikel faar man et billede af en egnens samlede tilvirkning. Det hedder der: Egentlig

er det tvende Hovedsteder i Jylland, som ere bekiendte af de sorte Lerkars Forfærdigelse; det ene Sted er Vorup By ved Randers i Aarhus Stift; og det andet er Egnen ved Varde i Riber Stift.

I Vorup har Smith ikke været, og derom meddeler han intet. Vardeegnen besøgte han og skriver derom, at jydepottefabrikationen „bedrives i Thorstrup, Horne og Tistrup Sogner, i Øster Horne Herred. Saa er der og nogle faa Fabrikantere i Hodde Sogn, i samme Herred. Enhver liden eller stor Familie i disse Sogner gjør benævnte Leerkar“. Man antog, at der var i Thorstrup sogn 50 familier, i Horne 90 og i Tistrup 70, til sammen 210 familier, som gjorde sorte potter.

Jeg har tidligere efter de opgivne 10—18 læs pr. familie taget gennemsnitstallet 14 læs. For i ingen maade at gøre virksomheden til mere end den var, er Smith saa forsigtig at bruge tallet 13 læs pr. familie; men selv med denne lave beregning bliver det dog 2730 læs potter aarlig fra disse tre sogne.

Prisen for et læs potter efter enkelte snese var dengang 5 rdl., for et læs efter sammensatte snese 7 rdl. Ogsaa her gaar Smith alt for lavt og „antager en meget ringere Pris, end Karrene overhovedet sælges til“, idet han tager prisen 5 rdl. pr. læs for samtlige potter, og faar saaledes den aarlige indtægt til 13650 rdl. Efter datidens pengeværdi er dette jo en yderst respektabel sum.

Da det imidlertid her gælder at komme virkeligheden saa nær som muligt, vil jeg foretage beregningen efter det gennemsnitstal, der faldt saa nøje sammen med andre opgivelser, og som absolut ikke kan antages at være for højt. Idet jeg sætter hver families produktion lig en pottepiges (14 læs eller c. 3000 potter) og prisen 5 eller 7 rdl. pr. læs til gennemsnitsprisen 6 rdl., faar jeg, at de 210 familier aarlig fabrikerede 2940 læs eller 630000 potter — altsaa langt over $1\frac{1}{2}$ million — til en værdi af 17640 rdl.

Smith afgrænser potteegnen til de tre nævnte sogne, men en snes aar tidligere hedder det i „Danske Atlas“ om Lunde-næs amt: „Dette Amt haver tvende meget simple, men tillige for Almuen sær fordelagtige, nationale Fabriker, hvoraf den ene bestaar i den store Mængde Jyde-Potter og sorte Kar, som forfærdiges i Thorstrup, Hodde, Horne og Ølgod Sogne i Østerherred“. Det er da lidet troligt, at tilvirkningen i en tid, da den ellers var i fremgang, netop skulde uddø i Ølgod sogn, som

dog senere og derefter i lang tid var med i pottearbejdet. Antagelig har der fundet tilvirkning sted i adskilligt flere sogne, end Smith nævner. Naar han taler om „tvende Hovedsteder“, forudsætter dette i hver fald, at han har været vidende om tilvirkning andre steder, kun i mindre grad.

Om det andet hovedsted Vorup, siger Smith intet, og i det hele taget er det yderst faa oplysninger, der foreligger herfra. Fra en skiftesamling 20. januar 1721 efter afgangne Søren Andersen i Vorup findes følgende: Enken foreviiste cendeel Gryder, som vare reene og ei brændt, saasom de dette arbeide mest bruger, og da fantis gryder og Potter, som in allis blef vurderet for og var 104 stk.: men som samme endnu iche var brændt, blev anslagen til 1 rdl. — „Danske Atlas“ meddeler om Vorup, at „Denne By er bekjendt af de sorte Potter og Kar, som der brændes, og ei alene føres over hele Jylland, men og i Mængde udføres fra Randers til Kiøbenhavn, til Østersøen, endog til Lifland, og andre fremmede Lande“. Først i folketællingslisterne fra 1787 oplyses, at pottemageriet dreves af 16 familier, baade selvejere og fæstere. Disse 16 familier har antagelig fabrikeret c. 50000 potter aarlig.

Da potterne fra Vorup endnu langt efter 1800 gjaldt for at være særlig kønne, kunde man fristes til at tro, at pottemageriet i Vorup skulde været genstand for en lignende blomstring som virksomheden ved Varde. Dette var dog ingenlunde tilfældet. Her gik det tværtimod den modsatte vej. Allerede 1810 forfærdiger kun 10 jordløse husfamilier sorte potter, „hvoraf disse familier alene leve“. I tabelværket 1842 opføres kun 5 pottemagere i Vorup. Noget senere oplyses det, at selv om der førtes mange potter til markeder i Hjørring amt, saa afstattes dog største delen paa lørdagsmarkederne i Randers, hvilken handel fortsattes lige til den ebbende virksomhed uddøde omkring 1870. Traps Danmark (1859) anfører, at et par familier nærer sig ved pottemageri.

Samtidig med at Smith undersøgte Vardeegnens pottemageri, fandt en betydelig pottebrænding sted i Fjends herred. „Danske Atlas“ henlægger virksomheden til Borris og Gammelstrup sogne og oplyser, at de „sorte Gryder og andre Leerkar blive ført vidt omkring“, og at de „sælges i Stederne eller af Skippere udføres til de andre Provincer med god Fordeel“.

Omtrent samtidig med Smiths artikel foreligger 1791 i „Hoveri-Efterretninger for Lundgaards Hoved-Gaard i Gammelstrup Sogn, Fiends Herret under Halds Ampt“ følgende oplysninger om hoveribøndernes tilvirkning af sorte kar:

Foruden deres Nærings Vej ved Ager Dyrkning og Qvæg-Aul, har næsten alle Hoverie Bønderne (: faae undtagne:) Importance ved sorte Kar at fabriqvere, der af dem selver angivet at kan aarlig importere enhver især, saaledes som følger:

Hver Mand i Gammelstrup Bye 20—24 Rdl. — Bækkegaard ligeledes 20—24 Rdl. — hver Mand i Sparkjær 10 Rdl. — Smollerup Bye Peder Ploumand Aarlig Importance ved sorte Kar 10 Rdl. — Skalmstrup Bye 2 hver 6 Rdl., en 20 Rdl., en 16 Rdl. — Troelstrup Bye en 10 Rdl., en 8 Rdl. — Synder Feldingberg Bye en 8 Rdl. — Nør Feldingberg Bye en 12 Rdl., en 6 Rdl. — Gundelund Gaard 6 Rdl.

Angaaende Bøndernes Angivelse om deres anden Nærings-Vej, end ved Ager Dyrkning og Qvæg-Aul, nemlig hvad de kan indbringe aarlig ved sorte Kar at fabriqvere, da er samme af de fleste angivet til for liden og ringe en Sum, thi der findes vel de iblandt dem, som aarlig sælger sorte Kar for lige-saa mange Penge, som de haver at betale til Folke-Løn, Kongelige-Skatter og Hosbondens Landgilde.

Da opgivelserne — i henhold til det anførte — er upaalidelige, tør jeg intet udlede af disse tal, hverken med hensyn til indtægten eller det fabrikerede antal potter. Derimod faar man gennem følgende bemærkning at vide, at pottemageriet dreves af saa godt som alle hoveribønderne: Iblandt dem alle er 9 Mænd, som ikke findes anførte for nogen Næring ved sorte Kar; de fleste af dem har dog af og til baade gjort og solgt af dem tilforn, som vel og efterdags bruge det samme. (Meddelt af Jeppe Aakjær).

Da der imidlertid var 36 hoveribønder, og da assessor Friis i hoveriindberetningen fra 1770 udtrykkelig fremhæver, at det kun er Lundgaards hovbønder, som der paa egnen gør sorte lerkar, kan man vel regne, at en 30 familier har drevet pottearbejde, og da den aarlige produktion for en kone med haand-langer opgives til 4800 kar og uden hjælpere til 4000, saa vil det ikke være for højt at regne med en aarlig produktion af 120000 potter.

„Det var altsaa slet ikke nogen uanselig virksomhed, selv om den langt fra kunde maale sig med Vardeegnens. Og den

var noget senere gaaet betydelig frem. Blicher meddeler (1839), at den omfatter: Gammelstrup, mange i Kobberup, Feldingbjærg, Borris, Smollerup, og nogle i Mønsted. Tabelværket af 1842 opfører 70 pottemagere fra denne egn. Potterne førtes over Kvols og Hjarbæk til byerne ved Limfjorden, til Kjøbenhavn og Norge. Endnu efter midten af aarhundredet var tilvirkningen betydelig og ophørte først omkring 1890. Ved 1880 var der endnu en halv snes pottemagerier.

I beskrivelsen af Ringkjøbing amt (1833) oplyses, at enkelte steder i amtets østlige og sydlige del brændes sorte lerkar, dog kun i ringe mængde og alene til afsætning i omegnen. Det er mest mælkesætter, potter og smaa gryder, samt kakkelovns-potter, der bruges af fattige folk. Denne virksomhed havde tilknytning til Vardeegnen. En i amtsbeskrivelsen ganske uomtalt tilvirkning i amtets nordlige del, fra Holstebroegnen og ind til Ulfborg, synes at have været paavirket baade syd fra og fra Fjends herred. Det har næppe været nogen særlig omfattende virksomhed, men c. 1840 var der dog 9 tilvirkningssteder i Idum.

„Danske Atlas“ nævner med en eneste linje et tilvirkningssted nord for Limfjorden: I Vester Brønderslev gøres sorte Gryder og andre Leerkar. — Det har efter disse faa ord at dømme næppe været nogen omfattende virksomhed, her fandt sted, men dog saa stor, at den var værd at omtale. Og længe efter den tid gjorde man sorte potter der. I beskrivelsen over Hjørring amt (1828) findes følgende: I Vesterbrønderslev Sogn ernære 10 Familier sig tildeels ved Brænding af sorte Kar eller Gryder, men da Leeret ei findes hos dem selv, da Indretningen er saadan, at Arbeidet kun gaar langsomt fra Haanden, og de maae leie Vogne til at transportere de skjøre Varer til Markederne, er det troligt, som de angive, at de kun have meget liden Fortjeneste. Endelig fabrikeres og sorte Potter af en Mand i Jerslev Sogn.

Disse pottemagere kender tabelværket intet til; men naar etatsraad Rawert 1849 skriver, at til binæringsveje i Hjørring amt maa ogsaa regnes „Brænding af sorte Gryder eller Kar“, saa er det sikkert nok vore gamle kendinge i Brønderslev, der stadig drev virksomheden. Antagelig har den været anset for uværdig til at indgaa i tabelværket. For os fastslaar den imidlertid, at ogsaa norden Limfjorden har de sorte gryder haft et hjemsted.

Saa oplyser endvidere Ev. T. Kristensen, at i Nørre herred i Djursland har man ogsaa gjort sorte potter. Som et sidste glimt fra denne ellers uomtalte virksomhed i Jyllands østligste egne, opfører tabelværket 1 pottemager i Glæsborg.

Dermed har jeg omtalt de forskellige jyske tilvirkningssteder. Inden jeg paa ny vender mig til Vardeegnens produktion, vil jeg imidlertid omtale den fynske tilvirkning af sorte lerkar.

Om denne hedder det i „Danske Atlas“: Af Fyenskk Leer forfærdiges ogsaa paa adskillige Steder got Pottemager Arbejd, som deels forsendes af Landet. Ligeledes de saa kaldte Rappekar, lignende de sorte Jyde-Potter og Gryder. Disse gjøres meest i Vissenberg paa Landevejen imellem Odense og Medelfart, saa og i Hellager i Tved-Sogn, dog agtes de ikke saa stærke og gode som de Jydske Kar af samme Slags. — Senere oplyses yderligere, at virksomheden i Vissenbjærg indskrænker sig til 23 huse i Kjelstrup skov, „der forfærdiges sorte Leer-Kar, og derover kaldes de Kar-Huusene“.

Om tilvirkningen i Hellager vides overhovedet ikke mere, og ingen nulevende kender noget til den. Derimod fortsattes pottearbejdet stadig i Vissenbjærg, og rimeligvis af samtlige beboere i Karhuse. Tabelværket opfører 19 pottemagerier, og i beskrivelsen over Odense amt (1843) anføres: Henvend 20 Familier finde i denne Industri en Hovedindtægt, dog har den ei bragt dem Velstand, men de leve tvertimod i stor Fattigdom. — De brændte især „skalgryder“, „sorte, flade Fade, hvilke finde stærk Afsætning, da Bønderne bruge dem til Mælkekar“ (sikker). Men det var en lokal industri, hvis produkter ikke kom uden for Fyn, og som i ingen maade kunde tage det op med de jyske kar. De solgtes især i Nord- og Østfyn.

Ifølge Trap (1859) var den aarlige produktion 50000 kar. Hen mod aarhundredets slutning var virksomheden omtrent forbi, 1882 var der 4 pottemagere. Den sidste, som lavede skalgryder, var en gammel mand, der døde 1908. Dog lever i Karhuse adskillige, som har lavet skalgryder.

Vi vender nu atter tilbage til Vardeegnen, som afgjort var brændpunktet for tilvirkningen i nyere tid. Her var den som allerede nævnt i stærk trivsel omkring 1800. Toldinspektøren i Hjærtning opgav (iflg. Begtrup 1808) den aarlige udførsel til Fanø — d. v. s. til potteskipperne fra Fanø, der udførte potterne — til 20000 rdl., hvilket efter tallene samme sted, der iøvrigt falder godt nok sammen med andre opgivelser, vil svare til mindst en 900000 potter. Dette var jo dog kun den part af

potterne, som gik ud fra Hjærtning. Det maa stadig huskes, at store partier førtes til østkystens byer og udskibedes derfra, ligesom store mængder solgtes fra pottemændenes vogne baade i ind- og udland.

Paa den tid bredte pottearbejdet sig da ogsaa til en mængde sogne. Dalgas skriver (1830), at sagnet vil, at Thorstrup, Horne og Varde landsogn har været de første, som forfærdigede sorte potter, men at virksomheden i de sidste 20—30 aar havde bredt sig i de tilgrænsende sogne i Øster- og Skads herreder, ikke saa meget i Vesterherred, og en del i de nordlige sogne af Gjording, Malt, Andst og Slaugs herreder, især ved grydepigernes giftermaal, da de fortsatte med den vante beskæftigelse. Dette sidste har nok i det væsentlige sin rigtighed. Derimod vidner det om for ringe kendskab til de virkelige forhold, naar andre forfattere har villet gøre virksomhederne baade i Fjends herred og Vorup til aflæggere af Vardeegnens pottemageri.

Stundom flyttede pottemagerskerne ret langt af led. I Gludsted i Skanderborg amt drev saaledes to søstre fra Vardeegnen pottebrænding, den sidste af dem gjorde potter til sin død c. 1900. Denne fabrikation i Gludsted har f. eks. Nyrop ladet sig skuffe af og ment, at den var en rest af en tidligere større virksomhed.

I Stilbjærg, hvor gamle Marie Hangstrup lever, møder man ligefrem en hel kolonisering. Omkring 1841, da hendes forældre flyttede dertil, kom nemlig ikke færre end 6 familier, der alle kendte hverandre fra tidligere tid, dertil fra Vardeegnen, „aa de gjord' potter hwer beth“ (allesammen). Det er det eneste tilfælde jeg kender af denne art, men det er dog et eksempel paa, at selv om der i et sogn har været en ret betydelig produktion, tør man ikke uden videre deraf slutte, at den ogsaa i fortiden har haft hjem der.

Dalgas anfører efter en stedkyndigs skøn den samlede indtægt fra Vardeegnens pottemagere til 4—5000 specier aarlig, hvortil saa dog skal lægges „den betydelige Fordel, Handelen indbringer“. Disse skønsangivelser er som regel højst usikre at bygge paa. Heldigvis behøver vi det jo heller ej her; thi selv om man ikke kan beregne den samlede indtægt, saa er det dog klart efter den lige nævnte opgivelse fra toldinspektøren i Hjærtning, at den beløb sig til en langt større sum. Men i det hele taget foreligger fra samtlige pottetegne til de forskellige tider kun den eneste af Smith foretagne beregning. Vel er

virksomheden omtalt tit og ofte, men oplysningerne er i almindelighed faa.

Først hen mod tilvirkningens afslutning foretog kammerherre Sehested til Broholm en mere omfattende undersøgelse. Det var især jydepottens tilblivelse, der havde Sehesteds interesse, da han herigennem mente at faa et billede af oldtidens lerkartilvirkning. Ligesom Smith tidligere rejste ogsaa Sehested til Varde og saa selv arbejdet. For ogsaa at faa et skøn over virksomhedens omfang baade da og tidligere, skaffede han sig i 1879 oplysning om 'jydepottefabrikationens omfang ved forespørgsel hos præsterne i 80 sogne. Disse sogne var: Af Vester Horne herred: Varde, Lunde, Outrup og Kvong. Hele Øster Horne herred.

Af Skads herred: Øse, Næsbjærg, Starup, Grimstrup, Aarre, Faaborg, Nykirke, Brøndum og V. Nebel.

Af Gjording herred: Aastrup, Gjording og Vejrup.

Af Malt herred: Brørup og Lindknud.

Hele Slaugs herred.

Af Nørre Horne herred: S. Bork, N. Bork, Lønborg, Egvad, Lyne, Strellev og Aadum.

Hele Bølling herred.

Hele Hammerum herred.

Af Fjends herred: Borris, Taarup, Kvols, Gammelstrup, Kobberup, Feldingbjærg, Smøllerup, Daubjærg og Mønsted.

Af Galten herred: Vorup.

Af disse 80 sogne var der 44 sogne, hvorfra det meddeltes, at der ikke dreves sort-potteindustri for tiden, og at gamle folk ej mindedes at have hørt derom.

Tilbage er da 36 sogne, og i 12 (13) af disse var tilvirkningen ophørt.

I 23 sogne dreves den endnu, men forholdsvis svagt. I nedenstaaende fortegnelse anføres af hvor mange familier i hvert sogn:

Faaborg	18	Borris i	Varde l. sogn	1	
Ansager	10	Fjends h.	3—4	Outrup	1
Hejnsvig	6	Lindknud	3	Starup	1
Thorstrup	5—6	Lunde	2	Nykirke	1
Horne	4—5	Brøndum	2	Aarre	1
Næsbjærg	4	Vejrup	2	Grene	1
Gammelstrup	4	Grindsted	2	Vorbasse	1
Øse	3—4	Smøllerup	2	Feldingbjærg	1

Hvilket giver ialt 80 familier i 23 sogne.

Hertil maa dog føjes, at baade i Nørvang herred i Vejle amt og Vrads herred i Skanderborg amt gjordes ogsaa potter nogle faa steder, og ligeledes paa Holstebroegnen.

For at danne et billede af den samlede produktion en 40 aar tidligere, da den rimeligvis var paa sit højeste, konstruerede Sehested en oversigt over pottemagernes antal i de forskellige sogne. Ud fra de af Smith givne oplysninger (1787) om familiernes antal i Thorstrup (50), Horne (90) og Tistrup (70), bestemmer Sehested udtrykkene i de af ham modtagne besvarelser saaledes: „Jeg sætter derefter Udtrykket „alle“ til 70 og „næsten alle“ til 50 Familier, hvad i hvert Fald ikke er overdrevet, og endvidere „hver anden Familie“ til 30 Familier, „meget stor“ og „meget større end nu“ til 20, „større“ til 10, „flere Familier“ til 6. For de øvrige Sogne, hvor Pottebrændingen kun var helt ringe, er opgivet et bestemt Antal“.

Derefter giver Sehested hosstaaende oversigt over pottearbejdet i nævnte 36 sogne ved aar 1840:

<i>Sogne, hvori der lavedes Potter</i>	<i>De pottelavende Familiers Antal i et Sogn</i>	<i>Sognenes Antal</i>	<i>Familiernes Antal</i>
Gammelstrup.....	»alle« 70	1	70
Vorup, Ansager og Tistrup.....	»næsten alle« 50	3	150
Starup.....	»hveranden« 30	1	30
Varde Landsogn, Næsbjærg, Øsse, Faaborg V. Nebel, Vorbasse, Hejnsvig.....	»meget stor« og »meget større end nu« 20	7	140
Brøndum, Vejrup, Lindknud, Borris i Fjends- herred, Thorstrup, Lunde, Horne og Smøllerup	»større end nu« 10	8	80
Grimstrup og Strellev.....	»flere Familier« 6	2	12
Outrup 1, Aastrup 2, Nykirke 2, Gjording 1, Aarre 4, Grindsted 2, Grene 1, Kvong 1, Ølgod 1, Ikast 1, Rind 1, Felding- bjærg, 1?, Hodde 4 og Arnborg 1 ...		14	34
		36	516

Idet Sehested selv paapeger det usikre i denne oversigt, bemærker han tillige, at det dog er klart, at pottebrændingen ved 1840 dreves af flere gange saa mange familier som i 1879, saa tallet 516 familier kan bruges til at regne videre

OVERSIGT OVER VIRKSOMHEDERNE

Amt og herred	Sogn	Antal pottemagerier				pottearbejdet ophører
		efter kilder før 1800	efter tabelværket 1842	antaget af Sehested 1840	efter Sehesteds indsamling 1880	
<i>Ribe amt:</i>						
Vester Horne herred .	Varde landsogn		25	20	1	
	Lunde		4	10	2	
	Outrup			1	1	
	Kvong			1		
Øster Horne herred ..	Thorstrup	(1787) 50	38	10	5	1895
	Horne	(1787) 90	62	10	5	o. 1900
	Ølgod	(1767) *	14	1		
	Hodde	(1767) *	2	4		
	Tistrup	(1787) 70	16	50		
	Ansager		21	50	10	
Skads herred	Grimstrup		8	6		
	Aarre		3	4	1	1895
	Brøndum		11	10	2	
	V. Nebel		8	20		
	Øse		9	20	4	1907
	Næsbjærg		2	20	4	
	Jerne		1			
	Skads		1			
	Guldager		3			
	Alslev		2			
	Hostrup		1			
	V. Nykirke		2	2	1	
	Faaborg		42	20	18	1906
	Starup		10	30	1	
Slaugs herred.....	Hejnsvig		3	20	6	1912
	Vorbasse		6	20	1	
	Grindsted		(3)	2	2	
	Grene		(1)	1	1	1913
Malt herred.....	Brørup		1			
	Lindknud		11	10	3	
	Holsted		4			
Gjørding herred.....	Aastrup		2	2		
	Gjørding			1		
	Vejrup			10	2	
	Hunderup (Frøerlund)					
<i>Ringkjøbing amt:</i>						
Hjerm herred	Vemb		1			
Ginding herred	Haderup		1			
	Hodsager		1			
	Grove					1900

* betyder at udøvernes antal er ukendt.

Amt og herred	Sogn	Antal pottemagerier				pottearbejdet ophører
		efter kilder før 1800	efter tabelværket 1842	antaget af Sehested 1840	efter Sehesteds indsamling 1880	
Hammerum herred ...	Snejbjærg		2			
	Arnborg			1		
	Ikast		1	1		
	Rind		*	1	1	
	Sunds		*			
	Gjellerup		*			
Bølling herred	Hanning		1			
	Faster		*			
Vandfuld herred	Hygum		1			
Ulfborg herred	Ulfborg		1			o. 1895
	Raasted		1			
	Idum		9			
Hind herred	Hee		2			
Nørre Horne herred ..	Hemmet		1			
	Lønborg					1893
	Lunde		3			
	Strellev		*	6		
<i>Viborg amt:</i>						
Fjends herred	Skive	(1690) *				
	Feldingbjærg	(1791) *	13	1	1	
	Gammelstrup	(1770) *	22	70	4	o. 1890
	Mønsted		3			
	Smøllerup	(1791) *	11	10	2	
	Højslev		4			
	Taarup		6			
	Borris	(1770) *	11	10	3	
<i>Hjørring amt:</i>	Kobberup		*			
Børglum herred	V. Brønderslev	(1767) *	*			
	Jerslev		*			
<i>Randers amt:</i>						
Nørre herred	Vorup	(1787) 16	5	50		
	Glæsborg		1			
<i>Skanderborg amt:</i>						
Vrads herred	Ejstrup				*	o. 1900
<i>Vejle amt:</i>						
Nørvang herred	Brande		1		*	1915
	Ringive		4		*	** 1924
<i>Odense amt:</i>						
Odense herred	Vissenbjærg	(1767) *	19			1908
<i>Svendborg amt:</i>						
Sunds herred	Tved	(1767) *				

* betyder at udøvernes antal er ukendt.

** virksomheden endnu i live.

med i dette tilfælde. Derpaa sætter han efter Ramsings opgivelse en pottepigens aarlige produktion til 2000 potter, og faar derefter den samlede aarlige produktion til 1032000 potter.

Med al anerkendelse af den omhu, hvormed Sehested foretog sine indsamlinger, kan jeg dog ikke godkende tallene i hans oversigt, og altsaa heller ej det endelige resultat.

Tabelværket fra 1842 — materialet indsamlet 1838 — giver en udførlig statistik ogsaa over landets pottemagere, det tilvirkede antal potter og disses værdi. Herom siger allerede Nyrop, at „Værdiansættelsen imidlertid vistnok er meget vilkaarlig, og Stykketallet beror selvfølgelig paa et rent Skøn. Det er formentlig kun Oplysningerne om Pottemagernes Antal, der har virkelig Betydning“. Til denne udtalelse skal kun føjes, at heller ej dette sidste synes ganske tilfredsstillende, men det er i hver fald det bedste vi har, og det vilde med fuld føje kunne bebrejdes en forfatter, om han lod det uanset.

Desværre er i tabelværket alle pottemagerier opført under eet, hvad enten der fabrikeredes sorte eller glaserede potter. Med noget kendskab til forholdene lader en ret sikker sondring sig dog foretage, selv om enkelte sortpottemagere maaske derved udelades.

For at give en samlet oversigt over virksomheden saa vidt materialet rækker, fremsættes foranstaaende tabel, hvori ogsaa indgaar de af Sehested antagne tal for tiden omkring 1840 til sammenligning med tabelværkets. Som det vil ses, er der paa sine steder store afvigelser, ligesom det samlede antal producenter efter tabelværket bliver betydeligt lavere end af Sehested antaget.

Hertil maa dog føjes, at i beskrivelsen af Fjends herred (1839) anfører Blicher, at pottemageriet drives „almindeligt af mange i Kobberup, Fellingberg, Borrids og Smøllerup“, og i beskrivelsen af Ringkjøbing amt (1833) oplyses, at „efter officiel opgivende“ blev i Strellev sogn i aaret 1832 forfærdiget sorte potter af 13 personer, men Kobberup og Strellev er ikke anført i tabelværket, og dog kan der ikke være tvivl om, at man begge steder gjorde sorte potter. Vester Brønderslev vil man ogsaa forgæves søge. Muligt er flere tilvirkningssteder „glemt“, men det vil i hver fald være berettiget at medtage de her nævnte sogne. Efter antallet i de sammen med Kobberup nævnte sogne sætter jeg da 10 pottemagere i Kobberup, og ligeledes 10 i Strellev. Muligt er tilvirkningen i V. Brønderslev

aftaget, saa jeg for dette sogn nøjes med 4, hvorefter der 1838, da tabelværkets materiale indsamledes, har været ialt 450 pottemagere. Herefter vil da den samlede produktion have været 1 350 000 sorte lerkar, hvis værdi paa stedet ikke kan sættes ringere end 30 000 rdl.

Selv om disse ret betydelige tal maaske nok vil forbavse de fleste, saa er de sikkert endda langt under de virkelige. Hele beregningen er jo nemlig foretaget paa det grundlag, at et pottemageris frembringelse sættes lig med en pottepiges, og selv om mange husfamilier afgjort har præsteret mindre, saa maa det dog huskes, at paa mange gaarde var flere i arbejde.

Efter den tidligere anførte opgivelse fra toldinspektøren i Hjærtning — der maa betragtes som sikker — beregnedes 900 000 potter til udskibning over Hjærtning. Hvis man lader produktionens stigning ude af betragtning, vilde der da blive 450 000 potter tilbage af det samlede antal, hvilket altsaa skulde være den del, som forhandlede af pottemænd eller udskibedes fra andre steder.

De mundtlige meddelere vil imidlertid afgjort gøre pottemændenes handel større end udførslen over Hjærtning, og selv om man vil nøjes med at lade begge være lige store, kommer man dog — hele landets tilvirkning medregnet — til at mangle omtrent $\frac{1}{2}$ million potter. Det er imidlertid umuligt at foretage beregningerne paa andet grundlag, alt vil i saa henseende komme til at hvile paa et skøn, som der foreligger for faa oplysninger til at foretage med nogenlunde sikkerhed.

Dog findes en del tal og oplysninger, der maaske kan pege i den rigtige retning, og som her skal fremføres.

For Thorstrup sogn opgiver Smith 50 familier, folketællingslisterne 1801 opfører 40 pottemagere, og tabelværket 38. Producenternes antal er altsaa konstant fra 1800 til 1840. Dette var jo iøvrigt ogsaa kun at vente i en tid, da virksomheden i sin helhed var i fremgang. For Tistrup sogn, hvorfra Smith opgav 70 familier, synes derfor ogsaa tabelværkets 16 pottemagerier at være alt for faa, og denne opfattelse styrkes ydermere derved, at Rom 1871 oplyser, at for en del aar siden lavedes ogsaa der potter i hver gaard og hus. Folketællingslisterne oplyser desværre intet.

I en artikel af overlærer Olsen i Varde fremkommer imidlertid nogle oplysninger om virksomheden i Horne sogn, der maaske

kan føre lidt videre. Efter en gammel pottemand, der nøjagtig mindedes, i hvor mange gaarde og huse der lavedes potter i Horne sogn omkring 1855, anføres:

Bjerremose	7	gaarde	Gunderup	4	gaarde
Dejgaard	3	—	Hindsig	3	—
Asp	3	—	Stavskjær	1	—
Lervad	3	—	Frøerlund		7 huse
Bjaldrup	5	—	Stundsigt	5	— 6 —
Transbøl	3	— 8 huse	Mosegaard	2	—
Hornelund	5	— 1 —	Kirkevad		2 —
Rotbøl	2	—	Sækbæk		2 —
Bovnum	7	— 1 —	Malle	9	— 3 —
Ialt 62 gaarde og 30 huse.					

Samtlige Olsens meddelere sætter hver gaard til mindst 8 læs og hvert hus til mindst 6 læs a 400 potter. Hvilket giver 198400 potter fra gaardene og 72000 fra husene, ialt 270400 potter. Hvert læs sat til 27 kr. giver for samtlige 676 læs ialt 18252 kr.

Disse oplysninger er i sig selv interessante nok og viser, baade hvor altomfattende virksomheden endnu 1855 var i Horne, og hvor betydelig en indtægt den hvert aar gav sognet. Men sammenholder man tallene her med tabelværkets tal, saa er det værd at lægge mærke til, at tabelværket har 62 pottemagerier i Horne, hvilket netop svarer til de anførte 62 gaarde. Tabelværket opgiver endvidere tilvirkningen i Horne til 100000 potter for et aar, hvilket lige er halvdelen af de 198400 potter, der ifølge de gamles meddelelser fremstilledes paa de 62 gaarde.

Der er da ikke ringe sandsynlighed for, at det hænger saaledes sammen, at bønderne kun har opgivet halvdelen af deres produktion — et lignende forhold er allerede anført fra Fjends herred — og at man til tabelværket har opgivet som pottemagerier de steder, hvor der sad en kone eller pige fast ved arbejdet, medens de mindre virksomheder, hvor en kone ved siden af sin daglige husgerning gjorde potter, er ladet ude af betragtning.

Forholdet mellem de forskellige optællinger i Horne ser saaledes ud: 1790 opgiver Smith 90 familier, folketællingslisterne fra 1801 fører 98 steder, tabelværket 1842 kun 62, og Olsens meddeler 1855 igen 92 steder. De tre ret ensartede opgivelser kan næppe drages i Tvivl. Saa er der ganske vist den mulighed, at der kan have været en nedgang i produktionen indtil 1840,

men denne falder da i en tid, hvor der ellers netop var opgang, saa dette synes lidet troligt. Den rimeligste forklaring bliver, at man i opgivelserne til tabelværket kun førte de mere ydende virksomheder som pottemagerier. Hvis dette virkelig er tilfældet, og maaske har været det i flere af de udprægede pottesogne, efter det tidligere anførte f. eks. i Tistrup sogn, saa vilde man netop her igennem finde en betydelig del af den manglende halve million potter. For Horne sogn alene 72000.

Da folketællingslisterne kun giver spredte oplysninger, er det imidlertid umuligt at udrede forholdene. Som allerede sagt tør jeg derfor heller ej foretage beregninger paa disse usikre antagelser, men det var dog et forhold, som ikke kunde lades uanset og forbigaaes i tavshed.

Efter 1860 tager virksomheden af med rivende hast. Omkring 1880 var der ialt kun 80 steder i 23 jyske sogne (se oversigten s. 60) hvor der gjordes sorte potter, i de fleste sogne kun et eller to steder. Mest malende er maaske nok forholdene i Horne, hvor der 1855 gjordes potter af 92 familier, og hvor der 1880 kun var 5 steder, der fortsatte virksomheden. Omkring 1900 var der vist ialt kun en halv snes steder, hvor der endnu brændtes potter. Og i de senere aar har virksomheden kun været drevet af gamle Marie Haugstrup i Stilbjærg, Ringive sogn *).

Hermed er i det væsentlige sagt, hvad der kan siges om tilvirkningens størrelse i de forskellige egne. Falder det end ret brudstykkeagtigt, hvad det nødvendigt maa gøre, saa giver det dog alligevel et indblik i, hvilke betydelige kræfter her var i bevægelse, og hvilke summer der indtjentes ved forarbejdning af et materiale, som intet kostede og ellers laa unyttet hen. Og saa skal hertil endda lægges den betydelige fortjeneste, pottemændene havde ved handelen, hvorfor der skal gøres rede i et følgende afsnit. Ligeledes vil jeg senere søge at besvare det nærliggende spørgsmål, hvorfor en saa omfattende og indbringende virksomhed fik saa brat en afslutning.

Det er tidligere nævnt, at datidens overtro naturligtvis ogsaa spillede ind ved grydebrændingen. I en gammel retssag fra 1804 møder man den ogsaa.

*) Efter at trykningen var paabegyndt, indløb meddelelse om, at en kone i Vejrup ved Gjording har begyndt at brænde sorte potter.

Ejeren af Nørholm, etatsraad Rosenørn-Teilmann, skriver saaledes til herredsfogden for Skads herred:

Den 20. August sidstleden indbød Gaardfæster i Skonager, under Stamhuset Nørholm, Jens Madsens Kone, Ellen Katrine, deres Aftægtskone Anne Malene Christensdatter paa en Frokost, som bestod af frisk Pølse, meget sødgjort med Sirup. Aldrig saa snart havde hun spist det, førend hun følte Kvalme og Mavepine. Hun gik hjem og gik til Sengs, laa i idelig Brækning og Laksering; under disse Omstændigheder kom Jens Madsens Kone over til hende med en Spølkumfuld Tevand, som var meget sødgjort. Efter at have drukket heraf blev hun end mere betagen, og døde samme Aften, den 20de August, og blev begravet paa Næsberg Kirkegaard, den 26de August derefter. Da nu Konen førend ovenmeldte Frokost var fuldkommen frisk, og Manden har Mistanke om at baade Pølse og Tevand har indeholdt noget for hende sær skadeligt, hvorfor han tror det Pligt at faa om muligt Dødsarsagen undersøgt, saa har jeg, endskjønt det er vel længe efter Dødsfaldet, ikke turdet undlade, paa Mandens Forlangende, tjenstligst at anmode Deres Velbh. snarest muligt at ville foranstalte en Obduktionsforretning paa Næsberg Kirkegaard, hvor Graven ikke førend i Rettens Overværelse kan aabnes.

Nørholm, den 3. Septbr. 1804.

Tjenestskyldigst

Rosenørn-Teilmann.

Til Hr. Herredsfoged Tetens i Varde.

Næste dag foretoges af fysikus Monrad den ønskede obduktion med det resultat, at der var „rottekrudt“ (arsenik) til stede i den dødes indvolde. Paa dette grundlag afholdtes forhør i sagen den 7. septbr.

Her nævner Ellen Katrine forskellige grunde, hvorfor de vilde skille sig af med aftægtskone, . . . og endelig fordi de havde hende mistænkt for, at hun var skyld i og ved hemmelige kunster havde bevirket, at det ikke ret vilde lykkes dem med deres gryders forarbejdelse, da mange af dem sprang under brændingen — og en saakaldt klog mand (hvis navn ikke vides) som grydepigen i den anledning raadførte sig med, havde svaret: at de der var dem næst var dem værst.

Efter denne forklaring fandt man det fornødent at tilspørre grydepigen Johanne Eskesdatter, om det var hende, som havde

raadført sig med en klog mand om hendes gryder, og hvem denne kloge mand i saa fald var: Herpaa svarede pigen, at hun rigtignok havde raadført sig med en mand i Øse i anledning af, at hun var uheldig ved brændingen af de forfærdigede gryder, hvoraf en del sprang. Hvad denne mand foretog sig, vidste hun ikke, men siden den tid havde de haft mere held med deres gryder. Samme mand sagde ellers ikke, at nogen person var skyld i deres uheld med gryderne.

Om de tiltaltes skyld var der ingen tvivl, og de aflagde selv uforbeholden tilstaaelse. Deres forsvarer pegede paa deres hidtil agtværdige liv og henstillede at lade dem slippe med nogle aars forbedringshus. Baade ved hjemtinget og overretten blev de dog dømt til døden, og denne dom stadfæstedes 7' oktbr. 1805 af højesteret:

Jens Madsen og Ellen Cathrine Tuesdatter bør miste deres Halse, og Hovederne sættes paa Stage. Saa bør de og have deres Hovedlodder forbrudte, og Jord til Kongen, om de nogen eje.

Henrettelsen fandt ifølge traditionen sted paa en høj ved Korskro.

Et fattigt men fredeligere rids giver museumsforstander Hansen. Det var i 1916, at han besøgte den sidste pottepige i Hejnsvig. Hun var omkring de 83, hun var født den 6. oktbr. men huskede ikke hvad aar. Hendes lejlighed bestod af en tofags stue. Langs bjælken var et langt hyld'bord med nogle gamle gudelige bøger og en sort sæt med puddersukker. Mellem stuens to sydvinduer stod et lille bord, og det øvrige bohav var en skammel, tre simestole og en rødmalet dragkiste. I stuens baggrund fandtes en alkoveseng, og straks inden for døren stod et komfur. Seng, døre, vinduer og stole var umalede. I et lille forraadsrum ved siden af gemte den gamle madvarer, potter, kander o. s. v.

Denne stue havde været hendes værksted, sovekammer, dagligstue og køkken i de sidste 50 aar, her havde hun levet og slidt og satte nu i sin høje alder en ære i at kunne klare sig selv. Hun vilde hverken nyde alderdomshjælp eller have støtte fra hjælpe-kassen.

I 25aars alderen havde hun sammen med sin søster lært pottearbejdet i Hejnsvig, derpaa havde hun arbejdet „paa halvt“ i Grindsted, og senere for sig selv. For 3—4 aar siden havde hun holdt op med pottearbejdet. Børnene legede med hendes blankslidte taan- og glaas'sten, æ braandhus var faldet sammen, kun ruiner mindede om hendes lange virksomhed.

Da Hansen spurte hende, om hun havde lavet kærner, sengevarmere o. l., svarede hun, „saarn (saadant) er der da ingen der lawer — saarn pjatteri lawed a ett, a lawed lig' te æ pottemænd“. Det var de almindelige handelsvarer, hun havde lavet. Blomsterpotter havde hun heller ikke gerne lavet, „for den slaw vild' folk helst ha' gratis“. Derfor havde hun selv glaserede blomsterpotter, saa mente hun, andre kunde forstaa at købe af samme slags. — Hun døde vistnok 1916.

Der skal ogsaa her gives en lille skildring af gamle Marie Haugstrups barndomshjem og liv. Den kan i nogen maade spejle de fattige hedeboeres trælse og seje slid, og den kan vise, hvordan de sorte potter hjalp frem til lysere kaar.

Marie Haugstrup blev født 1841 i Øse sogn ved Varde. Hun var dog kun 6 uger gammel, da forældrene flyttede til Ringive sogn, hvor hun senere har levet. Her havde hendes far købt 75 td. land sort hede paa Langlund mark, og her rejste han uden mur og væg en hytte af rafter og hedetørv, et saakaldt „sojhus“ (soj er hede- eller græstørv) denne hytte blev Maries barndomshjem. Der var et fag til forstue og køkken og to fag til stue, det var hele lejligheden. I køkkenet var et lille blyvindu og ligesaa i stuen.

Fra den tid Marie kan huske, optog to senge stuens ene side, paa den modsatte side stod en tredje seng og under vinduet et lille bord til at spise ved og lave potter ved, naar hertil føjes et par simestole, har man fortegnelse over husets bohøve. Af en ombøjede ustemplet pilleplade havde faderen lavet en kakkelovn. Stuen havde intet loft, og taget var ligesom husets sider af soj. Over sengene hang fjæl i reb fra tagets træværk, paa disse stillede moderen sine potter til tørring om vinteren og i fugtigt vejr. Hun var nemlig straks gaaet i gang med pottearbejdet, og manden bandt revlinglimer. Begge dele var god

salgsware, og da han fik en hest og vogn, kørte han ud paa handel. Baade hest og vogn svarede imidlertid til det øvrige. Hjulene var uden jærneslag og ganske lave, for at han selv kunde rejse vognen, naar han paa hjemturen ved aftens- eller nattetide væltede ude paa den uvejsomme hede.

Det var den nøgne fattigdom. Gamle Marie husker godt, hvordan hun mangel gang tiggede for at faa et stykke tørt

Fig. 23. Sojhus.

(Eft. fotografi i Dansk Folkemuseum).

brød, og tit havde de ikke andet end bitte smaa kartofler at dyppe i lidt salt. Marie var stor, inden de selv fik en ko, derfor maatte baade hun og hendes søskende som fattigfolk dengang rundt i sognet med mælkekanden. Paa saadanne dage bad hun til Vorherre, at hun en gang maatte faa det, saa hun kunde give i steden for at bede andre, „aa han bønhør' osse“!

Marie var 11 aar, inden hun kom i skole, og hun har travet den lange skolevej paa bare ben i sne; baade hoser og træsko kostede jo penge. Hos en mand, som havde været paa Fyn og der lært at gøre træsko, fik hendes far en gang et par. De har dog næppe været saa fikse som fynboernes træsko, for den ene vejede 1½ pund mere end den anden.

Længe før Marie kom i skole, havde hun været med i pottearbejdet der hjemme. Hun var kun en bitte høne, da det tit hed fra moderen: „Aa bette Marie, ka' du lig' rend' ud aa snorr æ potter“ (dreje dem, for at de kunde tørres ligeligt), og hun kunde hjælpe at bære potter ud og ind. Men hun kunde snart meget mere end det, syv aar gammel sad hun ved siden af sin mor og kunde selv gøre potter. Da hun var bleven voksen, stod hun tit selv for hele arbejdet; da var faderen bleven bedre kørende, og saa var ofte begge forældrene ude paa handelen. Selv drog han baade til Fyn og Tyskland.

Lidt efter lidt gik det fremad. Nogle somre brændte de foruden potter ogsaa mursten, til de omsider kom saa vidt, at de fik rejst et murstenshus. Der arbejdedes naturligvis ogsaa med opdyrkning af heden, og at Marie fik sin part af arbejdet der, er en overflødig oplysning for den, som kender lidt til livskaarene paa den jyske hede; men tit gjorde hun karls arbejde i mergelgraven ved siden af sin far og bror, et arbejde der regnes for strængt mandsarbejde.

Saa skred tiden, og selv om der er langt til nabo paa heden, saa finder unge folk ogsaa der hinanden. Da Marie var 25 aar gammel holdt hun bryllup med Niels Christian Haugstrup. Dette var dog ikke efter forældrenes ønske. Især vilde moderen nødig af med hende og græd over det. Senere da hun saa, at de havde det godt, bad hun dog om tilgivelse, fordi hun vilde holdt dem fra hinanden.

Niels Christian havde aaret i forvejen købt 150 td. land hede, mose og kær, fuldstændig raa jord, hvor der ikke var pløjet en fure. Men da de unge folk havde brændt sten og faaet bygget hus, flyttede de altsaa sammen og begyndte at brække heden ved hjælp af et par stude. De hjalp hinanden troligt, men heden giver tit karrig løn for trofast slid; de avlede det første aar 60 smaa rugneg. Det var for lidt at gaa vinteren i møde med, tilmed da de ogsaa havde faaet en ko. Saa blev studene tinget i foder i Balle præstegaard; koen skulde de jo helst beholde hjemme. Penge til at købe Foder for havde de imidlertid ikke; men saa brændte Marie potter, og med et lejet køretøj fragtede Niels Christian potterne ind i Bjærre herred, fik dem godt solgt og kom tilbage med et læs halm.

Saa gik vinteren, men de unge folk laa ikke i dvale. Vinteren igennem gjorde Marie potter, som hun tørrede inde ved kakkelovnen. Tidlig paa foråret kunde hun og manden drage til marked

med et stort læs potter; naboerne rystede rigtignok paa hovedet og mente, at studene ikke vilde du til vaararbejdet efter den tur; men de var fodret godt om vinteren, saa det gik udmærket.

Ved fælles ihærdigt arbejde og sparsommelighed gik det dog fremad; „men de først' aar waar stræng“. Aaret rundt arbejdede Marie i leret, og hendes mand kørte til markederne med potter. En stor børneflokk voksede op i hjemmet, men børnene maatte hjælpe til, som Marie havde maattet hjælpe — dels med pottearbejdet, dels med at karte uld og stryge

Fig. 24. Marie Haugstrups lager paa »Vidskue«, august 1919.
(H. P. Hansen fot.).

sime — Niels Christian sad og bandt revlinglimer eller lavede træsko. Det var et hjem, hvor man ikke kendte til tomme hænder og ledige timer.

Efter som opdyrkningen skred frem, og de fik en gaard ud af det, blev der brug for alle kræfter i marken, og o. 1880 holdt Marie da op at gøre potter. Men da hun senere ikke kunde holde markarbejdet ud, tog hun 1895 fat paa sine potter igen, og siden da har hun uafbrudt gjort potter.

Da hun i 1913 flyttede til sønnen paa „Vidskue“ i Stilbjærg, var hun over 72 aar. De fleste lægger op i den alder, uden at man egentlig kan indvende noget derimod; men gamle Marie flyttede sit arbejde med, og hvert aar drog hun til Grindsted marked og solgte sine potter. De sidste aar opgav hun dog

markedshandelen; men hun brændte stadig potter, og „a holder ett op, saa læng' a ka' blyw wed“, erklærede hun, da hun var over de firs.

Naar man har set, hvor villigt leret følger sig under gamle Maries hænder, saa forstaar man, at pottearbejdet i dobbelt forstand „gled“ mellem pottepigernes rappe fingre.

Det gaar ofte saaledes, at naar en virksomhed er paa det sidste, da forfalder den, og produkterne bliver ringere, stundom næsten kun en karikatur af, hvad de en gang var, saaledes er det heldigvis ikke gaaet her. Der er noget vemodigt i, at denne ældgamle virksomhed snart er forbi, men det er glædeligt, at kunstens sidste udøver drev den mønstergyldig. Følgende lille historie illustrerer med hvilken sikkerhed den gamle pottекone mestrede leret.

Det var et tidligt foraar, at kunstmaler Lyngbo var kommen til „Vidskue“ for at male gamle Marie ved pottearbejdet. Hun havde endnu ikke begyndt, „æ kuld waar endnu ett af æ lier“. — „Men nær do nu er kommen, saa maa a jo heller' begynd“, og hun fik lidt ler arbejdet igennem. Det varede dog ikke længe, inden det alt var gjort i potter, men da kunstneren saa foreslog, at hun kunde slaa det hele sammen og dreje det op igen, udbrød den gamle: „Nej, de' wild' a endda nøde' skuld' ske!“. Da Lyngbo mente, at det jo da maatte ske jævnlіg for hende, at en potte skulde gøres om, fik han at vide, at „de' er aaller ske' for mæ, siden a waar syv oer“.

Ja, hendes sikkerhed var forbavsende, hendes potter var fuldkomne. Enhver der har set gamle Maries jydepotter vil indrømme, at hele virksomheden kunde ikke faa en værdigere afslutning.

HANDELEN MED POTTER

DET er allerede tidligere berørt, at de mængder af potter, som tilvirkedes, dannede grundlag for en udstrakt handel, der foregik dels ad søvejen, dels til lands med vogn.

Inden jeg gaar over til omtalen af den egentlige handel, maa jeg imidlertid omtale den ejendommelige og ret indviklede beregningsmaade, hvorefter potterne solgtes fra producent til forhandler paa Vardeegnen.

Potterne solgtes nemlig ikke stykvis, men i snese, dog var disse snese højst forskellig fra, hvad man i almindelighed forstaar ved snese paa 20 stk., og oven i købet var snesene forskellige indbyrdes, efter som der solgtes til skippere eller til pottemænd. Til skipperne solgtes efter det saakaldte „Jættingtal“ (Hjærtaling), til pottemændene efter „æ bøjtal“ (bytallet).

Efter Hjærtalinget bestod en snes af tyve „tal“ og kaldtes en „talsnes“. Men til et tal hørte i almindelighed flere end en potte, en saakaldt hundsbøtt (gryde) udgjorde f. eks. først et tal sammen med en mindre potte (en inderpotte), der pakkedes inden i den større. I dette tilfælde udgjorde en talsnes altsaa 40 stk. Af andre slags skulde der to lige store potter til et tal, og af mindre kar endog tre, saa at en talsnes blev 60 potter. Nogle potter var saa store, at en enkelt potte gjaldt for halvandet tal med 14 til snesen.

I bytallet regnede man ogsaa med snese, her kaldtes den en „snes talfarre“ (talfærdig) d. v. s. stor nok til at regnes for en snes, og den var betydelig større end en talsnes. Varierende efter størrelsen skulde der saaledes 24, 28, 30 eller 32 hundsbøtter hver med sin inderpotte til en snes talfarre, og af mindre kar skulde der ligeledes betydelig flere til en snes talfærdig end til en talsnes af samme slags. „Snit igjennem ska' der 60 potter te en snes talfarre,“ siger en gammel pottemand, og dette gennemsnitstal falder ganske sammen med opgivelserne i omstaaende oversigt, der viser karrenes talværdi inden

for den tid, de nulevende meddelere kan huske. Og lige saa godt passer det, naar en anden siger, at halvanden snes Hjærtalingtal var omtrent det samme som en snes bytal.

Æ JÆTTINGTAL (HJÆRTINGTALLET)

Trillinger	10 til snesen med 10 inderpotter
Talgryder ell. Bredgryder	14 » » » 14 »
Hundsbøtter.....	20 » » » 20 »
Heltalsflakninger	20 » » » 20 kopper
Trillinger, halvandentalspotter	14 » » uden inderpotter
Halvtalsflakninger	40 » » » »
Halvtalspotter	40 » » » »
Smaa potter	60 » » » »
Kopper.....	60 » » » »
Halepander	60 » » » »

Æ BØJTAL (BYTALLET)

24 tals gryder, store hundsbøtter.....	24 til snesen med 24 inderpotter
28 tals gryder, hundsbøtter.....	28 » » » 28 »
30 tals gryder, smaa hundsbøtter	30 » » » 30 »
32 tals gryder, smaa hundsbøtter	32 » » » 32 »
Smaa flakninger	30 » » » 30 kopper
Flakninger	40 » » uden inderpotter
Potter, størr. mell. flakninger og kopper...	50 » » » »
Boldkar (— gryder, — pander) smaa flakninger.....	60 » » » »
Inderpotter	60 » » » »
Kopper.....	60 » » » »
Drontlinger.....	60 » » » »
Sætter.....	60 » » » »
Pandesætter.....	60 » » » »
Halepander, undert. m. øre, m. ell. u. næb	80 » » » »
Firtalspotter	80 » » » »

Enheden i denne beregningsmaade var „talgryden“, der alene gjaldt for et tal; men da den som de fleste andre store gryder fik en inderpotte med, kom de tilsammen til at gælde for $1\frac{1}{2}$ tal med 14 af hver slags til en snes. Beregningen i snese gjaldt kun for de gængs størrelser. Alt hvad der laa uden for de almindelige former og størrelser beregnedes særskilt. Store gryder, som kunde gælde for et tal eller mere, kaldtes „ettals“ eller „overtals“. Det gjaldt om baade for køber og sælger at være godt inde i beregningen af tallene, thi der brugtes kun øjemaal ved vurderingen, og man var ikke mere ømfindtlig i pottelandel end i anden handel.

Talgryden har jeg desværre ikke noget maal paa, derimod paa hundsbotterne, de store gryder som fulgte næst efter talgryden. En 24 tals hundsbøtt havde ørerne vandrette og mærkedes i hver fald paa sine steder med et fingerindtryk i eller ved det ene øre. Den maalte c. 35 cm i højden og c. 130 cm i omkres om livet. En 28 tals hundsbøtt havde lodrette ører, højde c. 30 cm, omkr. c. 110 cm. En 30 tals hundsbøtt højde c. 25 cm, omkr. c. 75 cm; en 32 tals hundsbøtt højde c. 22 cm, omkr. c. 70 cm. — En drontling var en lille tykmavet gryde paa c. 15 cm højde. — En trilling var en meget stor gryde, hvor ørerne sad vandret lige ud fra kanten, som ørerne paa en stor kobberkedel.

Pottehandelen med sammensatte snese var særegen for Vardeegnen, de øvrige steder solgtes stadig i enkelte snese af alle slags potter med varierende priser efter størrelsen, hvorimod prisen paa en talsnes naturligvis var den samme, enten snesen bestod af store eller smaa potter.

Muligt har de sammensatte snese heller ikke været brugt paa Vardeegnen i ældre tid. Det var i hver fald først i nyere tid, at de fik eneheredømmet, c. 1790 solgtes potterne baade i simple snese og i sammensatte, og efter kgl. reskript af 16. januar 1807 er havneafgiften i Fredericia stabelstad for jydepotter 20 stk. enkelt tal — 2 skilling, og for jydepotter 20 stk. dobbelt tal — 3 skilling. Altsaa havde man endnu dengang de simple snese. Der foreligger imidlertid intet om, naar de simple snese glider fuldstændig ud, og heller ej om, hvorvidt de sammensatte snese beregnedes paa to maader i ældre tid. Det er først forfatterne fra den seneste tid, der har været opmærksom paa — eller i hver fald givet oplysning om — at der var baade et Hjærtlingtal og et bytal.

Det er dog sandsynligt at antage, at der fra først af kun har været een beregning af sammensatte snese, og at Hjærtlingtallet er det til grund liggende, hvorfra bytallet da er en udløber. Ved at sammenholde de to oversigter vil det nemlig ses, at nogle af tallene er ens. Saaledes skal der begge steder 60 kopper til en snes, 60 smaa potter til en talsnes og 60 inderpotter til en snes talfærdig. Og rimeligvis er ligeledes Hjærtlingtallets 40 heltalsflakninger og bytallets 40 flakninger de samme. Af endnu større betydning i denne forbindelse er det dog, at det er i Hjærtlingtallet, man finder enheden (talgryden), hvorimod den slet ikke forekommer i bytallet.

Betragter man dernæst regnskabet (s. 52) fra 1833, hvor der regnes med snese talfærdig (altsaa bytallet), finder man, at prisen paa en sæt er $1\frac{1}{2}$ skilling, hvilket efter regnskabets priser giver c. 40 sætter til en snes talfærdig. Men i oversigten over bytallet er der 60 sætter til en snes talfærdig, den er altsaa i tidens løb gaaet 20 stk. op.

Hvis Hjærtingtallets 60 halepander til en talsnes har været det oprindelige fælles, findes der en lignende stigning, idet en snes talfærdig er 80 halepander. Og hele forholdet mellem de to tal kan da finde sin forklaring i, at pottemændene lidt efter lidt har presset snesetallet i vejret for derigennem at modvirke prisstigningen pr. snes talfærdig, hvilket meget vel har kunnet lade sig gøre, hvor to stod og tingede og pruttede med hinanden, og hvor pottemanden eventuelt kunde lade pottekonen beholde gryderne og køre til en anden. Det gamle regnskab fra 1833 kan ogsaa støtte denne opfattelse, idet priserne paa en snes talfærdig svinger fra 3 mark 4 skilling til 3 mark 12 skilling. — Selve talgryden har det derimod været vanskeligt at røre ved og give en mindre værdi, og maaske har pottemændene derfor ladet den ganske stille glide ud af bytallet. Givet er det i hver fald, at af mine mange meddelere har ingen — hverken pottemænd eller pottekoner — som handlede efter bytallet, nævnt noget om talgryden eller dens værdi.

Stigningen i bytallet ligger endvidere klar derigennem, at samtidig med, at der efterhaands beregnes færre snese talfærdig til et læs, indeholder læssene dog et voksende antal potter. Omkring 1855 holdt et læs 8—9 snese talfærdig eller c. 400 potter, men 1880 er 8 snese talfærdig c. 500 potter.

En saadan forskydning i tallet og forskellige priser lod sig derimod ikke praktisere i søhandelen. Her skulde handelen foregaa hurtig og med mange paa en gang, og varen bestod kun af de bestemte og vel forarbejdede typer, der en gang var indarbejdet, og hvis talværdi for længst var godkendt af baade køber og sælger. Hjærtingtallet laa fast.

De ældste direkte oplysninger om handel med sorte potter vedrører handelen ad søvejen. I Skjelskør kærnerregnskab fra 1562 findes nemlig optegnet, at der er betalt bropenge af en mand, der solgte „sorte potter“, og ligeledes af en mand, der

solgte „leerpotter“. Der forlyder intet om, hvor disse potter kom fra, men da der i regnskabet for 1583 oplyses, at der er betalt bropenge af en „Veile-Baad“, som førte sorte potter til byen, saa ligger det nær at slutte, at ogsaa de tidligere nævnte baade, der jo i hver fald er kommen over søen, har været hjemmehørende i Vejle.

Der vides intet om, hvor disse potter er tilvirkede; men det er højst sandsynligt, at det er Vardeegnens sorte potter, der allerede da fragtedes ad de samme handelsveje som potterne i nyere tid, for at udskibes fra de østjyske havnebyer, saaledes som det fandt sted lige til vore dage. Der foreligger i hver fald intet om tilvirkning af potter paa Vejleegnen.

Efter 1583 følger imidlertid et langt tidsrum, hvorfra vi ingen efterretninger har om pottehandelen. Ganske vist omtales tilvirkningen af sorte potter i Christian den Femtes danske lov; men det er først efter 1700, at vi paa ny faar oplysninger om selve handelen, dels gennem gamle toldbøger, dels i trykte kilder, og hvorefter hosstaaende oversigt for overskueligheds skyld fremsættes.

1731 Randers Toldbog: Sorte Potter til Danmark	
153 Skokke, til Norge 2 Skokke.	
1731 Veile Toldbog: 26 Skocher Jyske Lær Kaar.	
1733 Horsens Toldbog: Danmark 221 rdl., Lybeck	
50 rdl. (samt en del til Norge)	271 rdl.
1746 iflg. „Danske Atlas“ fra Horsens til Norge for .	60 rdl.
1763 Horsens Toldbog: Danmark	364 rdl.
1767 Horsens Toldbog: Danmark 657 rdl., Norge	
76 rdl.	733 rdl.
1735 iflg. stiftsrelationerne: Jyde Potter fra Kolding	
til Riga.	
1746 iflg. „Danske Atlas“ fra Kolding „til fremmede	
Steder“ for	450 rdl.
1798 Kolding Toldregnskab: Danmark 182 rdl., Kiel	
60 rdl., Tyskland 218 rdl.	460 rdl.
1731 Wahrde Told Bog: Holland 127 rdl., Hamborg,	
Elwen, Altona 679 rdl., Sild, Røm, Føer, Husum	
22 rdl.	828 rdl.
1733 Wahrde Told Bog	721 rdl.
1746 iflg. „Danske Atlas“ fra Varde „til fremmede	
Steder“ for	955 rdl.

1761	Wahrde Toldbog: Hamborg, Elven, Eidern 1014 rdl., Holland 128 rdl.	1142 rdl.
1763	Wahrde Toldbog: Holstein, Hamborg og Tysk- land 977 rdl., Holland 8 rdl., Norge 13 rdl., Fyrstendømmer 6 rdl.	1004 rdl.
1767	Wahrde Toldbog: Altona, Hamborg og Tysk- land 1928 rdl., Holland 248 rdl.	2176 rdl.
1769	Wahrde Toldbog: Altona, Hamborg og Tysk- land 2452 rdl., Holland 584 rdl.	3036 rdl.
1808	iflg. Begtrup eft. opgivelse fra toldinspektøren i Hjærtning	20000 rdl.

Desværre er toldregnskaberne indtil 1730 ret summariske, antagelig som følge af at tolden til den tid var bortforpagtet. Først efter denne tid foreligger der gamle toldbøger, men for faa til at give et samlet overblik. I hvor spredte disse kilder end er, saa giver de dog højst værdifulde oplysninger.

De viser, at allerede 1731 er der en omfattende og fast indarbejdet handel med sorte potter, ikke alene i indlandet, men baade over Vesterhavet og Østersøen. Mest oplysende er de ældste toldbøger fra Varde. Toldbogen fra 1731 viser, at af samtlige bogførte skibe, der gaar ud fra Hjærtning, fører saa godt som hvert eneste sorte potter. Skibenes antal fordeler sig saaledes: 96 til Tyskland, 9 til Holland, 2 til Husum med ialt for 7 rdl. potter, 8 fiskerbaade til vesterhavsoerne. Skipperne farer med varer af forskellig art, men hver varefortegnelse slutter med „Skipperen selv sortepotter“ og dissers værdiangivelse, der varierer fra 1 rdl. til 24 rdl., de største enkelte partier i almindelighed til Holland.

Det er antagelig saaledes, at efter at skipperen har indtaget sin last, har han for egen regning fyldt op med sorte potter, som han vidste var en let afhændelig vare overalt, hvor han kom.

I Aaret 1761 gaar 112 skibe med sorte potter til Tyskland, 8 til Ejderen og 4 til Holland; et af de sidste fører alene for 60 rdl. potter. Her har potterne sikkert udgjort den væsentlige del — ja. maaske hele ladningen. De følgende toldbøger fra Varde giver en summarisk oversigt over potternes udførselsværdi, og efter 1769 ikke engang en saadan, men kun hist og her en bemærkning om de sorte potter.

Dette betyder dog langt fra, at potterne er ved at forsvinde. Den stærke stigning i udførslen fra c. 1760, som fremgaar af de i toldbøgerne opførte summer, fortsættes fremdeles og fremgaar med al ønskelig tydelighed af den i 1808 foreliggende opgivelse fra toldinspektøren i Hjærtning, der sætter den aarlige udførselsværdi til 20000 rdl. Dette er det sidste officielle tal om udførselens størrelse, men efter den tid foreligger der saa mange andre oplysninger, især med hensyn til de ved pottearbejde beskæftigede personers antal (se herom under tilvirkning), at vi ved, det i lang tid drejer sig om saa store summer, at denne udførsel er af afgørende betydning baade for pottesoggenes befolkning og Nordby-skipperne fra Fanø, der væsentlig aftog de potter, der skibedes ad søvejen mod vest, og som drev pottehandelen for egen regning.

Hollandske skippere mødte dog ogsaa ved Hjærtning for at hente sorte potter. Og det hollandske marked var saa stort, at da især udførslen til Holland omkring 1787 blev mindre paa grund af urolighederne i Europa, indvirkede dette saa stærkt paa prisen, at den fra 2 mark 8 skilling pr. simpel snes dalede til 2 mark snesen. Ja en gammel pottemand huskede endnu 1917, at der havde været en bestemt slags „hollandske“ potter, uden at han dog kunde gøre rede for det særegne ved dem. — Adskillige skibsladninger gled endog forbi den hollandske kyst og afsattes i Nordfrankrig.

„Danske Atlas“ oplyser, at „Jydepotter overalt, endog i Lifland, holdes for det bedste Slags Kar til at kaage Mad udi“. En tid lang fik Østersølandene vel nok deres forsyning over de østjyske stæder, men da Ejderkanalen var fuldført, fandt Fanøskipperne ogsaa vej til dette marked. De skippere, som handlede her, gjorde i almindelighed 4—6 ture i sommerens løb og hjemførte sidste gang som regel hør fra Riga.

Naar man saa endvidere mindes, at ogsaa til Norge førtes en mængde jydepotter især fra de østjyske byer — kun sjælden nævnes i toldbøgerne fra Varde noget om udførsel til Norge — saa har man et billede af det udstrakte marked, som aftog jydepotterne. Men man maa jo samtidig stille sig klart, at fra havnebyerne førtes potterne langt ind i landene; baade i Berlin og Dresden — ja selv i Wien, brugte man jydepotter, og til disse byer fandt endog vore egne pottemænd vej med deres vogne. Det var jo nemlig, som Dalgas skriver, at „Varerne udmærker sig ikke ved Nethed og Elegants, men des mere

ved Hensigtsmæssighed, hvorfor de ogsaa ere meget søgte i Udlandet — især de for Sundheden og Velsmagen saa vigtige Koge- og Stegegryder“.

Som allerede nævnt var det væsentlig skipperne fra Nordby, der for egen regning drev pottehandelen over Hjærtning og Varde — derimod ingen fra Sønderho. Aar efter aar aftog skipperen potter fra de samme steder, men der krævedes vel forarbejdede potter med ret nøjagtig form og maal, hvilket pottemændene ikke tog saa nøje. Derfor kunde en gammel potteskone ogsaa ranke sig med en vis sund selvfølelse, da hun fortalte, at „a gjord' potter te skipperen“.

Naar skipperen var klar til at tage potter, havde han i god tid maattet sørge for bud (jævnlig kaldt „æ pott'kong“) til de forskellige steder om at møde med potterne, der altid leveredes ved skibet — hvem der ikke selv havde køretøj, maatte for gode ord eller betaling faa sin nabo til at køre. Smith meddeler, at man o. 1790 betalte i kørselspenge 8 skilling for hver snes kar, hvilket giver omtrent 1 rdl. pr. læs.

Paa den fastsatte dag sneglede saa vogn efter vogn fra de trælse biveje ind paa hovedvejen, til der ofte var et tog paa op mod en snes vogne, saa mange læs kunde skipperen stundom tage. I Varde foregik omladningen ved skibsbroen og var let nok, en mand stod om bord og tog mod potterne, prøvede ved at slaa en kno paa dem, om de var hele, og rakte dem derefter til skipperen, der selv stuvede lasten, og stoppede med lyng, som sælgeren skulde levere med potterne.

I Hjærtning var det betydeligt vanskeligere. Her kørte man paa ebberne ud til skibene, hvorfor potterne tit maatte køres til Hjærtning om natten, for at være paa stedet til den belejlige tid. Det hedder i en rejseskildring fra 1789:

Derimod er Handelen med de saa meget søgte sorte Jydepotter ved Hietting i fuld Flor. I Middagstiden blev 2de Læs Potter udkjørt til tvende Jagter, den ene bestemt til Itzehø, og den anden til Hamborg. Maaden de blev indskibede paa, var ellers artig nok at see. Stranden er der paa et Stykke meget flad, og naar Ebbe Tiden er, ligger Skibene, som ere fladbundede, neppe paa een Fod Vand. Bonden med sit Læs Potter ved da meget vel at afpasse Tiden, naar han kan kiøre tæt til Siden af Skibet, og magelig i en Hast blive sit hele Læs Potter qvit.

Og saaledes vedblev indskibningen at foregaa, dog ikke

altid slet saa glat som ovenfor skildret. Hvis omladningen tog for lang tid, sank hjulene saa dybt i sandet, at man kørte tøjet i stykker eller knækkede hammelstokken, naar man skulde tilbage, saa gjaldt det om i en fart at faa bud i land efter hjælp. Helt galt kunde det gaa for den ukendte, som karlen fra Ansager, der for første gang var i Hjærtning med potter og ikke tog sig i agt for tidevandet, der kom ind og lettede vognfadingen med potterne af. Mens karlen med nød og næppe bjærgede sig selv og hestene, sejlede potterne mod land, og efterhaands som de tog vand ind, sagde de: „Pyt! pyt! pyt!“ for derefter at gaa til bunds eller knuses mod strandens sten.

Ikke en smule bedre gik det forøvrigt en pottemand, der i ebbetiden vilde køre et læs potter til Mandø. Ogsaa han overraskedes af flodbølgen, der tog alle hans potter, og nær havde taget ham og hestene ogsaa.

Turen ind med potter gik langsom og forsigtig. Hjemturen var stundom nok saa livlig. Da havde mændene gerne været „af vognen“; de havde jo, som en gammel pottekone sagde: „En skjelling i æ lomm“, aa æ brænd'vin waar jo ett saa dywe“. Der var kaldt paa lidt af det livsmod og den livslyst, der til daglig laa saa dybt, at man kunde tro, der slet intet var, og saa fik man det næsten utrolige at se, at disse sindige vestjyder kørte omkap hjem paa de stive skumplende vogne, forspændt med de tit lige saa stive krikker, mens de selv sang resterne af en gammel forlængst glemt pottemandsvise:

Nu kommer vi fra Mors og Thy,
saa lander vi i Frisvad by.

Men det var jo ogsaa en af de virkelig store dage, der bragte penge til huse, 6—7 og senere 10—12 rigsdaler paa eet bræt.

Foruden den foran omtalte udskibning over Hjærtning, der væsentlig gjaldt Tyskland og Holland og senere tillige Kjøbenhavn og Østersøen, fandt en betydelig udskibning sted over Kolding, Vejle og Horsens. Herfra gik potterne til de danske øer, til hertugdømmerne, Østersøkysten og Norge.

Disse potter kom ogsaa fra Vardeegnen. Paa pottemændenes vogne fragtedes de tværs over Jylland, og læs efter læs stuedes ind i købmændenes store oplagshuse, hvorefter mange var opført med pottehandel for øje, for senere at forsendes videre til handelsforbindelserne i de forskellige havnebyer.

Det er nu umuligt at afgøre, hvor langt denne handel rækker tilbage. Det er dog højst sandsynligt, at de i Skjelskør 1562 og 1583 nævnte potter er kommen over Vejle fra Vardeegnen; men sikker afgørelse herfor kan ikke foretages. Derimod er det ganske sikkert, at Vardeegnens potter o. 1700 forhandles i Østjylland. I aaret 1710 er der nemlig en raadmand i Fredericia, som bortfæster en gaard i Tistrup ved Varde mod et halvt læs sorte potter i aarligt landgilde. Dette er afgjort potter til handel, og denne meddelelse røber endvidere, at Vardeegnens potter er velkendt paa østkysten; thi naar raadmanden vil modtage sit landgilde i sorte potter, er det selvfølgelig fordi han ved, at de er god og gangbar vare.

Dette bekræftes da ogsaa gennem stiftsrelationerne fra 1735 og de samtidige toldbøger, disse vidner gennem de anførte talstørrelser om, at man ogsaa her staar over for en omfattende og vel indarbejdet handel med endog ret fjærne markeder. Desværre kan man ikke i disse toldbøger, saaledes som i Varde toldbog, kontrollere de potteførende skibes antal og bestemmelsessteder, da mængden eller værdien af de udskibede potter er ført rent summarisk; men de nævnte kilder viser dog (se overs. s. 79) at markedet spænder over: Danmark (d. v. s. øerne), Norge, Kiel, Lübeck, Tyskland og Riga. Horsens magistrats indberetning 1753 om byens handel anfører ligeledes, at sorte lergryder udføres til Kjøbenhavn, Lübeck og Østersølandene. Og efter „Danske Atlas“ kan anføres, at der skibedes store mængder af jydepotter til Kjøbenhavn og provinserne, til Østersøen og Lifland. Og om Kalundborg hedder det udtrykkelig, at der bl. a. handles med „sorte Potter, som føres fra Jydland“, altsaa i saa stor mængde, at det bør omtales,

Naar man i Kolding toldregnskab for 1798 foruden en række købstæder paa de sydlige danske øer og i det sydlige Sjælland finder Kiel, Femern og Rostock, saa er dette sikkert steder, hvortil man i langsommelig tid havde ført sorte gryder, ligesom man i lang tid efter fortsatte samme handel. Endnu omkring midten af forrige aarhundrede sendte købmand I. S. Borch i Kolding hvert aar 10—12 ladninger sorte potter til Lübeck. Og gamle Marie Haugstrup leverede endnu efter 1870 potter i Vejle, der blev sejlet til Lolland.

Udførselen af de i Vorup tilvirkede potter omtales første gang i Randers toldbog fra 1731, da er der udført potter til Danmark og et mindre parti til Norge. Men „Danske Atlas“

ved at fortælle om en meget betydelig pottelandhandel. „Af Indbyggernes adskillige Nærings-Midler, ere i sær tre Ting, som har gjort Randers baade uden og inden Landet, frem for mange andre Stæder, navnkundig. (1) Den skønne Randers-Lax, (2) Randers Bur-Øl. (3) De vellugtende Randers-Handsker. Hvortil nogle lægge (4) Randers Potter, Gryder og andre sorte Leerkar“. Naar gryderne stilles saaledes sammen med de førstnævnte berømte produkter, er der ingen tvivl om, at de har været en endog meget betydelig handelsvare. Det hedder da ogsaa senere samme sted om potterne fra Vorup, at de „ei alene føres over hele Jylland, men og i Mængde udføres fra Randers til Kiøbenhavn, til Østersøen, endog til Lifland, og andre fremmede Lande“.

Der synes ifølge dette at have været et opsving i handelen fra 1731 til hen mod aarhundredets slutning, hvilket jo ogsaa svarer til forholdene paa Vardeegnen. Det har imidlertid kun været af kort varighed; thi allerede i begyndelsen af det næste hundrekaar indskrænker hele handelen sig til markedshandel med de af 10 familier forfærdigede varer, og største delen af sættes vist endda paa lørdagsmarkederne i selve Randers.

Om de sorte potter fra Fjends herred oplyses i „Danske Atlas“, at de førtes „vidt omkring“, de „enten sælges i Stederne eller af Skippere udføres til de andre Provinser med god Fordeel“. Man faar her intet at vide om, til hvilke byer potterne førtes, men Blicher oplyser senere, at de førtes til Limfjordsbyerne, Kjøbenhavn og Norge. Udskibningen foregik over Kvols og Hjarbæk, hvor pottetegnene kørte ud til skibene ligesom i Hjærtung. Endnu lever adskillige, som kan huske, at der kørtes potter til Kvols. Her mødte ogsaa kreglerne fra Hannæs for at forsyne sig med potter, som de afsatte langs kysterne. Med deres fladbundede skuder kunde de hjemsege hver eneste vig.

Selv om det ikke er lykkedes at faa et samlet overblik over handelens størrelse paa et bestemt tidspunkt, hvilket selvfølgelig vilde været i høj grad tilfredsstillende, saa fremgaar det dog klart af det anførte, at jydepotterne havde et stort marked og var en eftertragtet vare ogsaa paa fjærne steder, samt at det var en i høj grad indbringende handel, og dette indtryk vil yderligere forstærkes gennem en undersøgelse af handelen til lands.

De fleste ældre husker endnu pottemanden, der kom kørende med sine sorte jydepotter, omhyggeligt nedpakkede i lyng, og som han falbød dels paa markederne i byerne, dels ved hvermands dør i landsbyen. Denne handel er aarhundreder gammel. Allerede i Peder Laales ordsprogsamling, der jo i hver fald gaar tilbage til Valdemar Atterdags tid (o. 1370) hedder det to steder: Ofte gælder (undgælder) lergryde, at hun vil gerne age. Paa den tid har det altsaa været saa almindeligt og gammelt

Fig. 25. Pottemænd.

(Efter blyantstegning af Leisner, dateret Rødding d. 13. Juli 1863). (Landbrugsmuseet).

at age rundt og sælge lergryder, at der har dannet sig ordsprog derom. Selv om man intet bestemt ved om datidens handel med potter, saa fejler man dog næppe stort ved at antage, at den omtrent er foregaaet paa samme sæt fra da og indtil vore dage. Lad os da følge pottemanden paa hans færd, som den kendes fra nyere tid.

Man kender ham under navnet pottemand, tidligere hed han grydemand, stundom slævkræmmer. For mange af disse handelsmænd var pottehandelen det vigtigste eller eneste erhverv, og en mængde af dem drog viden om baade i ind- og udland, gennem hele Jylland, Fyn, Sjælland og Nordtyskland. Adskillige

havde allerede i 16—17 aars alderen begyndt pottehandelen for egen regning. De lejede da til at begynde med baade hest og vogn — sommetider af faderen — men ret længe varede det som regel ikke, før de selv var kørende. Mange pottemænd drev handelen i 50—60 aar. De kørte dels med potter, som var lavet i hjemmet af kone og døtre, dels med potter, som opkøbtes hos andre, der ikke selv drev handel.

Naar pottemanden kom, var potterne sat op til „tal“, piger og koner havde haft travlt med, liggende paa knæene, at stoppe inderpotterne fast i gryderne. I bunden af gryden lagdes en tot fin lyng (toplyng), inderpotten sattes ned og stoppedes godt fast med tre fire totter ved siderne. Saa taltes potterne op i „snese talfarre“, og her gjaldt det for pottekonen at være paa post; kunde pottemanden bjærge et par potter mere paa snesen eller spare en skilling i prisen, saa gjorde han det; hvad der var spart, det var tjent. Naar man var enig om tal og pris, skulde potterne læsses. I bunden af vognen blev strøet et lag toplyng, og saa stabledes potterne med bunden i vejret højt op, idet vognfadingen forhøjedes med løse fjæl, 7—10 snese tal i et læs. I hver stabel var potter af de forskellige slags; thi naar pottemanden solgte, tog han fra forenden af vognen stabel for stabel, og saa gjaldt det jo om, at der var af alle slags, og at de kunde gaa op med hinanden. Pottemanden læssede naturligvis selv og gav hver potte sit behørig smæk med knoen for at sikre sig, at han fik hele potter. Yderst laa de store gryder og ind i vognen mindre potter og pander, det hele fast stoppet med lyng. Naar alle potterne var læsset, kom der som regel en god ladning revlinglimer ovenpaa, det var ogsaa god handelsvare overalt i landet. Saa surredes læsset med simer (halmreb) eller i senere tid tyndt reb fra hasper i haverne og op over potterne, hvor snorene sad mellem grydernes tæer for ikke at glide, og saaledes at der kunde løses for stabel efter stabel. I Fjends herred slog man ofte et vaadgarn over hele læsset, og her surredes som regel med reb, man selv snoede af „drawgræjs“ (kæruld). Naar et saadant læs potter var stuvet rigtigt, kunde man paa jævn vej køre i trav, uden at der gik en potte i stykker.

Som regel læssede pottemanden dagen før han skulde ud paa tur, saa han kunde komme af sted i ordentlig tid; men følgende remse fra Thorstrup kunde tyde paa, at der stundom var fig paa færde, naar pottemanden skulde hjemme fra:

Vi kam op læng' før daw,
 de' rusket og de' regnet;
 vi skuld' ha' ildet,
 vi skuld' ha' bagt,
 vi skuld' ha' potter laadet,
 aa Kjeld skuld' te Ribe mærkend.
 Dengaang æ brød waar i æ own,
 sad æ maan (maanen) i æ mejestej (middagsstedet).

Men som sagt læssedes der i almindelighed aftenen før, og madkassen pakkedes. Baade paa Vardeegnen og i Fjends herred førte pottemændene selv mad med paa turen. Vognskrinet, der var lavet efter fadingen, stod i vognens forende, og heri pakkedes brød, ost, en potte med smør, og hvis spisekammeret var godt forsynet, en rullepølse eller et røget faarelaar, det hele sikret med en solid hængelaas.

Tidlig om morgenen var da pottemanden paa benene for at faa hestene fodret til, og saa begyndte udfærden. Mange kørte ogsaa, især i ældre tider, med stude, ikke saa sjældent med en hest og en stud. Disse stude var jærnskoet (fig. 27) for at kunne holde ud at gaa paa haarde veje. Inde paa de sandede biveje gik pottemanden i træsko og bindeærmer ved siden af sin vogn, dels for at skaane hestene, dels for at kunne stive vognen af, hvis den slog alt for store slag i de dybe hjulspor. Men naar han kom ud paa hovedvejen og ellers var nogenledes kørende, kunde han sidde op paa vognskrinet, og saa gik det støt fremad.

Ofte fulgtes mange pottemænd ad fra „æ hjemmen“, tit en halv snes vogne paa rad, ja endnu i 1918 levede der gamle folk, som havde set 17 vogne med store læs køre ud fra Horne paa en gang.

Maalet for Vardeegnens pottemænd var Østjylland, Fyn, Slesvig eller Tyskland; efter som de skulde nord eller syd paa, fulgte de landevejene efter Vejle eller Kolding. Ad den nordlige vej var der en dagsrejse til Vandel, her overnattede pottemændene i kroen for saa at drage videre næste morgen. Men vi vil her følge pottemanden ad vejen til Kolding. „Det sinker ikke at bede“, siger det gamle ord, og det havde pottemændene ogsaa sandet. Det første bedested var Holsted kro. Naar hestene havde faaet vand og et foder af den medbragte hakkelse, lukkede pottemanden op for sit vognskrin, skar og smurte ved vognen saa mange rundtenommer, som han havde lyst til, gik

saa ind i kroen og spiste og tyede sig en dram til maden. Det var fortæringen. Krokaren fik sin drikkeskilling, og saa gik det videre til næste bedested i Vejen kro. Ved aftenstid skulde man helst være ved Hvilested kro en mils vej vest for Kolding, hvor der holdtes rast den første nat.

Det var naturligvis ikke alle pottemænd, der naaede saa langt. Mange var yderst daarligt kørende med een ussel hest og en skrøbelig vogn, og de var jo ikke nær saa langt fremme ved aftenstid. De havde adskillige gange haft hesten fra vognen for at lade den græsse ved vejkanterne, og de havde vel ogsaa baaret over med den, naar den en gang imellem syntes bedre om kløveren eller kornet paa den anden side grøft eller hegn — de bedre kørende lod forøvrigt ogsaa deres heste smage paa det grønne — men foreløbig gjaldt bekymringen dog vognen. Selv om denne nemlig nok gik an paa de sandede, bløde biveje, saa kneb det i høj grad paa den haarde landevej mil efter mil. Hjulene var nemlig ubeslaaede, vognringe er noget forholdsvis nyt vester paa, hvem der havde jærnskiner slaaet over fælgenes sammenføjning var særdeles godt kørende. Stundom sank et hjul helt sammen, saa var vor pottemand ynkelig stillet, hvis han ikke af egen eller andres tidligere skade havde lært at tage et femte hjul med til sin vogn; men det gav jo da altid tidsspild og ulejlighed.

Selv efter at man havde faaet vognringe, kunde det gaa galt. Paa en bank mellem Fredericia og Vejle havde en pottemand det uheld, at ringen gik af det ene hjul. Han satte da alle potterne af ved siden af vejen, fik hjulet af vognen og gik til smeden med det. Mens han var borte, kom to gavtyve og tog det andet hjul af, og fra toppen af banken lod de det trille ned i alle potterne.

Fra Hvilested var bekymringerne imidlertid fælles for dem alle. Nu stod man over for de lange østjyske banker, som hverken kusk eller heste kendte til paa hjemegnen, og som var lige frygtede enten man skulde op eller ned. Nedad kunde hestene stundom ikke holde vognen, saa den løb i halen paa dem, og opad gik de trætte, saa vognen sommetider tog magten midt paa en stejl bank og løb baglæns med baade potter og heste. Saaledes gik det for en pottemand, da han var kommen et godt stykke op ad Kjærbølling bank, og hele køretøjet endte nede i en bæk, saa de andre pottemænd maatte hen at hjælpe vognen op. Landsbyen Ollerup skal forresten have faaet

sit navn efter en pottemand's udraab neden for banken: „Vi kommer aaller op (aldrig op)!“

De østjyske bønder lo medlidende ad det hele, endnu siger ordsproget: Galop, sagde grydemanden, begge hans heste var trætte! Og om den, der kører langsomt, hedder det: Han kører med potter!

Foruden: bankerne var der Kolding gader, selv i nyere tid virkede den toppede stenbro ret respektindgydende, i gamle dage var den endnu værre, for pottemændene var den frygtelig. Her kunde selv en respektabel vogn give op og synke i knæ. Mod en saadan skare genvordigheder var det intet under, at pottemændene helst kørte i følge, selv den bedst kørende havde stundom brug for en haand; thi det var dog lettere at spænde fire heste for vognen og køre læs for læs op ad en lang banke, end at den enkelte skulde køre sit læs ad to gange og altsaa læsse det hele om, og nedad virkede en kraftig haand i hjulet som en god bremse; tit gik ogsaa en mand foran og holdt imod vognstangen.

I den man om morgenen drog fra Hvilested, blev vognene set efter og smurt af tjærekanden, en jydepotte der hang og dinglede mellem baghjule. Ogsaa pottemændene styrkede sig til de forestaaende genvordigheder med en god morgendram i kroen, og det blev vel ikke altid kun ved een dram. I hver fald paastaar man, at de pottemænd, der med fuldt læs kørte om kap ned ad Kolding banke, saa en af dem styrtede af vognen og slog sig ihjel paa stedet, havde faaet mere end een dram i Hvilested kro, selv om de ganske vist var fuldstændig ædru, da de samlede deres døde fælle op.

Mange af pottemændene skulde ikke længer end til Kolding, hvor købmænd aftog hele læsset for saa at skibe potterne andet steds hen. Andre drog „sønder op“ eller drog paa landet i Koldingegnen; men mange fortsatte til Snoghøj for at blive færget over til Fyn. Ved færgestedet spændtes hestene fra; gennem en ring bag i vognen blev stukket et tov, i hvilket et par mand holdt igen paa den alt for villige vogn, mens den forsigtigt blev skubbet ned til og ud paa færgen, hvor der var plads til to vogne ved siden af hinanden. Naar saa folk og heste var kommen med om bord, gik turen til Fyn, for pottemændene det forjættede land, hvor der var et stort og godt marked for jydepotter. „Fyn det er et godt lille land, for dier faar en naawed for naawed“.

Stenbroen i Middelfart var endnu værre end den i Kolding, men var strømmen saa stærk, at man ikke kunde gaa lige over, men maatte i land ved Kongebroen, stod man over for nogle banker, som de trætte heste havde ondt ved at klare; thi det var i regelen ved aftenstid, man kom over. Den anden nat skulde man helst være i Middelfart. Herfra drog pottemændene den følgende morgen i forskellige retninger, nogle begyndte snart at handle, mange drog til Odense, hvor der var stor handel paa markedet, og hvor adskillige havde oplagsrum; andre havde meget længere at køre, inden de linnede for potterne.

Overalt paa Fyn var der handel at gøre, undtagen lige i egnen omkring Vissenbjerg, der beherskede skalgryderne fra Karhuse markedet. Men enten pottemændene skulde kort eller langt, ret længe varede det ikke, før de hørte de fynske drenge synge efter dem:

A æ kommen fra Jylland aa,
a har pott aa sælle,
a har store, aa a har smaa,
a har none med huller aa;
godt køv det skal I faa,
naar I bare vil køve none!

Men de sang først verset, naar pottemanden var saa langt forbi, at han ikke kunde naa dem med pisen. Naa, det var forresten rigtigt nok, alt hvad de smaa fynboer sang; det var digtet over de stores erfaringer. „Enhver der har handlet med en pottemand ved, at der skuld' pruttes med ham som med en uldkræ'mer“. Fynboerne pruttede ogsaa, de vidste kun ikke, hvor meget der skulde pruttes. „Vi tog en børren potter med ind, saa slap de vos jo ett val, før de ga' et skrald (et bud), og saa kund' de jo gjaen faa 'et“. Og pottemændene lærte at vurdere folk, hos en smed, der var lidt stor paa det, satte pottemanden sine træsko ude i porten og lagde kasketten ovenpaa, saa gik han paa hosesokker ind i smedjen med potter og limer, der ikke var af de bedste; men pottemanden fik, hvad han forlangte. Alle kneb gjaldt, en revnet potte stoppedes ind mellem nogle hele, og saa solgtes de alle under eet. Huller og revner tættedes med peg (beg fra vognakslen).

„A stod uden for en gaard og ventet ved æ vogn, det var nogen skide potter, de var ett tæt, og a stod da og smurt

peg i huller og revner og gned vejstøv ovenpo. Da a var færdig, saa' en mand, der havde set det hele opp' fra et træ: „Er de saa gode?“ A gjord' aaller den slaw mier!“

Det var dog ikke alene fynboerne, det gik ud over. Pottemanden havde eet at passe, sin forretning. „Æ ildebraand ka' a ett hjælp' ved, men vil I køv potter, saa vil a hold“. Og kunde han bjærge en daler fra sin frænde østjyden, saa var den ham lige saa kær som en fynsk. Det var i en østjysk landsby, at pottemanden solgte potter til en gaardmand ude i byen og bagefter kørte hen og solgte til konen, der intet vidste om mandens handel.

Man kunde maaske mene, at efter saadanne puds kunde pottemanden ikke komme der tiere; men det var slet ikke tilfældet. Det almindelige var tværtimod, at pottemændene kørte paa de samme ruter aar efter aar og var velkendt. Tit havde de en dreng — søn eller bror — med, der skulde løbe foran og melde, at pottemanden var der. Sagde folk da, at de vilde ingen potter have, saa skulde han hilse og sige, at det var den gamle pottemand, saa kom folk som regel ud, og den, der kom til vognen, slap sjælden ind uden at have handlet. „Di hæe pottemænd forstod aa ta æ potter op paa venster haands finger saa flot som nowen kjelner nu om daw', aa saa pekket di mej æ pegfingerknok paa dem, aa de mej saad'n en bevægels' mej æ howed aa en udtryk der saae: Hæe er sager, de' er ett nød der skrukker!“

Som regel gik handelen godt og til begge parters tilfredshed. Pottemanden havde jo i den sikre ende, han satte selv prisen og kunde sige stop, naar han vilde. Men kunderne havde heller ingen grund til at beklage sig; de fik gennemgaaende gode varer, og havde de faaet en revnet potte med i købet, saa var det da egentlig kun, fordi de ikke selv havde set sig for; men de havde jo da i hver fald handlet billigt, de havde pruttet godt og faaet varen langt under den pris, pottemanden havde forlangt. Begge parter havde som sagt handlet godt og kunde være vel tjent med at ses igen til næste aar.

Havde pottemanden imidlertid været for slem og taget lovlig haardt fat, saa man huskede det, ja, ja, da kunde han aabenbare sig som en smidig, helt moderne forretningsmand, der fuldt ud var situationen voksen. Paa en østjysk herregaard havde en pottemand taget „wal møj“ for sine potter. Da han derfor kom næste gang, erklærede fruén straks, at hun skulde ingen

potter have, hun huskede ham nok fra sidst. Ja, det forstod pottemanden jo nok, han ventede heller ikke at sælge noget; men han havde den kaffekande med, som fruén havde bestilt. Mens han talte, havde han faaet en pæn kaffekande pillet frem. Da hun fik den at se, spurgte hun efter prisen, og svaret lød, at det var en foræring til fruén, den skulde sandelig ikke koste noget; men han vilde selvfølgelig gerne sælge nogle andre potter, hvis fruén havde brug for nogle. Hun var nu blevet saa glad ved Kanden, at hun glemte det andet og bad pottemanden sætte en del af, mens hun gik ind og fik sørget for mad til ham. Saa læssede han af for 20 daler, og de var ikke foræret væk. Men da fruén kom ud igen, spurte hun kun om prisen og betalte, og han fik i borgestuen, hvad han kunde spise og drikke.

Her er vi forøvrigt ved et træk, der ogsaa viser det gode forhold mellem køber og sælger. Naar pottemændene havde begyndt at sælge, boede og spiste de i almindelighed hos bønderne. Naturligvis havde dette forhold sin oprindelse i vanskeligheden ved — eller vel ofte ligefrem umuligheden af at naa til en kro ved aftenstide; men naar en nulevende pottemand fortæller, at han stadig boede paa de samme steder i de 30 aar, han drev pottehandel, saa vidner det i høj grad om god forstaaelse. Det var jo i de tider, da føden ikke var ret dyr; men det var dog en baade behagelig og billig ordning for pottemændene. Et par revlinglimer eller en potte var god betaling for mad og drikke og natteplads for to mand og heste. Men bønderne betragtede det paa deres side vel nærmest, som de havde faaet varerne foræret. Mange steder kunde pottemanden uden videre køre ind i gaarden, spænde fra og selv sætte hestene paa stald. Dette forhold var dog i den sidste tid ved at ændres nogle steder. Paa en gaard i Vejleegnen havde en pottemand stadig handlet og boet; men da der kom en ny forpagter, blev han jaget ud af gaarden; „han haar val nok töt, te æ hæst' vaar ett saa gromm, aa æ folk lidt dawle“!

Da de fig. 26 afbildede pottemænd saa sent som 1905 var paa Torseng, blev de dog budt indenfor, og saa snart de kom ind, hængte de vadmelsfrakkerne fra sig og sad til bords i skjorteærmer. „De befandtes i det hele baade i klæder og væsen at være lige saa solide og hjemmegjorte som deres potter og limer“, hvorfor man hædrede dem med at lægge dem i himmelsengen om natten og forevige dem den følgende

morgen, mens de handlede med naboen. De var fra Vorbasse og Faaborg ved Varde.

Iøvrigt boede pottemændene ogsaa godt især i de fynske kroer, „vi boed' for en kron' o æ daw, aa løwed som te brøllop“. Men der var en hage ved kroopholdet. Der kom meget ofte flere pottemænd samtidig, penge havde de paa lommen, og mange af dem vilde gerne have en pons, saa gik det med omgange til langt ud paa aftenen; tit laa det meste af dagens

Fig. 26. Der pruttes om bundslumpen. (Søren Lolk fot.).

fortjeneste i kromandens skuffe, inden de omtaagede pottemænd søgte sengen. Kortspil havde de som alle vestjyder lyst til, og helst ikke alt for lavt; men ved det arbejde sad de jo heller ej og tørstede. En og anden var saa forsigtig, at han helt holdt sig tilbage og straks søgte sengen; naar da de andre kom, var det for den, der havde siddet i held, et tillæg til aftenens glæde at staa hen ved sengen og slaa paa lommen, idet han spurte: „Ka' do hør', hvor de snakker?“. Og den anden vendte sig med et hjertesuk: „Aa ja Herre Guj, saad'n ka' en anden sølle synder aaller kom a stej!“. Stundom begyndte man om morgenen, hvor man havde sluppet om aftenen; det var ikke ualmindeligt, de fik begyndt saa lystigt om morgenen, at de ikke kom af sted den dag. Mange blev saa forfaldne, at de drak og spillede alt væk og endte i armod. Men de fleste vidste at holde sig inden for rimelige grænser.

Disse pottemænd, der klippede kunderne, naar lejlighed bød sig, der klappede hverandre af i kortspil, og med et svedent blink sendte en konkurrent ind paa et strøg, der nys var forsynet med potter, var paa den anden side til det yderste redelige og punktlig over for „kjend folk“. Jævnlig fulgtes paa et godt strøg to eller tre vogne, saa overlod man hele salget til den dygtigste handelsmand, der solgte skiftevis fra de forskellige vogne; tit var hans egen den, der blev sidst tom, og i hver fald havde ingen grund til at beklage sig som forfordelt. — Nogle pottemænd havde fulgtes ad paa Fyn for at spore gennem sneen for hverandre. Da de senere skiltes, satte de hverandre stævne til bestemt tid i en kro for derfra at følges hjem. Imidlertid blev det en saadan snestorm, at den ene maatte sætte heste og vogn ind i en gaard; men i forrygende snefog gik han derpaa til fods over en mil for at give møde efter løfte.

Som allerede tidligere nævnt skulde store og smaa potter helst gaa op med hinanden. Der krævedes derfor et ret godt overblik for at kunne foretage indkøb, og gode evner til at kunne snakke for varerne, saa pottemanden ikke til slut kom til at køre rundt udelukkende med store gryder, eller kun med smaa potter og pander. Fik man paa en kortere tur en del til overs, var der i reglen ikke andet at gøre, end at tage potterne med hjem igen. Det var nu slet ikke saa rart; „kom en hjem ved nattetid, gik 'et endda an, saa kund' de jo sawtens bæres ind“; men at komme hjem igen med potter ved højlys dag, det var uvægerlig at blive genstand for naboernes smil og spot. Var det paa en længere tur, at der blev en slant tilbage, maatte pottemanden da i hver fald sørge for, at det var af de mindre kar. Saa opsøgte han en høker og solgte ham det hele. Og ve den høker, der ikke var inde i handelen; han blev uvægerlig snydt, for „æ potteland var li' saa ærlig som æ hæst'handel, men heller ett mier“. Til høkerne solgtes ogsaa i snese, men rigtignok i enkelte snese. Naar en pottemand sagde: „A haar giwn en speci' for æ snes tal, ve' do gi' tretter. mark for æ snes, ska' do ha' dem“, saa kunde ingen sige ham noget paa, og han behøvede ikke at bebrejde sig selv noget. Men naar man husker, at der gik en tresindstyve potter til en snes talfærdig, forstaar man, at det ikke var saa hel daarlig en forretning for pottemanden. Det almindelige var, at høkeren maatte betale for en enkelt snes, hvad pottemanden havde givet for en snes tal.

En mængde pottemænd søgte sønder op til Slesvig, Holsten eller endnu videre til Tyskland. De fulgte dels landevejen over Foldingbro, dels landevejen fra Kolding, de samme som stude-driverne. Mangfoldige pottemænd drog ad disse gamle handelsveje; men tallet mindskedes en hel del, naar man naaede til de tysktalende egne. Her dreves pottehandelen af folk, der udelukkende kørte syd paa. Enkelte drev ligefrem storhandel og var kendt og berømt langs landevejene lige til Rostock.

Dalgas meddeler 1830 følgende: Pastor Stokholm fortæller, hvorledes en Gaardmands Søn, i et af hans Sogne, paa en mærkelig Maade har lagt sig efter Grydehandelen, idet han aarlig fører 7—8 Læs Gryder til det Lauenborgske og Preussiske. Karlen forsikrer, at han i de 3 Aar, han nu har ført denne Handel aarlig har fortjent 100 Rdl. Crt. Han har købt sig et Par stærke Heste, og fodrer dem bestandig paa Rejsen med Korn. Undervejs sælger han intet, men er han engang kommen til sin Bestemmelse, tager han for en Gryde, som hjemme koster ham 1 Skilling lybsk, 24 igen, og giver under ingen Omstændigheder Køb. Bliver det Lauenborgske ked af hans Gryder, rejser han videre, men forhøjer Prisen med hver Dagsrejse. Pastor Stokholm foreslog ham at sende sine Gryder med Skibslejlighed til Hamborg, og derfra at føre sin Handel. — Men om mine Gryder saa strandede, hvad blev der da af dem og mine Penge? — Nej Manden vil være ved og med sine Gryder. Den vestjyske Bonde træller gerne for at tjene en Skilling, naar han ser, at han kan være vis paa den; men han vover intet, hvor der kan være mindste Tanke om Tab. — Senere lod han iøvrigt Potterne sejle syd paa.

Denne pottemand var Bertel Jensen fra Vittarp, i omtale kendt under navnet Bertel Vittrup. Han fik senere en gaard i Vittarp og aabenbarede sig da som en driftig landmand, der af d. kgl. Landhusholdningsselskab belønnedes for raa jorders opdyrkning. Senere solgte han gaarden og tog atter fat paa pottehandelen, som han derefter drev op i en høj alder.

Pottemænd var dog ude som hjemme, et sted i Tyskland bildte Bertel Vittrup folk ind, at han kunde tage de gamle braadne potter med hjem og faa dem støbt om, hvorfor han var villig til at give køb paa de ny potter, naar han fik gamle i bytte. Han havde naturligvis sat prisen saa høj, at han ikke led noget tab; men folk syntes godt om den forretning, de strømmede til vognen og fik byttet skaar og revnede potter, saa

han i løbet af kort tid havde ganske udsolgt. Da han kom et stykke bort, væltede han alle skaarene i grøften; men det var uheldigvis saa nær ved byen, at folkene siden opdagede, hvorledes pottemanden havde spillet dem et puds, og da han kom næste aar, jog de ham ud af byen.

Hen mod aarhundredets midte kom en anden handelsmand, det var storhandleren Hans Clausen. Han lod fragte store partier af sorte potter til slesvigske og holstenske havne. Flere skippere førte i over 20 aar potteskibe for ham. En skibsladning holdt c. 20 læs potter. Selv agede han syd paa i sin pottevogn og afsatte et læs undervejs. Naar han saa i havnebyerne havde faaet sine potter fortoldede (1 skilling pr. pd. i told) og ind i de store oplagsrum, drog han med sin vogn paa kryds og tværs gennem Sydslesvig, Holsten og Lauenborg til Mecklenburgs og Hannovers grænser.

Til hans store forundring spurte folk i det østlige Holsten efter potter med hul i bunden. Man havde der aabne ildsteder uden skorsten, kun en lyre i taget, som røgen selv maatte finde ud af. Det gav da ofte stærk røg inde i huset, og som middel herimod hængte man en saadan hullet jydepotte op i begge ører ved lyrens nederkant. Clausen mente, det var „overtro“; men han afsatte sine havarerede potter til gode priser.

Efter krigen blev handelen vanskeligere, da skulde man for at handle have gewerbschein — „ski-in“ (schein) kaldte Clausen det — det var ikke let at faa for danske, men Clausen var vestjyde og fandt paa udvej. Han gik til herremænd og præster og fik gode skriftlige vidnesbyrd, og da disse heller ej slog til, lod han sig indskrive som „handelsmann“, saa fik han sit „ski-in“, og handelen gik igen. Da sydbanen blev anlagt, sendte Clausen hele vognladninger af jydepotter til her-tugdømmerne, og først da fabrikationen var svundet saa stærkt ind, at han ikke længere kunde samle til hele vognladninger, opgav han pottehandelen efter at have drevet den i over 50 aar, han var 19, da han begyndte.

Som sagt kom de fleste ikke længere end til de tysktalende egne; men enkelte vovede sig dog helt til München, Berlin, Leipzig, Dresden og Wien, og ikke faa kom baade saa langt og saa tit, at de lærte det tyske sprog nogenlunde. Stundom solgte pottemanden ogsaa baade heste og vogn og vandrede hjem. I disse fjærne fremmede egne fulgtes pottemændene oftest to og to. Tit havde handelsmanden folk til

at føre potterne hjemme fra til de egne, hvor han selv drev handelen. En nulevende vestjysk sognefoged kørte allerede før konfirmationen til Flensborg med potter, hvor faderen saa tog dem og fortsatte videre gennem Angel og Holsten.

Her ude i det fremmede drejede pottemanden tit ved aftenstid sin vogn ind ved siden af vejen, satte hesten i tøjr ved vejkanterne eller paa marken, til sikring mod hestetyve med en solid laas om benet — hvilket da ogsaa brugtes af pottemænd i hjemlandet — og saa lagde han sig tillige med sin hund til hvile under vognen.

Selv om det ikke var de daarligst kørende, der kom saa langt af led, og skønt deres varer var efterspurgt nok, saa de sydlige folk dog ned paa disse handelsfolk. Friserne kaldte de sorte potter „graa ringler“, og deri laa vel intet nedsættende;

Fig. 27. Studesko.

Hestelaas.

men naar man i Ditmarsken kaldte dem for „tater-pütt“, saa var det næppe et hædersnavn, saa lidt som „jütsch porzellän“ i andre egne, og et uforstaaeligt maal var „potttänsch“. Fra gammel tid har sønderjyder set ned paa nørrejyder, og halvt foragteligt, halvt medlidende blev „jyllandskaaer“ og „pottemænd“ betegnelse for nørrejyder i almindelighed. De var ifølge traditionen enfoldige. Disse hedeboer kendte hverken til sund eller fjord. „De' vaar da et Fanens vaj (vadested)!“ soi han æ pottemand, da kør' han ægømel Synnerbaarre fjoe. Og saa hestene, man fandt det tit ubegribeligt, at de kunde gaa uden krykker. — Pottemændene lod dem snakke, de solgte godt og tjente godt, og det var derfor, de var kommen.

Trods de hindringer, der efter 1864 lagdes i vejen for handelen, vedblev Sønderjylland dog at være et eftertragtet marked, og mange handelsmænd lykkedes det at erhverve det omtalte „schein“, der gik under navnet „huserbevis“. Det kostede 16 prøjser (1 pr. thaler = 8 danske mark = 267 øre) og gav ret til at „husere“ overalt i Slesvig for et aar. De rigtige handelsmænd kunde jo nok bære denne afgift; thi

selv om de ikke som Bertel Vittrup tog 24 skilling, hvor de selv gav en, saa forærede de dog ikke varerne bort. Lige til det sidste var der god efterspørsel. O. 1890 var to pottemænd ved Flensborg; de tog en prøjser for potter, som de selv havde købt for 25 øre, og „vognene blev ligefrem stormede“.

Fra gammel tid var der jo toldgrænse ved Kongeaaen. De fleste pottemænd levede dog i god forstaaelse med tolderne. I almindelighed fik disse et par gryder eller potter, som de nu havde brug for, saa kunde de snart se, at der ikke var noget gemt mellem potterne. Ellers skulde der være læsset saadan, at tolderne kunde stikke deres jærnsøgere ind mellem potterne, og hos de enkelte, der af nærighed ikke havde en potte til overs, kunde denne indretning let „ved et uheld“ gaa gennem et par gryder, saa der intet var tjent for pottemanden.

At et pottelæs godt kunde bruges til smugleri, viser følgende meddelelse fra Aarhus i Berl. Tid. 4—7—1835: „Toldvæsenet konfiskerede her forleden Dag endeel Contrebant, der syntes saare vel forvaret, nemlig midt inde i et stort Læs sorte Leer-Gryder“. Yderligere oplysninger om denne sag findes ikke.

Skipperne kunde ogsaa forsøge at faa selve potterne toldfrit ind. Ved Husum kunde de undertiden lægge til om aftenen ude ved diget og saa i nattens løb faa potterne kørt op uden at ulejlige tolderne, og noget lignende har vel kunnet gaa for sig andre steder. Den skilling, der var spart, var jo tjent, og overalt betragtede man tolden som en uretfærdig afgift.

Pottevognene sender op gemte dog som regel ikke noget. Det var mindre for henturen end for hjemturen, man ønskede at staa sig godt med tolderne. Sønder fra førte pottemændene nemlig som „returfragt“ kaffesager (kolonialvarer) — der her kunde købes billigere og med god fordel sælges i smaahandel hjemme — samt alenvarer, dels købetøj, dels hjemmевævede ting, som man især tiltuske sig paa Als. For at ingen skulde „faa ondt i øjnene“ af disse ting, var vognene forsynede med dobbelt bund, altsaa tilsyneladende tomme, og saa slap „kendt folk“ jo let igennem. De paaholdende pottemænd maatte i steden for den lette og værdifulde alenfragt nøjes med at føre bilæggerovne hjem, og det sled paa baade heste og vogn. Fra Angel førtes en del hør hjem, men det var dog især potteskipperne, som hjemførte hør fra Riga.

Den tidligere nævnte Clausen drev — foruden med mange andre ting — en meget omfattende forretning med ost (kap-

peler käse). Han forsynede kroerne langs landevejene i hertugdømmerne, og fra Ribe til Ringkjøbing forsynede han baade by og land. I Ribe havde han en stor aftager i madam Weis — hos hvem datidens mangfoldige og forskelligartede handelsfolk holdt til. I denne by kunde han paa en gang afsætte et par tusind pund ost.

Fra Fyn og Østjylland førte pottemændene f. eks. brødkorn, hvedemel og ærter, ved efteraarstid æbler, der solgtes med god fortjeneste, gavntræ og humle og forarbejdede trævarer fra Fyn. Ligeledes maatte pottemændene sørge for forsyning af unge hasselskud, hvoraf pottemagerskerne skar deres skawpinde. Fra Silkeborgegnen førtes træsko og røde potter, fra Daubjærg kalk.

Fra Fyn hjemførtes ogsaa kasserede stadsvogne, af den slags hvor agestolen hænger i remme. Vesteregnens folk betragtede dem som fine og var meget begærlige efter dem. En pottemand havde engang seks saadanne vogne med sig hjem efter en hest, og da han tjente omkring et halvt hundrede kroner paa en vogn, var det ikke nogen helt daarlig forretning. — En præst paa Svendborgegnen sendte bud til en pottemand, at han havde en gammel vogn at sælge. Da pottemanden kom derhen, gik de ud at se paa vognen, og han spurte da, hvad den skulde koste. Præsten mente jo, at det var en ret god vogn, saa den kunde vel koste et halvt hundrede kroner, „men hvad kan De give for den?“ Pottemanden begyndte saa med at byde 25 kr., han var jo handelsmand og vidste nok, at man skulde ikke byde mere end halvdelen af varens værdi; men præsten, der aabenbart ikke forstod sig paa jyske handelsmænd, sagde straks: „Ja, ja, kan De ikke give mere, saa skal De ogsaa have den for det.“ — Da pottemanden mange aar efter fortalte om den handel, sagde han: „A töt nu slet ett om, te han saa' saad'n, for a kund' jo end'le' nok giwn lidt mier. A tjent' hunder kroner po den vogn.“

Overlærer Olsen, Varde, mener at adskillige historier, der gaar under navn af molbohistorier, vedrører jyder fra pottetegnen, der færdedes i fremmede lande, og nævner t. eks. følgende historie. Som tidligere nævnt kunde en „nyttig“ pottemand stundom komme til at gøre holdt ved siden af en god kløvermark, som hestene foretrak fremfor vejkantens græs. Dette kunde naturligvis være behageligt for baade hestene og pottemanden, men markens ejer blev lige saa selvfølgelig gnaven

derover. En saadan mand opdagede en mørk høstnat en pottelvogn uden for sin mark og hestene paa et sted, hvor de ikke maatte være, og han fik i sinde at forskrække de to pottemænd, der havde redt deres primitive natteleje bag et dige. Paa kammen af en høj bakke, der skraanede ned mod diget, stillede han sig med et gammelt, opslidt vognhjul, der var helt dækket af vogns mørelse, tjære og alskens brændbare sager. Efter at have faaet dette ordentlig i lue, giver han det et stød og lader det rulle i fuld fart ned ad bakken. Pottemændene, der saa lysskæret og opdagede, at det rullende væsen kom ned imod dem, blev bange, og den ene begyndte at synge: „Vor gud han er saa fast en borg, han kan os vel bevare“; men videre kom han ikke, førend den anden pottemand brød af og sagde: „Ja, enten han nu ka' bevaar vos heller ej, saa løwer a“, og saa løb han.

I vesteregnen dreves den saakaldte hjemmehandel af gifte mænd, der en eller to gange i sommerens løb kørte ud paa kortere ture eller til marked i købstaden med et enkelt læs potter. Denne handel var ofte tuskhandel, hvor pottemanden som betaling fik korn, fersk eller tørret fisk, ja, stundom et helt læs torskehoveder, der saltedes hen til hjemmebrug. Til marskegnene gjordes ofte en tur i foraarstiden for at bjærge et læs hø til foder.

Foruden den før skildrede handel i landsbyerne, der formede sig nogenlunde ens landet over, dreves tillige en betydelig torve- og markedshandel. Her mødte foruden de egentlige pottehandlere en mængde, i hvis hjem der brændtes potter, som de delvis selv solgte. Disse folk kørte som regel ikke alt for langt bort, da de jo havde deres væsentlige arbejde og indtægt i hjemmet. I den sidste tid, da saa godt som hele handelen kun var markedshandel, og det endda kun drejede sig om et enkelt læs potter hist og her, saa det hele kummerligt nok ud og var kun en fattig afglans af svundne tider, da 20—30 læs potter holdt paa markedet i Ringkjøbing, og tilførslerne til markederne i f. eks. Odense og Horsens var langt større. Desværre kender vi ikke tallet paa vogne. Men paa Odense torv be-

herskedes et helt kvarter af de jyske pottemænd, der kastede lod om pladserne, og stundom maatte have politiet til at gøre ret og skel, naar en vilde tiltvinge sig en anden og bedre plads.

Paa markedet stilledes revlinglimerne op mod vognen, og udenom de sorte potter, saa folk kunde gaa rundt og se paa varerne og gøre deres udvalg. Det var især til efteraarets mikelsmarkeder, der var stor tilførsel, da stod slagtetiden jo for,

Fig. 28. Torvedag i Horsens 1850. I baggrunden tilhøjre ses potterne opstillede.

og alle vegne henkogtes slagtemad i jydepotter. Gik handelen lidt trevent, kunde en pottemand sætte træskoene og spasere rundt om sin egen vogn paa bunden af gryderne. Ja en kraftig pottemand kunde godt tage en pige under hver arm og staa op paa en stor gryde for at vise, hvor stærke de var. Saa kunde der sælges.

Paa de vestjyske markeder solgtes en mængde af de saakaldte „afgangspotter“ eller „vrags“ potter, d. v. s. potter, som var skæve eller havde faaet en fejl i brændingen. O. 1850 fragtede en mand for sit vedkommende 4 læs af saadanne potter til markedet i Ringkjøbing, og han saa der ikke mindre end 24 læs af den slags.

Fra gammel tid var der stor markedshandel med sorte potter i Ribe. Fra Ribe magistrat hedder det ved 1735 — langt fra med glæde: „Formuende Kjøbmænd og Kræmmere vare her tilforn, men nu, da Negotien er næsten underlagt, handles iste-

Foreviseren heraf, Huusmand Anders Nielsen Skander
af Vorup Bye i Galthen Herred, meddeles herved Pas
til at rejse til Aarhuus, for der i Markedet
d. 16de d. M. at falholde nogle af ham forfærdigede sorte
Leerkar. — Det paalægges ham at følge den rette Landevej
frem og tilbage.
Nørhald Støvring Galthen Herreders Contoir d. 14. Octb. 1833.
Wesenberg.

Fig. 29. Pottemandspas.

Foreviseren heraf, Huusmand Anders Nielsen Skander af Vorup Bye i Galthen Herred, meddeles herved Pas til at rejse til Aarhuus, for der i Markedet d. 16de d. M. at falholde nogle af ham forfærdigede sorte Leerkar. — Det paalægges ham at følge den rette Landevej frem og tilbage.

Nørhald Støvring Galthen Herreders Contoir d. 14. Octb. 1833.

Wesenberg.

Gebyr 8 Sk. skriver
otte Skilling Sølv.

denfor Fløjl og Silke med Vadmel og hjemmegjort Lærred, istedenfor Porcellain med sorte Jydepotter“. At det drejer sig om store mængder potter, turde fremgaa af, at 1769 hedder den tidligere St. Clemensgade „Grydergade, af de sorte Gryder som der udsettes til Forhandling i Markeder“. Ligeledes nævnes ogsaa Grydergade i Varde.

Omtrent samtidig oplyses, at der findes ikke en eneste pottemager i Ribe, Varde og Ringkjøbing, og at hverken i Riberhuus-, Lundenæs- eller Bølling amter fandtes pottemagere, som gjorde røde potter. De førtes til Ribe fra pottemagere i Haderslev, Aabenraa og Kolding. Efter de af delefogden i Ribe omhyggelig førte torvelister synes der i tiden 1705—10 at være gjort et kortvarigt forsøg paa at skabe et marked i Ribe for de røde potter, i denne tid findes nemlig paa hvert marked potter fra de østjyske byer; men efter 1710 forsvinder

Fig. 30. Hans Smidth: Torvedag i Viborg. — Til venstre i billedet vender pottemanden agterspejlet mod beskueren. (Efter Galschjot: Danmark.

de igen ganske. De sorte potter har sandsynligvis — i god overensstemmelse med det foran nævnte — fuldstændig behersket markedet og ikke ladet sig fortrænge. Lige til den nyeste tid var der betydelig handel i Ribe.

Det nordlige Jylland forsynedes især fra Fjends herred og Vorup; men her aftog tilvirkningen hurtigere end paa Vardeegnen, saa særlig i nyere tid drog ogsaa en del vestjyske pottemænd nord paa. Tilbageleverede pottemagerpas i Galten herreds arkiv viser dog, at i tiden indtil 1844 drog pottemænd fra Vorup endnu til marked i Aarhus og Æbeltoft med „af dem selv forarbejdede sorte potter“. I god overensstemmelse med foreliggende oplysninger om, at pottemageriet i Vørup paa den tid kun dreves af en halv snes familier i jordløse huse, er alle passene udstedt til tre husmænd og boelsmænd, og gjaldt for en enkelt markedsrejse „den rette landevej frem og til-

bage“. Dette udtryk er ret betegnende; thi det var slet ikke „den rette landevej“, pottemændene særlig yndede. En gammel pottemand fortæller om sin første tur: „A fulle æ landevej li'som Gud aa Vorherre, a soel kun hver daw te æ fød'; men siden lært' a osse aa handel!“

Fig. 31. Paa Brande marked august 1912. Jydepottemanden ses midt paa billedet. (H. P. Hansen fot.)

Mange af potterne fra Vorup solgtes paa markeder i Hjørring amt; men de sidste pottemagersker solgte selv deres potter paa Randers torv om lørdagen, o. 1870 var det hele forbi.

Saa længe der var nogen rigtig tilvirkning i Fjends herred, udskibedes stadig de fleste potter over Kvols. Selvfølgelig var der hele tiden pottemænd, der drog rundt i landsbyerne og paa markederne helt over til Mariager. Paa slutningen førtes enkelte læs om i Salling; men ellers endte det ogsaa her o. 1880—90 med torvehandel i Skive og paa domkirkepladsen i Viborg.

I det sydlige Jylland og Fyn holdt handelen sig længst. Dog færdedes jyske pottemænd endnu o. 1880 i Nordsjælland. 1904 var for sidste gang en pottemand fra Hejnsvig paa efteraarsmarkedet i Herning. Paa Koldingegnen var i sommeren 1905 en pottemand. Endnu 1908 fragtedes et pottelæs til Esbjerg, og lige saa sent drog hver sommer en pottemand fra Faaborg ved Varde til Fyn med baade potter og limer, som han dels solgte paa Flakhaven i Odense, dels kørte ud paa landet med.

Den sidste handel foregik paa de midtjyske markeder. Her solgte gamle Marie Haugstrup for sidste gang potter paa markedet i Grindsted 1916.

Jeg har i det foregaaende vist de veje, ad hvilke jydepotten førtes til fjærne fremmede steder, og fulgt pottemændene paa deres færd i hjemland og udland. En væsentlig — ja den for handelsmanden ubetinget vigtigste side af sagen, har jeg dog hidtil ladet uberørt, nemlig hvad selve pottehandelen gav sin mand i klingende mønt.

Dette er imidlertid et spørgsmaal, som pottemændene udtaler sig om med stor varsomhed. I det hele taget er det jo ikke vestjydens vane at krænge vrangen ud paa sig selv, og pottemændene har kanske paa deres færd lært, at det man ikke udtaler sig om, volder en mindst ulejlighed. Paa et første spørgsmaal kan man vente omtrent følgende svar: „A kinner ett saa møj te 'et; men do sku' prøv' aa snakk' med N. N., han har sjel waat mej, aa han ka' faatæll'“. Men har man endelig faaet sin mand saa vidt, at han er ved at tøj op, saa kan det nok hænde, at konen træder trofast til med et: „Nu ska' do jo ta' dæ wal i waar', hva' do sejer, for de' blywer jo skrøwen nier!“ Saa er der sat forsvarlig pind for, og man kan godt putte sit papir i lommen.

Som et eksempel paa, hvor forsigtigt en pottemand udtaler sig, kan jeg nævne, at en dag kom jeg ind til en pottemand med en sort potte, som jeg havde faaet et andet sted. I samtalens løb spørre han: „Hvor haar do faat den pott'?“ Og da jeg fortalte ham det, sagde han: „Ja, a tøj jo nok, te a ku' se, de' waar jen a Kjestens potter.“ Da jeg saa vilde

have at vide, hvad han kunde se det paa, svarede han: „Aa, vi pottemænd lær' jo saad'n aa se o æ kram,“ og mere fik jeg ikke at vide. Men da jeg senere kom ind til en gammel pottet-kone, behøvede jeg ikke at fritte, for hun udbrød selv: „De' er da jen a Kjestens potter. De' waar endda nowed slem klunte' kram hun gjord'.“ Det var naturligvis det samme, pottemanden havde ment; men han skulde vel vogte sig for at sige det.

Selv til sine nærmeste røbede pottemanden intet om sit udbytte. En mand fortæller saaledes om, at han godt husker, hvordan hans far trak de smaa lærredspose, hvori han havde sine penge, op af de dybe lommer og stillede dem paa bordet. Men snoren blev ikke løsnet for dem, de blev uaabnede laaset ind i hængeskabet i alkoven. Alligevel vidste kone og børn dog nok, om der var godt udbytte i poserne; for i saa fald blev de sat fastere i bordpladen. — En anden fortæller ogsaa, at de tog kende af faderens færd for at se, om det havde været en god tur. Hvis han nemlig straks efter hjemkomsten gik hen og kiggede ind i stuen, hvor potterne stod, for at se om der var saa mange, at han snart kunde komme af sted igen, saa havde han handlet godt.

Men lidt til lidt bliver jo ogsaa til noget, og samles de spredte oplysninger, giver de billedet af en meget indbringende forretning.

Om potteskippernes fortjeneste foreligger absolut intet. Men allerede i Smiths artikel faar vi oplysning om, at potteland var en god forretning. Han fortæller, at en potte, som paa produktionsstedet købes for 2 skill'ing, sælges i Vejle for 12—16 sk., og i København for 24—32 sk. Hertil bemærker Smith, at „Transporten giver nogen Brekage, men det er dog unegtelig, at Købmanden har sine betydelige Fordele paa dem“. Dette er indlysende nok og kommer endnu klarere frem hos Dalgas, der fortæller om Bertel Vittrup, at han i Lauenborg og Prøjsen tog 24 sk. lybsk for en potte, som han købte for 1 sk. l., og paa ingen maade gav køb, men tværtimod forhøjede prisen for hver dagsrejse. Han opgav selv at have i ren indtægt 100 rdl. cr. (c. 160 rdl.) om aaret, altsaa mindst 20 rdl. i fortjeneste paa hvert læs potter, som han havde betalt med 7—8 rdl.

Om handelsmændene fra Fjends herred oplyser Blicher 1839, at de tjente omkring ved 100 %. Dette har sikkert nok været den mindste fortjeneste, pottemændene nøjedes med. Ifølge mundtlige kilder har de senere haft ca. 150 %.

Sammenarbejder man de forskellige meddeleres oplysninger om priserne pr. snes talfærdig, læssenes størrelse og fortjenesten paa et læs, saa synes det almindelige for Vardeegnens pottemænd at have været mindst 200 % fortjeneste, naar det drejer sig om handel i Østjylland, Fyn og sønder op, derimod noget mindre — ja ned til 100 % — ved handel i Vestjylland, men her tog det jo heller ej saa lang tid at afsætte et læs, da man var fri for den lange hen- og hjemtur. Disse forhold gælder tiden fra c. 1860—90, men fortjenesten har procentvis næppe været mindre tidligere.

Ofte tjente pottemændene dog langt mere. De tog jo i det hele, hvad de kunde faa. Nogle eksempler taler for sig selv. For de store gildegryder, der lavedes paa bestilling, gav man o. 1 rdl. og tog 1 specie. I Slesvig var udsalgsprisen for en 28 talsgryde 1 reichsmark, og for den tilsvarende inderpotte 50 pfenning. Begge potter stod til 20—25 øre i indkøb. Paa Fyn var prisen for en gryde c. 1 kr. og ligesaa for en flakning. En kaffekande, der købtes for 25 øre, solgtes for 1 kr. En halepande gav man 10 øre for og tog 35, o. s. v.

Nu kunde en og anden maaske fristes til at tro, at de her nævnte prisforhold er særlig grelle eksempler. Dette er dog ingenlunde tilfældet. De er taget efter en række meddelelser fra forskellige sogne og svarer sikkert til de virkelige forhold. Dette vil være saa meget klarere, naar man betænker, at høkerne, der jo ogsaa skulde tjene paa varerne, i almindelighed betalte for en enkelt snes, hvad pottemændene havde givet for en snes talfærdig, d. v. s. tre gange indkøbsprisen, og saa var endda som regel de største kar solgt fra inden.

I Stundsig viste en ung kone en flakning, som hun 1905 havde købt af en pottemand fra Vorbasseegnen, og hun fortalte indigneret, at „den forlangte han sandelig 60 øre for, men a pruttet den ned til 50“. Hendes harme var for saa vidt berettiget nok, for hun huskede godt, at hendes mor aldrig havde faaet mere end 15 øre for en saadan. Men den gode kone vilde sikkert sat sig paa bagen af forfærdelse, hvis hun havde hørt om de to pottemænd, der 1890 paa Flensborgegnen forlangte og fik 1 prøjser (2 kr. 67 øre) for saadan en flakning, som de havde købt for mindre end 25 øre.

Efter det før nævnte forstaar man, at der nok kunde tjenes 40—50 rdl. paa et læs, og selv om der ofte var to mand med vognen, var det dog en god indtægt paa en ugestid. En potte-

mand, der væltede med hele sit læs, solgte de reddede potter saaledes, at han kom hjem med 25 kr. i ren fortjeneste. En anden handelsmand, der drev forretningen i større stil, lejede en sommer to mand til at køre potterne frem, de fik hver 200 kr. for 7 uger, hvad han selv havde tjent, „huskede han ikke“. At han, der begyndte handelen i 15 aars alderen, havde daarlig tid til at være soldat, og derfor lejede for sig, forstaar vi nok. En af pottemændene mente, at han i 7 aar havde tjent en 3500 kr. i fri penge. En solgte 15—16 læs paa en sommer og tjente 50 rdl. paa hvert læs.

Det omfattende salg af revlinglimer gav ogsaa godt. Limerne bandtes som regel af mænd. Det var et almindeligt vinterarbejde, men enkelte mænd drev kostebinding som en hel forretning. Prisen var i lang tid 1 specie pr. hundrede. Omkring 1880 kostede de i indkøb 16—20 øre stk. og solgtes for 40—50—60 øre. En af handelsmændene siger, at han for limer „tog skilling paa skilling“, altsaa dobbelt saa meget som han havde givet.

Hver eneste pottemand medførte limer. De brugtes overalt baade i lo og lade saavel som paa de sandstrøede stuegulve. Bønderne kunde godt paa markedet købe indtil 12—14 limer. Følgende giver et lille indblik i, hvilke mængder det drejede sig om. I 1868 holdt paa markedet ved St. Knuds kirke i Odense 16 store læs limer, hvoraf saa godt som alt blev solgt. I sommeren 1882 solgte en enkelt handelsmand 4000 limer paa Fyn og tjente paa dem 1000 kr. Under verdenskrigen kom de paa ny i brug, 1917 leverede en af mine meddelere 5—600 revlinglimer; men da kostede de rigtignok halvtredje krone stykket. Samme mand oplyste, at paa Carlsbergbryggerierne bruger man stadig revlinglimer ved rensning af karrene.

Det er klart, at den indbringende pottelandhandel i høj grad passede til vestjydens trang til at handle og komme ud at se sig om. Man forstaar derfor ogsaa godt, at det kneb for pottemanden at holde sig hjemme saa længe, at han kunde faa vaarsæden i jorden, inden han drog af sted med sit første læs, og slæt og høst kom ham stundom som ubehagelige afbrydelser. Ofte var da ogsaa landbruget derefter. Ja, der var tider, hvor priserne paa landbrugsprodukter var saa daarlige, at man fandt, det knap kunde lønne sig at „holde plovjærnene skarpe“, men satte alt ind paa grydehandelen. Og det er ganske afgjort, at de sorte potter i lang tid gav de paagældende sognes be-

folkning en større indtægt, end et daarligt eller middelmaadigt landbrug mægtede at drive ud af den magre jord. Man kan fuldt ud give C. Dalgas ret, naar han kalder grydefabrikationen „en saare velgørende industri“ for disse egne.

At pottemændene selv forstod at værdsætte det økonomiske rygstød, som potterne gav dem, kommer frem i saadan en bemærkning. En østjysk gaardmand spurte i overlegen selvfølelse en pottemand: „I ka' vel ett avl' æ fød'?" og fik svaret: „Nej, men vi haar aaller wantet de', vi skuld' gi' for'en!"

Ja, i lang tid hjalp potterne til at skaffe til føden. Men da i sidste halvdel af foregaaende hundrebaar det store opsving kom for dansk landbrug, var det paa disse egne i mange tilfælde ogsaa potterne, der havde skabt den kapital, som var nødvendig for at foretage de paakrævede ændringer og forbedringer. Og kunde det efterspores, saa vilde det kanske vise sig, at der foruden rede penge var opsparet et andet lige saa værdifuldt fond, der kom den ny tid og slægt til gode. Paa deres færd i det fremmede havde pottemændene set andre egnes sæd og skik, de havde lært at tilpasse sig efter andre forhold end hjemegnens. De havde, uden at sætte deres rolige, nøgterne omdømme til, udviklet et vist maal af handlekraft og dristighed, der satte dem i stand til efter moden overvejelse at gribe sikkert og praktisk fat og uden smaalig ængstelse gøre den nødvendige indsats. De havde været uden for sognets grænser, og de havde faaet blikket løftet over hjemfødningens snævre horisont.

POTTETØJETS FORMER OG BRUG

DA jydepottfabrikationen inden for det tidsrum vi kender videre til den, især gik ud paa at fremstille husholdningskar til salg, var det naturligvis de bestemte typer af koge- og stegekar, som engang var indarbejdet, der udgjorde hovedmassen af produktionen. Men foruden disse almindelig kendte jydepotter, brugte man i selve potteegnen en mængde andre lerkar. Mangfoldige ting, som man i det øvrige land altid lavede af træ eller metal, og som vi kun tænker os af saadant materiale, var i potteegnen gjort af ler, ja det grænser fast til det utrolige, hvad man i saa henseende drev det til.

Det almindeligste og bedst kendte kar er gryden. Det var den, som gav navn til hele virksomheden (grydepige o. s. v.), og det er den, der i folks bevidsthed har fæstnet sig som den „rigtige“ jydepotte. Dette er ikke noget tilfælde, den danner som hele produktionens grundform, og dens brede bug spores i de fleste andre karformer.

Lergryden (fig. 32) var et udmærket kar, hvis form i det væsentlige findes fuldt udviklet i oldtidskar: En stærkt udbuget underdel (æ lyw), hvorover en indsnævring (æ hals) — forsynet med et eller to smaa ører — derefter en mindre udvidelse (æ mund), og i almindelighed en temmelig bred og flad øverste kant (æ brøj). Snart var gryden forsynet med tæer, snart uden tæer. Naar denne grydeform ikke undergik større forandringer i tidens løb, er det simpelt hen af den grund, at det næppe var muligt at finde nogen bedre. Det var ogsaa en ypperlig gryde, meget rummelig, vanskelig at vælte og med en stor varmefflade, let at tildække og dog nem at hælde eller øse af, helt igennem præget af erfaringen og det praktiske livs behov, og netop derfor baade tiltalende og livfuld.

Det er en selvfølge, at saa udpræget haandgjorte ting som lergryderne, trods den hævdvundne grundform, maatte blive

en del forskelligartede efter pottemagerskens større eller mindre færdighed, snilde og skønhedssans. Dette er dog ikke tilstrækkeligt til at forklare den forskel paa former, som straks springer i øje, naar man staar over for større samlinger af karrene. Dertil er afvigelserne baade for store og for karakteristiske.

Skønt hovedparten af det materiale, der maa danne grundlaget for en undersøgelse af kartyper, er sammenhobet i vore museer, hidbragt fra de forskellige egne, hvortil tingene ofte er ført som handelsvare fra andre egne, saa er det dog, dels

(Handsbøtt).

Fig. 32. Gryder fra Vardeegnen.

ved at mærke sig, hvilke typer der har ovetaget i de lokalt prægede samlinger, dels ved at undersøge hvilke typer der især findes bevarede i den paagældende egn, muligt at fastslaa bestemte egnsprægede grydetyper fra de forskellige pottetegne.

Blandt disse typer hævder Vardeegnens gryder sig som de letteste og med mest omhu formede kar. De er af et forholdsvis fint materiale, gennemgaaende ret tyndvæggede og med den omhyggeligste behandling af overflade, ører og tæer. Disse gryders underdel er næsten kugleformet, hvorved halsen faar en ret kraftig indsnævring, og den øverste velformede kant er bred og næsten fladt udbøjet. Ørerne er i reglen smaa og formede af trinde lertriller og saa godt som altid anbragt under bredden, saa denne er fri, hvad enten ørerne sidder lodret eller vandret. Som regel sidder de næsten vandret, visende skraat opæfter. Den runde bund er forsynet med tre tæer eller

ben, der er skaaret til med skawkniven, saa der staar skarpe kanter efter snittet. Disse kantskaarne tæer findes kun paa Vardeegnens kar. En jydepotte i Nationalmuseet, fundet i Kjøbenhavn sammen med andre ting, hvorefter den kan regnes at være fra tiden kort før 1700, har saadanne kantskaarne tæer. Dette kar er ogsaa glaaset. — Tæerne er altid nøjagtigt anbragt, en taa under det ene øre, og de andre i forhold dertil. Dette gælder ogsaa andre egnes kar. De forholdsvis faa gryder, der ikke er forsynede med tæer, er selvfølgelig en smule flade under bunden. Halsen og bredden er glaasede (glittede), ofte er grydens øverste del yderligere prydet med

Fig. 33. Gryder fra Fjends h.

zig-zag-linjer og „blommer“, og indvendig i bunden er gnedet tre — stundom flere — „blommer“ (fig. 11).

Gryderne fra Fjends herred har betydelig lighed med Vardeegnens, men de er gennemgaaende plumpere, mere tykvægede og af en grovere masse. Fra den runde bund gaar karvæggen mere lige op, saa gryden kun faar en ringe halsnævring. Hvis bredden er flad og bred, ligger den som regel fladt udbøjet, men ofte er kanten kun jævnt afrundet. Ørerne er nærmest lidt større, men anbragt i omtrent samme højde som paa Vardeegnens gryder. Hvor de er anbragt vandret, sidder de virkelig vandret svarende til den udbøjede bred. De er som regel formede af en flad lerstrimmel, ofte endog skaaret til, saa de har skarpe kanter. Mange af denne egns kar fik ikke tæer, men ellers formedes disse med fingrene alene, de er altsaa uden skarpe kanter, hvilket giver et yderligere skelne-mærke mellem denne egns og Vardeegnens gryder. Overflade-

behandlingen er der kun ofret lidt paa, ofte intet. Dog findes ogsaa fra denne egn ret tyndvæggede gryder, der viser, at man godt kunde præstere saadanne, men disse er da saa rigt dekorerede med „blommer“ og „kranse“, og bredden ved udsnit tunget eller tandet, saa det er tydeligt, at disse kar har været genstand for særlig omhu og staar uden for det almindelige.

Betydeligt afvigende fra de to foran skildrede typer er gryderne fra Vorup. De er gjort af et stærkt sandblandet, meget groft materiale, og selv de bedst formede gryder er ualmindelig tykvæggede. Karvæggen er næsten lodret, saa gryden omtrent har samme vidde baade forneden og foroven — dog

Fig. 34. Gryder fra Vorup.

forekommer ogsaa kar, der som den afbildede flødegryde (fig. 65), fra midten og opefter snævrer jævnt ind. Halssnævringen er paa undersiden næsten umærkelig, dog fremkommer i det ydre en tilsyneladende hals, ved at den svære karvæg foroven er gjort betydelig tyndere. Kanten er jævnt afrundet foroven, og der findes ikke som ved de tidligere nævnte typer nogen flad, udbøjet bred. De trinde ører, der er anbragt lodret, er som hele karret meget svære. Løftende sig lidt over karrets øverste kant, hvortil de er fastgjort, naar de over den korte hals ned til den svære karvæg. Som regel var i hver fald de større gryder forsynede med tre trinde kraftige ben. Det er helt igennem meget svære — men velproportionerede kar af en tiltalende form. Der er ikke tale om nogen særlig overfladebehandling, samtlige gryder fremtræder med uglattet, kornet overflade. Farven er som regel ret ensartet graa.

I Nationalmuseet findes et stort smukt lerkar, vel nærmest en særlig pyntelig gryde. Den er 1855 indgaaet til museet fra

Mørke ved Skafføgaard, uden yderligere oplysninger. Karret (fig. 35 a) er imidlertid forsynet med de for Vorupgryderne karakteristiske ører, og skønt karranden har været genstand for en særlig pyntelig udformning, sporer man dog ogsaa den nævnte ydre halssnævring, der kan derfor ikke være nogen tvivl om karrets hjemsted. Det er ligesom de almindelige gryder uden glitning og af grovt materiale. Karret er antaget at stamme fra middelalderen, og det har i hver fald mere ujævne vægge end gryder fra nyere tid.

Fig. 35. Gryder fra Vorup.

En grydeform (fig. 35 b), hvoraf jeg kun har fundet eet eneste eksemplar i Randers museum, leder afgjort tanken hen paa de kuglede Vardegryder. Der er dog ingen tvivl om, at karret stammer fra Vorup. Materialet, overflade og tæer vidner tilstrækkeligt derom. Mest mærkbar er karrets skarpt profilerede bred; foruden fra det her nævnte kar kender jeg kun denne rand fra nogle skaar af forskellige kar, som jeg fandt i den side 39 omtalte ildgrav.

Disse karrande leder tanken hen paa brug af drejeskive, men den bevarede grydes underste del er tydeligt nok gjort paa fri haand, hvilket jo ogsaa stemmer bedst med den runde bund. Da en kombination af drejeskive og udbankning paa fri haand synes mig lidet sandsynlig, mener jeg derfor, at disse kars øverste del, trods det særegne præg er udført paa grydefjæl.

Stærkt afvigende fra samtlige foran skildrede typer er nogle gryder fra Idum og Raasted. Det er ret plumpe, tykvæggede kar, ofte skæve og trykkede, hvilket dog maaske i nogen maade er fremkommet under brændingen, men derfor er lige uheldigt. Dog bærer nogle af karrene umiskendeligt præg af skævhed og uregelmæssighed fra selve formningen, og de vidner om en ringere færdighed og formsans. Typerne er store klodsede gryder og kander uden træer, derfor med ret flad bund. Vidden er størst lidt over bunden og aftager ret jævnt op mod halsen. Den øverste kant er jævnt afrundet. Karrene er forsynede med mægtige lodrette ører, der udgaar fra kanten og naar over

Fig. 36. Gryder fra Idum (Holstebroegnen).

halsen et stykke ned paa karsiden. Materialet er meget groft, og overfladen er uden glitning eller prydelser. Brændingen synes lige saa god som paa andre egnes kar.

Man var paa Holstebroegnen godt nok klar over, hvor klodsede disse gryder var i forhold til f. eks. Vardeegnens, der naturligvis som handelsvare kom ogsaa til disse egne, og der gik under hædersnavnet „sønderlandsgryder“. Dog synes man ikke at have haft mod til at efterligne disse ansete kar.

De klodsede Holstebrogryder har dog en særlig interesse, idet de synes at være den sidstlevende rest af en stor, pragtfuld kartype, der er afgjort nordjysk. Jeg har ikke fundet et eneste eksemplar i de sydligere egne, derimod findes to eksemplarer i Randers museum, et i Viborg, samt et i Landbrugsmuseet og et i Folkemuseet i Lyngby, hvortil de begge er kommen fra nordjyske sogne.

Det er indtil c. $\frac{1}{2}$ m høje krukke- eller kandeformede kar (fig. 37), hvoraf det ene særdeles velformede i Randers museum sikkert viser den egentlige ypperlige form. Karret har en temmelig bred bundflade, hvorfra den ret brede bug udvider sig jævnt til midten for derefter at aftage i samme forhold op- efter, hvor den gaar jævnt over i halsen. Ved udbøjning af den afrundede kant er der frembragt en lille mund midt imellem de store diametrale ører, der fra karrets overkant naar over halsen og lidt ned paa karsiden. Ørerne har en ejendommelig, til hele karret ypperlig svarende form, idet de paa det øverste stykke er næsten lige, som med en stramning fra oven ned-

(Randers museum).

(Viborg museum).

Fig. 37. Nordjyske kander.

efter, og først paa den nederste del har en rigeligere rund-
ding. Dette fremtræder kun klart paa det bedste af Randers-
karrene — som forresten mangler det ene øre — men spores
dog ogsaa paa de andre kar. Ørerne er prydede med finger-
indtryk eller en længdefure paa oversiden. Øverst sidder en
lille knop eller top, der vel baade har skullet virke som pry-
delse og kan have været praktisk at sætte en finger mod
under brug af karret. Paa en af Holstebrogryderne i Herning
møder man endnu denne knop paa det ene øre (fig. 36). Den
kan iøvrigt ogsaa findes paa andre især nordjyske kar, stundom
kun paa det ene øre. Karrene er alle gjort af en forholdsvis
fin blanding og er uden glitning. Om Landbrugsmuseets eks-
emplar oplyses, at det er tilvirket o. 1820. Folkemuseets an-
gives at have været brændevinskande ($\frac{1}{3}$ m høj).

I Herning museum findes et velforarbejdet kar (fig. 38), der afgjort hører til samme type, men ikke er forsynet med mund. Det er gjort af et lidt grovere materiale, og langs overkanten er det prydet med en zig-zaglinje; begge dele kunde tyde paa, at dette kar har et andet hjemsted end de øvrige. Det har yderligere interesse ved at være forsynet med et mærke og aarstallet 1700, begge dele trykket ned i leret før brændingen. Karret er langt tilbage fundet ved Sallingsund.

Det synes altsaa, som denne kartype har været fremstillet flere steder. Jeg har dog kun fundet en kande fra Fjends h. (fig. 38) fra nyere tid, som baade med hensyn til form og hank

Fig. 38.

Kande fra Fjends h.

Gryde eller kande mrk. 1700.

synes at slutte sig hertil, men den afviger dog ved at være overfyldt med ornamentik, som denne egns smukkere kar var det.

Bugen paa det bedste af disse kar er ikke ulig flødegryden (fig. 65) fra Vorup, og da typens bedste eksemplarer optræder nær Vorup og som alle større kar derfra er uden glitning, mener jeg, at typens egentlige hjemsted findes der. Denne opfattelse kan finde støtte gennem et par smukke kander (fig. 39 a) i Nationalmuseet. Disse kander er paa halsen prydet med koncentriske ringe, der ved første indtryk kan friste til at tro, at de er udført paa drejeskive; men der var for en dygtig pottemagerske intet i vejen for at udføre dem paa grydefjælen, og hele den næsten kugleformede bug bærer saa tydelige spor af den for jydepottefabrikationen karakteristiske afskrælning eller pudsning med kniv, at de afgjort maa henføres til jydepot-

terne, og da de er kommen fra Grenaaegnen, vil det være rimeligt at antage, at de stammer fra Vorup. I Landbrugsmuseet findes en lidt mindre kande (fig. 39 b) — edikekande fra det nordøstlige Fyn — som utvivlsomt har samme hjemsted, den er paa bugen prydet med de for det jyske arbejde

Fig. 39. Kander.

karakteristiske „blommer“. Disse kanders pragtfulde hanke har en lignende stramning foroven og rigeligere runding forneden, som ørerne paa de foran nævnte store kar, og de er som nogle af disse prydet med en længdefure. Det er træk, som ellers ikke findes paa de jyske kar, og som derfor peger mod et

Fig. 40. Kander fra Fjends h.

fælles tilvirkningssted. Jeg mener derfor, at vi i disse kar har typer af de saa højt ansete Randerspotter, der tilvirkedes i Vorup.

Kanden har været et almindeligt nordjysk kar. I Fjends h. brugte man ofte store kander til at koge i, egnens almindelige kartoffelgryde var en lerkande, den var saa let at hælde

vandet af, naar kartoflerne var kogt. Man brugte ogsaa store lerkander at hente vand i, tit $\frac{1}{2}$ km borte. Maaske er det fjærne tiders „vandspand“, der her har holdt sig, i hver fald siger Peder Laale, at „kildegangen kande kommer ofte bruden hjem“, paa nyere dansk hedder det, at „krukken gaar saa længe til vands, at den kommer hankeløs hjem“. Fig. 40 og 41 viser forskellige kandetyper, kanden til venstre paa fig. 40 er i steden for næb forsynet med et lille hul til at hælde af.

Paa Vardeegnen træffer man kun den egentlige kandetype i kaffekanderne. Denne egns „kander“ var toørede, krukkeformede kar (fig. 42) med stor bug og kort hals. Munden

(Holstebroegnen).

(Fjends h.)

Fig. 41. Kander.

er ret vid men aldrig forsynet med næb. Det er særdeles smukke kar, hvis skønhed øges gennem de sikkert formede og velanbragte lodrette ører. Til disse kander hørte et svagt buet laag, der naturligvis var brugsmæssigt praktisk, men som tillige gav netop denne karform en harmonisk afslutning. At pottemagerskerne har haft øje for dette, synes mig at fremgaa af, at de har undladt at forsyne laaget med knop; denne vilde ganske vist været praktisk at tage paa, men afgjort svækket helhedsindtrykket. Det er da ogsaa tydeligt nok, at knoppen er udeladt med velberaad hu; thi laag til gryder og kaffekander forsynedes altid med en saadan. Hvor der mangler laag til en kande, kan man roligt gaa ud fra, at det enten er slaaet itu eller bortkommen. Til en færdig og fuldstændig kande hørte laag.

Meget nær til kanderne slutter sig de saakaldte skæggemænd eller dunke (fig. 43). De har alle meget snæver munding, men er indbyrdes ret afvigende i form, nogle nærmer sig næsten flaskeform med tilløb til hals. Ogsaa disse kar er forsynet med to ører, der viser skraat opefter, snart anbragt højere snart lavere paa karret, men altid saaledse at de er af sikker dekorativ virkning.

Fig. 42. Kander fra Vardeegnen.

Ganske bortset fra kanderne og skæggemændenes ypperlige linjer, giver alene øernes form og anbringelse et udmærket bevis for pottemagerskens skønhedssans. Skæggemanden (fig. 44) med de lodrette ører viser, hvor et saadant kar taber ved at faa øerne anbragt paa denne maade. Kanden (fig. 44),

Fig. 43. Skæggemænd fra Vardeegnen.

der er blevet forsynet med tæer, har heller ikke vundet ved denne tilføjelse. Begge disse kar er iøvrigt — saa vidt jeg har set — med hensyn til de nævnte afvigelser enestaaende inden for hver sin gruppe. Paa den store gryde (fig. 45), der jo tydeligt hører sammen med kanderne, virker tæerne derimod godt, men den har med sin korte hals og videre mund ogsaa bevaret grydeformen. Den lyse plet paa bugen af dette kar er en blylodning.

Kander og skæggemænd har under forarbejdningen været genstand for stor omhu og fortrinlig overfladebehandling. Skæggemændene er glaaset over det hele, stundom saa ypperligt, at det næsten virker som glasur, dette gælder ogsaa en del af kanderne, men paa disse lod man undertiden partier beholde den kornede overflade, der da forsynedes med ornamenter. Meget ofte er glaasstenen ført med lodrette parallelle strøg, der vidner om stor teknisk færdighed, og hvis resultat er af fortrinlig virkning. Kandernes hals er ofte forsynet med koncentriske ringe, men disse er da ogsaa omhyggeligt glaaset.

Skæggemændene formedes paa en særegen maade. Halsabningen var jo for snæver til, at pottemagersken kunde faa haanden ned og banke leret ud paa almindelig vis, derfor

Fig. 44. Kande og Skæggemand.
Vardeegn.

Skæggemand.
Fjends h.

lavede man dem uden bund og bankede dem ud nedefra, og naar endelig karret var helt færdigt, lavedes en bund, baade denne og karvæggens nederste del fugtedes og kradsedes lidt op, hvorpaa bunden „loddedes“ til.

De to karformer er typiske for Vardeegnen. Kun fra Fjends h. finder man ganske enkelte skæggemænd eller dunke, der ligesom Vardeegnens er særdeles velforarbejdede. Dog gør en lignende afvigelse sig gældende her, som mellem de to egne gryder. Vardeegnens kar er mere bredbugede, kuglede, over skæggemanden fra Fjends h. er der mere rejsning (fig. 44).

Disse kander og skæggemænd træffes ikke uden for pottene og de tilgrænsende sogne og har i hver fald ikke i nyere tid været handelsvare. De er lavet til hjemmebrug eller gave. De flaskeformede kar har naturligvis været beregnede til flydende varer, edike, øl og brændevin. Kanderne er derimod

næppe lavet med bestemt brug for øje. De har været brugt til opbevaring af mel, gryn o. l., men de har ogsaa været brugt af de saakaldte „mælkekællinger“, der gik fra dør til dør med deres potte for at tigge. De havde et af de lange virkede hosebaand bundet op over potten i begge dens ører, til at bære i, og hvad de fik af mælk, smør, tælle, tællelys, æg og flæsk blev altsammen plumpet i potten. Det er ikke for ingenting, at den, som vil have noget af alt, er „en rigtig tiggerpott“.

Det synes imidlertid ret urimeligt at ofre saa meget arbejde og særlig omhu paa disse kar, hvad enten de skulde være tiggerpotter eller rumme mel og gryn. Langt simplere kar kunde

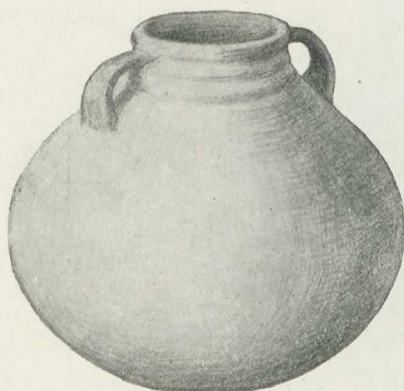

Fig. 45. Kande.

Gryde.

gjort samme nytte. Jeg tror, at de er et udslag af dygtige pottemagerskers naturlige trang til at skabe noget ud over det almindelige. Det har nemlig ikke været hver pottepiges sag at gøre saadanne kar. Hvor de er i familiens eje, huskes endnu, hvilken oldemor eller tipoldemor, der har gjort denne eller hin skæggemand eller kande. Det har sikkert været den dygtige en tilfredsstillelse at forme et saadant smukt kar, at se paa det og tage paa det, og lade det fortælle hvad hun kunde præstere. Og jeg finder det slet ikke usandsynligt, at disse kar er mindelser af en fjærn fortids pragtkar, der dukkede op mellem grydernes og pandernes hundredtusinder.

Kanden fig. 45 er et særdeles velformet kar, der tilhører kunstmaler C. Lyngbo, hvis tipoldemor har lavet det. Om skæggemanden fig. 46 fortæller forfatteren Salomon Frifelt, i hvis eje den findes, at den er lavet af hans tipoldemor,

som blandt de gamle havde ry for at være en særlig grom pottékone. Hvad der var bestemmende for dens tilblivelse, ved man ikke; men den har baade været brugt til at hente julebrændevin i hos høkeren og fyldt med øl fulgt slætkarlene i engen. En tid var den edikedunk, og „endelig ved jeg, at skæggemanden har dinglet paa en krog under mælkevognen, sendt med til mejeriet efter fløde. — En jydepottekender og raritetsamler kan blive ganske kold om haarrødderne ved tanken om, hvad der kunde være hændt paa den mælkevognstur! Nu nyder skæggemanden altsaa oven paa mit bogskab et velfortjent otium efter en lang og „indholdsrig“ tilværelse“.

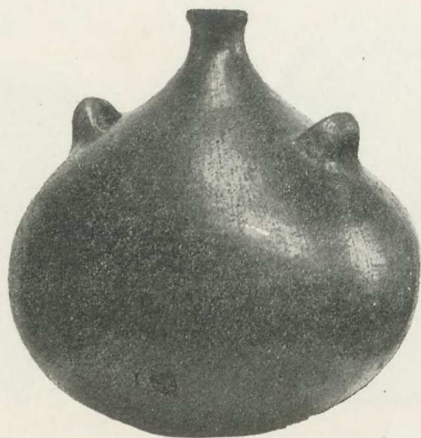

Fig. 46. Skæggemand.

Fra middelalderen forekommer kander eller brudstykker af saadanne, der ikke synes at slutte sig til typer fra nyere tid, og hvorom jeg intet særligt kan oplyse. I tilknytning til oplysningen om skæggemændenes formning (s. 122) finder jeg dog grund til at omtale et bestemt forhold ved disse kander. Hvor karvæggen og den flade bund mødes, er der med en finger lavet en krans af tætsiddende indtryk, der danner som en bræmme om karrets fod. En kande fra Stege, som nylig er indleveret til Nationalmuseet, synes at røbe denne prydelser hensigt. Den flade bund og selve kanden er tydelig lavet hver for sig, og derefter føjet sammen, men da fingertrykkene er faa og fjærnt fra hinanden, er sammenføjnngen blevet ret mangelfuld. Hvor trykkene derimod sidder tæt sammen, er hensigten naaet, alle spor af sammenføjnngen er udslettede, og der er skabt en prydelser i stedet.

Fra Vendsyssel har Dansk Folkemuseum en samling bredbugede og gennemgaaende ret langhalsede kar (fig. 47), der især udmærker sig ved mægtige ører eller hanke, der rager højt over karrets rand, et par har dog i stedet fire smaa øjer midt paa halsen, en stor kande har kun een hank, og et par er hankepotter. De er alle uden glitning og ikke særlig godt formede, med undtagelse af nogle faa stykker er de af en brunlig tone, der tyder paa en daarlig brænding. De er indbyrdes saa nær beslægtede i form, at de maa antages at stamme fra samme tilvirkningssted, men da de er ganske uden tilknytning til former fra tilvirkningsstederne syd for Limfjorden, mener jeg, at det er typer fra Vester Brønderslev.

Fig. 47. Mælkekander.
V. Brønderslev (?).

Hankepotte.
Fjends h.

Fig. 48 viser typer af Karhusepotter. Formen til venstre var den almindelige, der fremstilledes i tre størrelser, den mindste c. 20 cm høj. Mod slutningen lavedes kun potter af denne form. Karret i midten har paa grund af sin vidde faaet et vist grydepræg over sig, men har dog næppe været brugt som gryde; Karhusepotterne brugtes i almindelighed ikke til at koge i. Baade dette og karret med de lodrette vægge er noget ældre typer. Samtlige former er ret tiltalende, men minder egentlig mere om moderne lerkar end om jydepotter. Ørerne paa karrene fra Karhuse er altid prydet med en længdefure. Samtlige kar fra denne egn har naturligvis — i henhold til fabrikationsmaaden — flad bund.

Det er vel ørkesløst at grunde over, hvorledes de forskellige egnstyper er fremstaaet. De var der, og de har rimeligvis holdt sig saa godt dels i kraft af traditionen, dels fordi det var handelsvarer, man fremstillede. Det havde sin betydning baade for frembringer og forhandler, at de gængs kar var nogenlunde

ensartede, og selvfølgelig brugte man af samme slags i den hjemlige husholdning. Det var egentlig kun, naar det drejer sig om de særlige genstande, der laa uden for handelskarrene, eller hvis man til gave eller eget brug gjorde en særlig gryde, at pottemagersken er gaaet uden for reglen og har ladet det individuelle spille ind; men tiest har dog disse kar alligevel saa meget af egnspræget, at det vil være muligt at stedfæste dem.

Men det var handelskarrene, der prægede virksomheden. Der har sikkert været adskillige, der kunde svaret som den sidste pottepige i Hejnsvig, da hun blev spurt, om hun havde lavet kærner og sengevarmere, „saarn (saadant) pjatteri er der da ingen, der lawer — saarn pjatteri lawed a ett, a lawed lig' te æ pottemand.“

Fig. 48. Karhusepotter.

Nogle fandt jydepotten plump og klodset, og selv om det skal indrømmes, at der ikke toges ængstelige hensyn til selve udførelsen, og at brugshensynet var det afgørende, saa fik dog jydepotten derigennem et liv og en ægte skønhed i linjerne, der virker umiddelbart indtagende, og som man forgæves vil søge hos vore moderne lerkar. Men forøvrigt fremgaar det forhaabentlig af det foregaaende, at der præsteredes baade lette og velformede kar.

Adskillige talemaader vidner om, at folk har haft udmærket øje for, hvor „levende“ jydepotten var. Det hedder om den pige, der staar med en sikker holdning, at „hun staar som en pott' po trej tæer“. Og staar hun alt for overmodig med hænderne i siden, saa „staar hun som en towøret pott“. Naturligvis gik jydepotten ogsaa ind i datidens mange gaader. Det hedder f. eks., „a kinner en sølle swott jen, den haar trej bien aa ka' ett gaa, den haar tow ører aa ka' ett hør', aa den haar en stuer mund aa haar eet aa kom i 'en“.

Hvor værdifulde disse ydre fortrin end var, saa er det dog indlysende nok, at de alene ikke kunde skaffe jydepotten den udstrakte efterspørgsel, som den var genstand for. Det kunde derimod dens fortræffelige egenskaber som koge- og stegekar. Som saadan pristest den baade af doktorer og professorer saavel som af den menige mand, og værdsattes baade i ind- og udland. I „Danske Atlas“ hedder det efter omtale af uldbinding, hatte- og træskotilvirkning, „men endnu af større Betydning er det Jydske Leerkar-Arbeid, som gemeenlig kaldes Jydepotter, eller sorte Gryder, Potter, Pander, Skaaler, med videre, hvoraf udføres ei alene i stor Qvantitet til Kiøbenhavn og Provincerne, men endnu en større Mængde til Tyskland, Holland og Østersøen, da Jydepotter overalt, endog i Lifland, holdes for det bedste Slags Kar til at kaage Mad udi“. Noget senere erklærer J. Cl. Tode, at „en sand Rigdom besidder Danmark i sine saakaldte Jydepotter, de nyttigste Kar paa Skorstenen, som man kan ønske sig. De ere got Kiøb, de kunne længe holde ud (naar man veed ret at behandle dem) og de gjøre Sundhed ikke den ringeste Skade“.

Her er vi netop ved jydepottens hovedfortrin frem for andre lerkar og metalkar. Maden brændte aldrig paa i den, fik aldrig smag eller farve af karret, selv om den stod deri i lang tid. Ulemper fra glasur kunde der jo slet ikke være tale om, da jydepotten ingen glasur havde. Ja, det paastaas den dag i dag i fuldeste alvor og fra de forskelligste egne og befolkningslag, at ellers ens tillavet mad blev mere velmagende, naar den kogtes i en jydepotte end i andre slags kokekar. Naar en del af de gamle ogsaa mener, at vor tids megen mavesvaghed har sin aarsag i, at man ikke længere koger i jydepotter, saa gaar de jo nok videre, end vi kan følge dem; men det er hævet over enhver tvivl, at jydepotten var et udmærket kokekar.

Og det var ikke alene i husholdningen, man brugte jydepotter, de anvendtes til kemisk brug, og helt til o. 1870 brugte man dem paa apoteket ved tilberedning af medicin.

Man havde de sorte lergryder i alle mulige størrelser, lige fra „wor muwers den bette pott“ — den lille gryde, hvori konen lavede lidt godt for sin egen mund — til gildegryder der var saa store, at de kunde rumme flere spande vand, og som, naar de laantes ud, maatte transporteres i flettede vidjekurve, paa lignende maade som man i vore dage transporterer syrebeholdere. To saadanne gryder havde man f. eks.

i Blaksmark kro. Disse store gryder laantes tit ud til gilder og var derfor forsynet med navn eller mærke, skrevet paa med en glaassten før grydens brænding.

Følgende historie giver et lille indtryk af, hvor store gryderne kunde være. Det var en pottékone, som manglede rug til brød. Hun gik da til sin nabo, en gaardmand, og bad om at laane 2 skæpper rug. Han var en forsigtig mand, der trykkede sig lidt ved det, han kløede sig paa armen, „ja, hæ, han vidste snart ikke ret, om hun var saa trængende. Hun skulde hellere

Fig. 49. En gild'gryd'.
(Rummer 32 l.).

En bette gryd'.

sætte tæring efter næring, det var bedre end at laane“. — Men nu fik han rigtignok ren besked, med begge næver i siden svarede hun: „Swaalt, nærensti' té en haar nowed, aa spaar' nær te en ett haar, de' ska' Dæwlen gyer!“ — Det endte med, at manden lovede hende saa meget rug, som hun kunde have i en af sine sorte gryder, „aa de' ska' ett kost' en søsling“! — Pottékonen levede nu en uge igennem ved kartofler og meldue, men saa havde hun ogsaa faaet gjort en gryde, der rummede 4 skæpper. Med den mødte hun hos gaardmanden. Han kløede sig endnu kraftigere end ellers paa bind'ærmerne, „det var ikke saadan ment“. Men hun holdt paa sin ret, og hun fik den. — Se den gryde kostede gaardmanden 4 skæpper rug og 2 nætters søvn; men den opbevares endnu af pottékøns slægt som et sjældent og fint stykke arbejde.

Selv om de store gryder var saa stærke, at de kunde hænge i ørerne over ilden — i almindelighed stod gryden ned i ilden eller paa en trefod — saa var dog baade smaa og store kun skrøbeligt ler, der ikke taalte haarde stød. Man havde til overflod erfaret, at „gal kvind' gir braadn' potter“, og hvad hjalp det, at et kvindemenneske, som „æ sind“ var løben af med, bagefter pillede skaarene op og fandt ud af at „saad'n haar 'et sat“, de skaar blev aldrig til gryde mere.

Men en gryde kunde saamænd ogsaa godt gaa i stykker uden haardhed. „Sworten taal' te rø': brister mi' røw, saa er do dø'l!“ (Gryden med vand siger til ilden: brister jeg, slukkes du). Alligevel skete det jo, at ilden blussede saa stærkt, at gryden sprang ved det. Endnu er bevaret mindet om adskillige gilder, hvor gryden var sprunget og suppen løbet i asken. „Det waar saavist en warm plads æ køks stod po, der waar kun jen gjord om æ gryd“.

I slige tilfælde havde køksen dog som regel ikke skyld i uheldet. Langt værre var det for den køks, der ved et vestjysk gilde havde faaet grødgryden anbragt i sengehalmen (den tids hokasse) og som derefter styrkede sig med saa store dramme, at hun senere, da grøden skulde røres op, rørte bunden af gryden og sengehalmen op i grøden. Det var baade mange og drøje bemærkninger, der faldt ved bordet, mens gæsterne sad og undersøgte hver skefuld og pillede halmen af, inden grøden kunde glide.

Lergrydens skrøbelighed var en ulempe for alle. Tode oplyser, at man i Holsten søgte at bøde herpaa ved at ombinde gryderne med jærntraad, og han raadede sine landsmænd til at gøre det samme, saa var gryderne ikke saa skrøbelige. Man fulgte dog vist ikke hans raad. Naar enkelte af de her afbildede kar er ombundne, da er dette en foranstaltning fra museets side. — Men med god behandling, „aa nær der helsen ett waar waanheld, saa ku' di hold' læng“ ogsaa uden jærntraad. Paa Herning museum findes saaledes en lergryde, der har været brugt daglig gennem 30 aar i Thorsted degnebolig. Og endnu i 1923 stegte en gammel kone i en flakning, som var omkring 100 aar gammel. Den havde været brugt stadigt baade af hende og hendes moder.

En mængde gryder brugtes til henkogning af fersk slagtemad, der heri kunde holde sig i lang tid. Rundt omkring i landet stilledes i slagtetiden hele rækker af saadanne jydepotter,

tilsmeltet med fedt, hen paa hylderne i kældre og spisekamre. Finker lavedes i store portioner og kunde i lang tid staa i jydepotter. Det øverste lag fik ganske vist ofte tommelange skimmelhaar, men dette „laag“ kunde med forsigtighed lettes, og naar man havde øst op, hvad man vilde have, atter lægges over resten. — I Vorup fortalte de gamle, at tidligere var vinterkosten især grønkaalssuppe. Den kogtes i en af de store toørede gryder, og derefter hældtes der op i seks af de mindre enørede gryder, saa der var til en dag i hver, saa spiste man opvarmet kaal til middag de seks ugedage. Maaske var dette en mindelse om de middelalderlige forhold, da man fik opvarmet mad de seks af ugens dage. — Til opbevaring af mel og gryn brugtes ogsaa jydepotter, paa Koldingegnen endnu enkelte steder omkring 1920.

Fig. 50. Tragte.

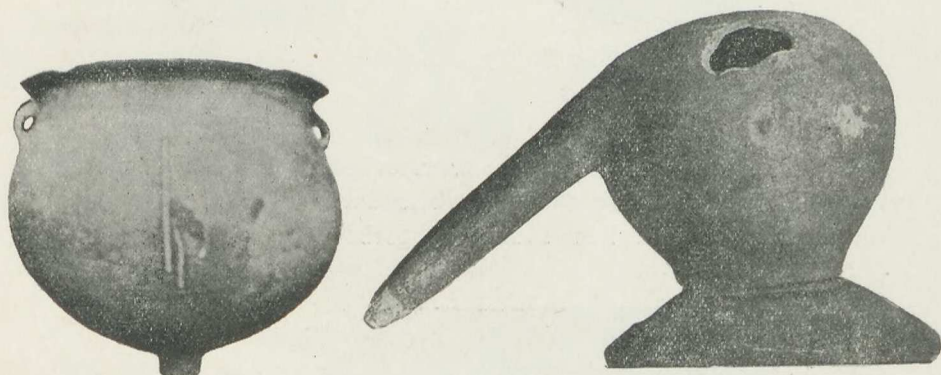
Endog i marken kunde gryden følge med. Paa sine steder (f. eks. Fanø) var det tidligere ikke ualmindeligt, at folkene fik en gryde grød med i marken. Den holdt sig udmærket varm, hvis den stod ned i et møglæs eller paa anden maade var pakket ind.

I et hjørne af skorstenen stod forresten en tildækket gryde, det var „lødgryden“ — „wor muwers den slemm' gryd“ — den indeholdt gæret urin, der brugtes ved hjemmefarvning, og som dels alene, dels ved tilsætning af forskellige stoffer og tørrede planter gav de forskellige kulører. Selve farvningen foretoges i lødgryden eller en anden stor lergryde, der tillige kunde bruges som vaskekedel. — Nogle steder havde fiskerne store lergryder til at koge deres tjære i.

Til brygkar havde man en stor lergryde med taphul gennem en tud i bunden (fig. 51). Den stillede under brugen paa en løbkrans oven paa „æ tapstol“. Naar øllet var gæret, tulle-

des det i „æ øltræ“ gennem en stor lertragt, der tit var forsynet med tæer for ikke at sidde dingel paa tønden. Naturligvis havde man ogsaa mindre tragte til andet brug (fig. 50).

Den forbudte brændevinsbrænding blev tidligere drevet overalt. Utallige historier gaar endnu om, hvordan folk søgte at føre tolderne bag lyset for at fri sig for bøde og for at redde det kære og ret kostbare brændevinstøj, der i reglen var af kobber, og som uvægerligt blev konfiskeret, naar det fandtes. I potteegnene satte man sig selvsagt ikke i udgift til kobbertøj, det hele kunde saa udmærket gøres af ler. Paa fig. 51 ses laaget, der lagdes over gryden, hvori masken kogtes, og over

Brygkar.

Fig. 51.

Brændevinshat m. laag.

dette brændevinsskatten med piber til svalerørene, under hvis munding der stod en potte til at samle de „klare draaber“ i. Dette brændevinstøj var ulige billigere end kobbertøjet, og saa havde det endda den fordel, at det i en snæver vending kunde slaas i skaar, som ingen tolder kunde faa noget bevis ud af.

Paa en gaard fik konen en dag, hun var ene hjemme, besøg af snushanerne. De travede hele huset igennem, men fandt intet, og ærgerlige herover erklærede de til sidst, at saa skulde de op paa loftet. „Ja, ja, saa ska' I wal osse de“, sagde konen, „men la' saa mæ gaa æfor aa lukk' æ lem op, te I ka' sel!“ Og dermed stampede hun resolut op ad stigen. Næppe havde hun dog faaet loftslemmen op, før der lød et brag paa stenbroen nedenunder. „Saa, nu snyder hun os!“ udbrød en af tolderne og sprang ud i gaarden; men der laa kun en dyng sort potteskaar, og konen forklarede ham med et bredt grin, „te de' waar kun nowen gammel revnet potter, hun haad

kylt ned, for te de fremmed' bejer ku' kom te'." Tolderne bandede, og trods konens venlige opfordring var lysten til at se loftet helt gaaet af dem.

Fig. 52. Lysestøbegryder.
Karhuse. Nordjylland.

Hullet i den her afbildede brændevinshat fortæller dog om, at man ogsaa gravede det sorte brændevinstøj ned. Ved pløjning sank en stud i med det ene forben, og da man havde

Fig. 53. Lysestøbegryde.
Vardeegn.

Talgpotte.

faaet den op og søgte aarsagen, kom brændevinstøjet for dagen. Studen havde stukket benet igennem hatten. Hvor længe det havde ligget i jorden, var der ingen, der vidste.

Ligesom man i Fjends h. hentede vand i lerkander, gik man i Vardeegnen til kilden eller brønden med en sort gryde. Ofte hang paa enden af brøndvippen en lergryde til at slaa op

med, i hastværk kunde den naturligvis let knuses mod stenene og maatte saa erstattes med en anden. Dette havde et sted i Horne gentaget sig saa ofte, at „æ kjeld“ til sidst var saa fuld

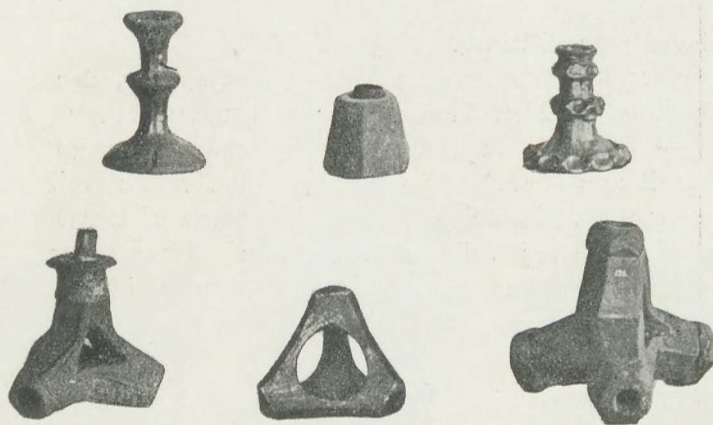

Fig. 54. Lysestager.

af skaar, at de stak op over vandfladen. — Ogsaa som brandspande har man brugt sorte gryder.

Ved støbning af tællelys brugte man en særlig slags store gryder. De er enten runde forneden og sammentrykte foroven,

Fig. 55. Fedtlamper.

eller ogsaa sammentrykte i hele deres højde; men altsaa saaledes at de har en aflang aabning, der var praktisk ved lysestøbningen. Under brugen var de godt halvfylt med kogende vand, oven paa hvilket tællen holdt sig flydende. Nogle støbegryder er flade under bunden, nogle forsynede med tæer, andre

er runde forneden, saa de slet ikke kan staa, men under brugen anbragtes i kurve med hø eller halm, der jo holdt godt paa varmen. Fig. 52 og 53 viser forskellige støbegryder, men formerne varierer ret betydeligt. I Fjends h. og Vorup har man ofte lavet dem firkantede foroven. Mellem Landbrugsmuseets støbegryder forekommer et unicum blandt gryder, den er bleven firbenet. Staklen kan dog ikke bruge alle ben paa en gang. — Den lille talgpotte (fig. 53) med det mægtige næb brugtes til at øse tælle op med, naar man støbte lys i forme.

Lysestagerne (fig. 54) var naturligvis ogsaa af ler. De findes i mange former, jævnlig efterligning af messingstager. Den triangulære form var meget udbredt, men varierer stærkt i

Fig. 56. Fra gryde til kande.

udførelsen. Denne tiltalende form kunde bruges som stage, hvordan man vendte den, og saa havde den endda tit det fortrin, at hullerne passede til lys af forskellig tykkelse. — En af de afbildede stager er forsynet med en metalfatning, en mindelse om den tid, da den blev ophøjet til fod for en petroleumslampe, og beholderen sat fast heri.

Hen paa vinteren slap „foderet“ til tranlampen tit op, saa tyede man til fedtlampen — mange havde vel overhovedet ikke andet. Den bestod af en jærnskaal med fedt eller tælle, men for at dette kunde holdes smeltet, saa vægen kunde suge det, anbragte man skaalen paa en lerbeholder med gløder. Denne tjente samtidig som lampefod. — En gammel pottékone fortalte, at for c. 100 aar siden bestilte præsten i S. Omme en gang 75 lamper hos hendes mor.

Foruden gryder fremstilledes en mængde andre kar; men gennem de fleste sporer man dog grydens form. Pander og skaale er egentlig at betragte som den gennemskaarne grydes nederste del, andre kar fremkom ved at forlænge eller ind-

snævre halsen, samt ved at forsyne bredden med næb eller mund. Kander og skæggemænd er allerede omtalt (s. 121).

Ligesom gryderne var de saakaldte flakninger eller boldkar almindelig handelsvare. Det er ret flade kar, nærmest pandeformede og særlig beregnede til stegebrug, dog brugtes de ogsaa ret almindeligt til kogning. De fremstilledes i højst forskellige størrelser, de større i almindelighed forsynede med to ører, de mindre med et, der ligesom paa de smaa gryder tit er

Fig. 57.

Flakninger.

Boldkar.

fladtrykt og bredest forneden, dog forekommer baade smaa og store uden ører. De fremstilledes baade uden tæer (fig. 57) og med tæer (fig. 64). Disse kar er forsynede med udbøjjet bred, der ganske svarer til grydernes, altsaa paa kar fra Vardegnen skraat udbøjjet, og paa kar fra de nordligere egne fladt

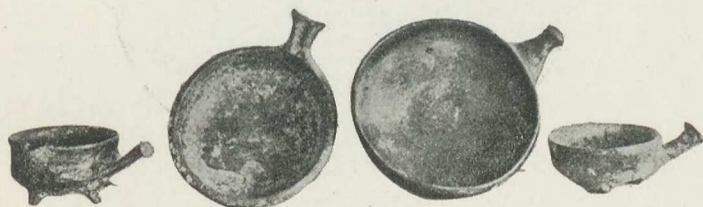

Fig. 58. Halepander.

udbøjjet. — I de sydligere egne brugtes navnet flakning, i de nordligere boldkar. De mindre flakninger kaldtes ofte fedtpander, fordi man almindeligt satte stegefedt hen i dem.

Nær til disse kar slutter sig de saakaldte „haal'pander“ (fig. 58), der var forsynede med hale eller stjært til at tage paa. De kaldtes ogsaa tit duelspander, fordi man almindeligvis lavede meldue i dem. Men naturligvis kunde de bruges til forskelligt. I hvert hus havde man tidligere en lille halepande at koge fløden i, og mangan gammel morlil vil kunne bevidne, at fløden blev baade federe og bedre ved at koges i en flødepande end i en kasserolle. Flødepanderne var forsynede med næb til at hælde af.

Paa bestilling og til hjemmebrug lavedes store aflange stegegryder (fig. 59) rimeligvis en efterligning af de jærnstegegryder, der lige til vore dage har været i brug paa landet. Til disse

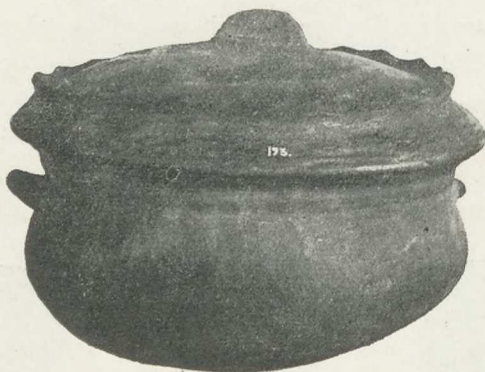

Fig. 59. Stegegryde.

Fig. 60. Stegefad.

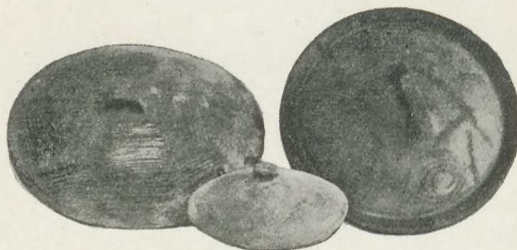

Fig. 61. Laag til stegefad og gryder.

gryder hørte laag, der kunde være forsynede med en opstaaende kant, saa der kunde lægges gløder oven paa laaget for at skaffe overvarme. — Ved gilderne sattes de store stege hele

paa bordet paa særlig smukt ornamenterede stegefade. Det her afbildede (fig. 60) bærer aastallet 1844. Til stegefadene hørte tit laag (fig. 61).

Fig. 62. Sætter.

Mælkekarrene lavedes naturligvis ogsaa af ler. I potteegnene malkede naturligvis mange i en lergryde, men i ældre tid brugte man over største delen af Jylland sorte sætter at hælde mælken

Skalgyde.

Mælkefad. Vorup.

Fig. 63.

op i (fig. 62). Det meste af Fyn forsynedes med skalgryder (sikar) fra Karhuse (fig. 63). Det sorte mælkefad fra Vorup (fig. 63) er tydelig en efterligning af de glaserede lurfade. —

Sæt med ører.

Boldkar.

Fig. 64.

Det er karakteristisk for sætterne, at de ikke har nogen ud-bøjet bred, karvæggen er altid kun jævnt afrundet foroven. Saaledes findes formen allerede mellem oldtidskarrene. Selv om sætterne lavedes store og forsynedes med ører, beholdt de dog dette karaktermærke, smlg. sæt og boldkar fig. 64.

Fra mælkefadene skummedes fløden over i flødegryden — større eller mindre efter husets behov. Da man maatte samle fløde i flere dage for at faa nok til en kærning, stod fløden og

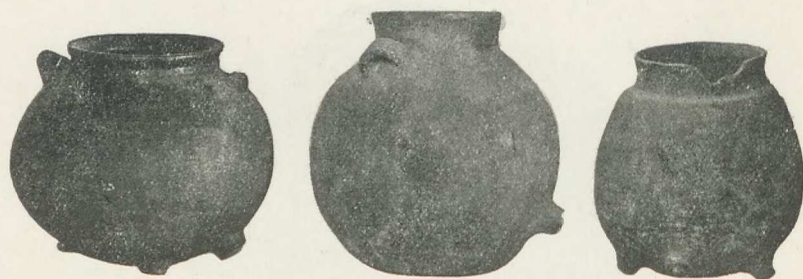

Fig. 65. Flødegryder.
Fjends h.

Vardeegn.

Vorup.

syrnede i gryden, som derfor var forsynet med tud og taphul ved bunden (fig. 65), for at man kunde tappe vellen fra. Flødegryden fra Karhuse var den almindelige potteform (fig. 48 t. v.) med et lille rundt hul i karvæggen.

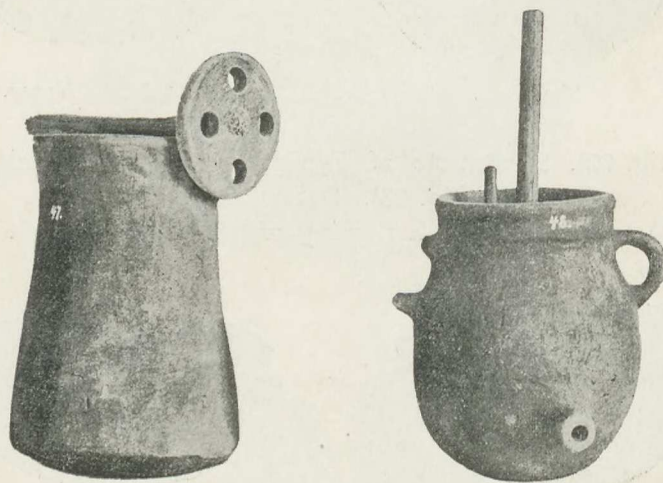

Fig. 66. Kærner.

Selve kærningen kunde — ogsaa uden for potteegnene — foretages i en stampekerne af ler. Fig. 66 t. v. er t. eks en kerne fra Kjøbenhoved i Sønderjylland, paa samme billede ses til højre en kerne, der er forsynet med tud, saa den først kunde bruges som flødegryde. — Smørret æltedes tit i et lertrug af form som stegefadet (fig. 60) men lidt dybere, og sloges der-

efter i en sort potte. — Fig. 67 viser dørs slag og en ostekop til højre med huller i bunden. Billedet er efter jyske kar, men der lavedes ganske tilsvarende i Karhuse.

Fig. 67.

Dørs slag.

Ostekop.

Af æbleskivepander findes bevaret en mængde forskellige former, hvori der kunde bages fra 3—7 ad gangen. Ligeledes findes vaffeljærn og goderaadjærn. Vafler er vel endnu lands-

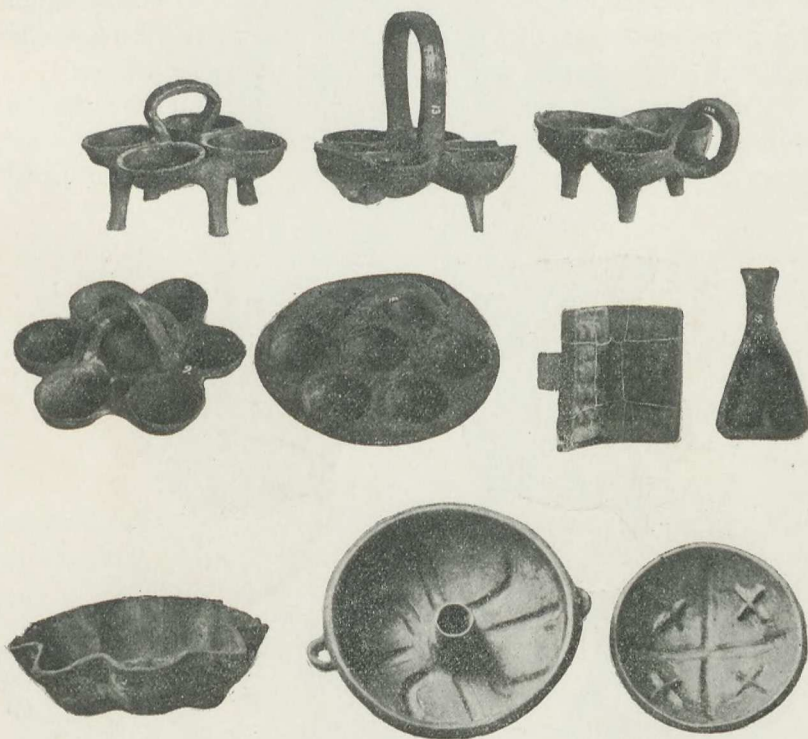

Fig. 68. Æbleskivepander, vaffeljærn, goderaadjærn, kageforme.

kendte, „gue raa“ (gode raad) var lignende bagværk, der vist hører Vestjylland til. Det fig. 68 afbildede „jærn“, hvortil har hørt et lignende laag, er hjerteformet; men de kunde være

Fig. 69. Kaffekander.

af højst forskellig form. Neden under er billede af kageforme. I den mellemste, som har kærne op i midten, kunde bages „en gue daw med et haal i“ (en god dag med et hul i).

I samtlige jyske potteegne lavede man kaffekander, der var genstand for megen omhu. De fremstilledes i mange former, snart med tæer, snart uden tæer; ørerne var særlig udformede

Fig. 70. Kaffekander.

eller prydede med ornamenter. Paa kanden øverst til højre fig. 70 ses en øreform, der er særegen for Vorup. Selve kanden var enten glittet over det hele eller forsynet med ornamentik. Som regel hørte der laag med knop til kaffekanderne, men det er naturligvis ofte gaaet tabt. Disse kander var ikke som nutidens beregnede til at tragte kaffen i, men til at koge den i, og alle de gamle vil bevidne, at mæge til den kaffe, der

Fig. 71. Gildekande.

kogtes i jydepotter, kan ingen nu lave. Kaffegrumset blev alt-saa i kaffen, men selv om „de' waar de' tykk', der kost' æ peng'", saa brød man sig dog ikke om at faa det i koppen, derfor skulde kanden efter kogningen staa lidt i ro, saa grumset kunde synke til bunds. Alligevel kunde det ske, at man mudrede det op, naar man hældte af kanden, for i nogen maade at forebygge dette, forsynedes kanden stundom med en lille knop paa livet (fig. 70), saa kunde den stilles paa hæld paa denne og de to forreste ben. Kaffekander lavedes i alle størrelser, fra smaa kander „te lig' aa swep en taar i, nær æ

naabokuen kam“, til store gildekander, der som den fig. 71 afbildede kunde rumme halvandet hundrede kopper kaffe (c. 20 l). Dette pragteksemplar er udstyret med tre hanke og særligt udformede ben, og den har to knopper paa livet, den ene

Fig. 72. Tepotter.

synlig paa billedet. Denne kande gik paa omgang til samtlige sognets gilder (bryllup, begravelse).

De to tepotter fig. 72 er tydeligt nok prægede af fremmed paavirkning. Potten til højre (fra Vorup) synes en ligefrem

Fig. 73. Øre af en kaffekande. Fjends h.

efterligning af en kobberkedel. Baade paa denne potte og paa kaffekanden fig. 70 vil man lægge mærke til, at hankene er lavede af skarpkantede, baandformede strimler (se s. 113). Kaffekanderne og mindre ting fra Vorup er — i modsætning til de større kar — glittede ligesom fra andre egne.

Til kaffekanderne slutter sig et inden for hele pottefabrikationen ganske enestaaende stykke. Det er den fig. 73 afbildede hund, der er lavet af gamle Else Bækkegaard i Gammelstrup til øre paa en kaffekande, og som heldigvis reddede

Fig. 74. Legetøj fra Vardeegnen.
Hund. Hest.

livet, da kanden gik i gras. Den er saa sikkert opfattet i hovedlinjerne og saa levende i udførelsen, at den er intet mindre end et lille stykke primitiv kunst, der ikke tør sammenlignes med Vardeegnens legetøjsfigurer.

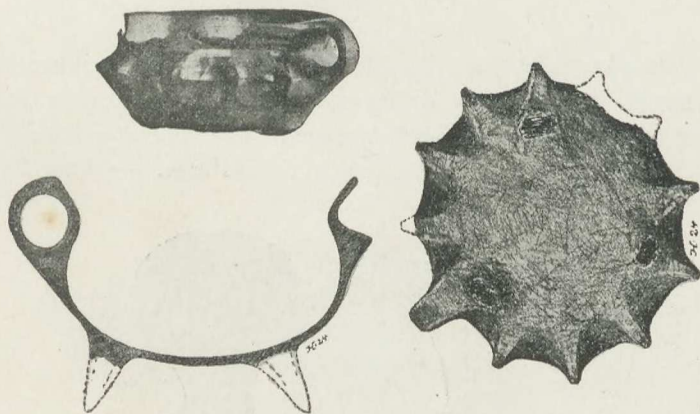

Fig. 75. Kar fra Hoven mølle.

Paa denne egn var det nemlig ret almindeligt til legetøj at lave dyr, dukker, rangler og sparegrise (fig. 74), men anvendelse af stiliserede dyrefigurer paa karrene kendes ikke.

Et særlig godt forarbejdet kar, som er fundet i jorden ved Hoven mølle, fortjener ogsaa at nævnes. Det er en enøret skaal, der har været forsynet med tre tæer, og som rundt om livet har været prydet med 11 tappe. Fig. 75 viser det stærkt medtagne

kar, samt et tværsnit og karret set fra neden. Disse tappe er en prydelse, der ikke findes paa andre kar, men mest bemærkelsesværdig er den enestaaende overfladebehandling, som kar-

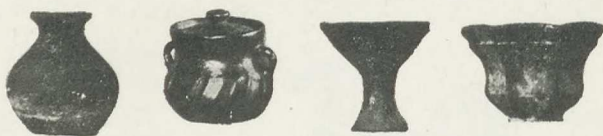

Fig. 76. Forskellige smaakar.

ret har været genstand for. Det er saa fortrinligt glaaset, at til trods for at det har ligget i jorden i mangfoldige aar, kan dog næppe noget kar i landet staa maal dermed.

Fig. 77. Blomsterpotter.

Af smaakarrene paa fig. 76 har et par været sukkerskaale. Naturligvis lavede man ogsaa flødekander, saltkopper, skæggopper m. m. — Fig. 77 viser prøver paa blomsterpotter. Formen til venstre fremstilledes ogsaa i Karhuse. — Paa fig. 78

Fig. 78.

»Æ tuds«.

Skabilkenhoved.

ses til venstre „æ tuds“, en lerfod, som pottemagersken under arbejdet brugte til at sætte fra sig paa. Den mærkelige indretning til højre er et skabilkenhoved, som man tidligere brugte til at forme kapper, huer og lin paa. De var i reglen af træ med malet eller udskåret ansigt, men kunde altsaa ogsaa laves

af sort ler. — Om det saa var bikuber, lavedes de af ler (fig. 79), over flyvehullet ses to „aandehuller“, der jo i en kube af det materiale var ret nødvendige, for at dyrene kunde faa luft. — Den spidse grydeform (fig. 79) var beregnet til brug paa komfur. Disse gryder kaldtes „spidser“, de lavedes paa Vardeegnen efter bestilling fra Kjøbenhavn. Der lavedes dog ikke ret mange af dem, da lergryderne ikke egnede sig vel til komfur.

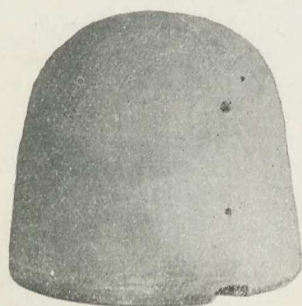

Fig. 79. Bikube.

»Spidser«.

Fig. 80 viser nogle smukke sengevarmere, som man i ældre tid fyldte gløder i og satte i sengene. De er tydeligt nok efterligning af kobber- og messingbækner.

Til ældre tids pottemageri hørte fremstillingen af kakler og kakkelpotter. Ogsaa den sorte gryde omdannedes til kakkelpotter.

Fig. 80. Sengevarmere, den mellemste c. 100 aar.

potte (fig. 81), og i lang tid havde man i Vest- og Nordjylland kun kakkellovne, der var muret op af saadanne potter, men fund af sortbrændte kakkelpotter fortæller, at de ogsaa har været brugt i Kjøbenhavn. Det var i 16. aarhundrede, at potteovnene blev almindelige, og de synes hurtigt at have naaet ogsaa de vestjyske egne. Paa gaarden Rahbæk ved Skjern huskes f. eks., at under en stormflod 1635 gik vandet op til anden potte paa gaardens kakkellovn.

Tilvirkningen af kakkelpotter har sikkert i sin tid været betydelig; thi det var ikke saa faa potter, der gik til en ovn. Til Lysgaard-Hids herreds tinghus anskaffedes i 1707 til en kakkellovn 60 gryder. — I „Danske Atlas“ skrives om Thyholm, at „nu have de fleste Jern-Ovne i Stuerne i steden for Potte-kakelovne“, og om Vium skriver N. Blicher 1795: „For en Snos Aar siden var det en Sjældenhed her at see en Jern-Kakelovn“. Videre oplyses, at potterne kostede 1 til 2 sk. stykket, og at der haves omtrent lige mange jærn- og leroovne.

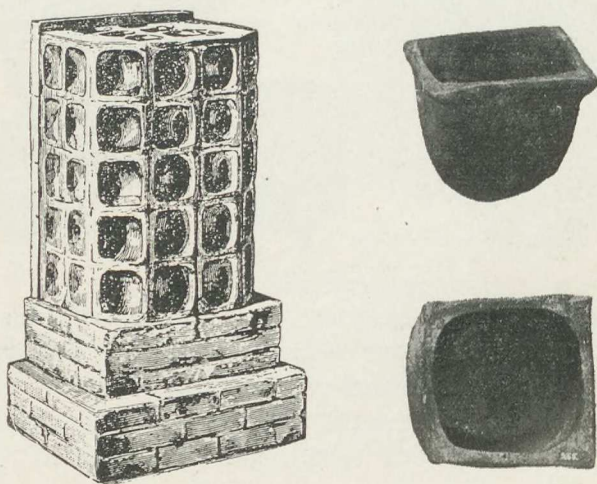

Fig. 81. Potteovn i Folkemuseet.
(Efter Feilberg; Dansk Bondeliv).

Kakkelpotter. c. 15 × 15 cm.

Og saa forsvandt potteovnene lidt efter lidt ganske. Ev. T. Kristensen fortæller i „Minder og Oplevelser“, at han, der dog gæstede utallige fattige jyske hjem, kun et sted i Husby har set en potteovn. Ifølge meddelelse fra museumsforstander Hansen i Herning har der dog endnu i midten af foregaaende hundredeaar været adskillige potteovne i midtjyske sogne, især i fattige hjem. Men baade i Rind og Herning fattighuse havde man potteovne, i Sunds fattighus efter 1850. Ja i 1880erne stod endnu en potteovn i Snejbjerg.

Billeder af gamle potteovne har man dog ikke. Her er givet potteovnen fra Dansk Folkemuseum, og billeder af et par andre, som de ifølge fortælling har set ud.

Potteovnene var bilæggerovne, der havde tre sider ind i stuen, den fjerde dannedes af skorstenen med baade fyrhul og røghul. Potteovnen stod paa en indtil $1\frac{1}{2}$ m høj muret fod, oven paa denne var en murkrans til ildsted, for at man kunde rage ovnen uden at skade potterne, og oven paa denne krans murede saa ovnens sider helt eller delvis af kakkelpotter, med den runde bund ind i ovnen og den firkantede aabning udad. Ovnens øverste del („æ over“) murede paa jærnskiner, gamle høleblade o. l., der murede selvfølgelig i ler, og ovnene kalkedes tit hvide. Det var vist egentlig gode ovne, der paa grund

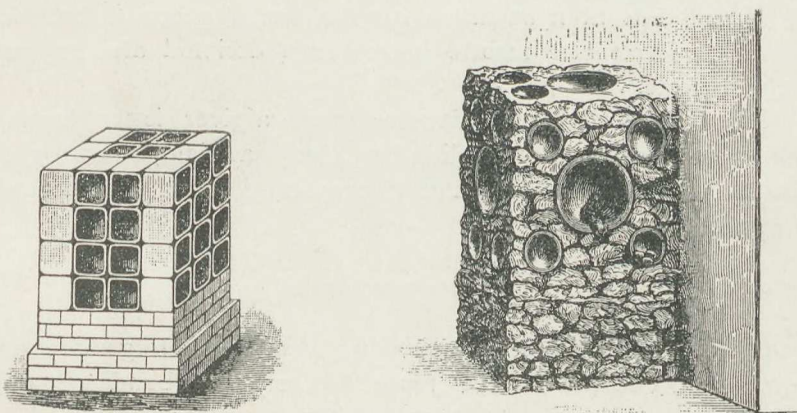

Fig. 82. Potteovne. (Efter Feilberg: Dansk Bondeliv).

Ovnen til højre er muret af naturlige flintknolde og faa gryder.

af den store varmeplade gav stærk varme i stuen. I de enkelte potter kunde man dejlig varme baade hænder og fødder, eller man kunde have „haandsten“ liggende der til at varme kolde fingre paa. Man kunde varme eller tørre handkler (vanter) der, og en lille skaal med mad eller drikke kunde udmærket sættes til varme i en kakkelpotte. Tit var paa oversiden indmuret et større boldkar, paa bunden af dette laa da et lag sand, hvori man kunde stille mad eller drikke til varme, ja ogsaa koge.

Men potteovnene var skrøbelige, og gik en kakkelpotte itu, stod baade røg og ild ud i stuen. Det var derfor intet under, at jærnovnene fortrængte dem, og at potteovnene sank ned til at blive fattigmandsovne, der holdt sig længst i de midtjyske hedesogne. Mod slutningen murede de mest af teglsten eller flintknolde og med faa eller en enkelt gryde i siderne (fig. 82).

Baade kakkelovnsrør og vandrør lavedes ogsaa af sort ler, og paa fig. 21 ses, at man ogsaa har lavet kakkelovnsrør i Karhuse.

Endnu finder jeg anledning til at nævne, at hvis der paa en eller anden maade gik hul i en gryde, saa loddede man dette ved at sætte en klat raa ler paa ydersiden, derefter hældtes smeltet bly i hullet, saa det fyldtes, og der dannedes en klump baade paa inder- og ydersiden (fig. 45).

Revnede potter kunde naturligvis ombindes, og jeg har set medtagne potter klinkede, bundet sammen og kittet sammen; men naar en potte ikke kunde mere, saa var dog skaarene værd at gemme hen til nyaarsaften og slaa paa venners og naboers døre. Til rumlepotte maatte husmoderen derimod afse en god og hel potte.

Til undersøgelse af jydepotteformer afgiver især Herning museums enestaaende samling et rigt materiale; men ogsaa Dansk Folkemuseum og Landbrugsmuseet i Lyngby har betydningsfulde samlinger.

Som et slags tillæg skal til dette afsnit føjes følgende fragmentariske vise (meddelt af Jeppe Aakjær), som bønderne sang paa Holstebroegnen o. 1850 om de skæve gryder (s. 116):

Langt ude i Jylland var dens fødested
blandt sorteste, sandede hede,
og der blev den plejet af faderens haand,
dens brødre blev optændt af vrede.
Dens nabo saa brav
en munddask den gav,
saa munden kom skæv til at sede (sidde).

Holstebro paaskemarked den attend' april
han fulgte med sin kære fader
tillige med sine kære brødre saa snild,
saa nødig den hjemmet forlader.
Og her blev den solgt,
blev baaren saa stolt
langvejs hen ad købstadens gader.

men staklen han saa,
enhver slog derpaa,
enhver var dens afsagte fjende.

— — — — —
hvor hurtig al jordisk kan ende;
thi staklen han saa,
enhver slog derpaa,
enhver lod sin afsky tilkende.

De slog nu paa den, ret som den var af staa,
til den fik en evig ulykke;
den gav nu af sig et forbarmelig skraal
og tabte af bunden et stykke.
O hjælp den St. Per!
nu dur den ej mer,
en kand'bænk den aldrig kan smykke.

I fred nu blandt hvilke (?) den var saa forhad,
vil I ikke hid til den skotte;
den har nu sagt jer og alverden godnat,
I skal den ej mere bespotte.
Saa sødt i en krog
sit leje den tog;
sov sødt du afsjælede potte.

AARSAGER TIL POTTEARBEJDETS OPHØR

NAAR man har faaet et indblik i, hvor omfattende jydepottefabrikationen var og hvor stor økonomisk betydning den i sin tid har haft, og derigennem er revet ud af den almindelige vildfarelse, at denne virksomhed var en ret intetsigende husflid, da melder sig ganske selvfølgelig spørgsmaalet om, hvorfor den forsvandt med saa rivende hast. Lad os søge at finde aarsagerne hertil.

Det vil da være naturligt først at drage en sammenligning mellem jydepotterne og de kar, som afløste dem.

En stor mængde af jydepotterne brugtes til koge- og stegekar. For os kan det se mærkeligt ud, at man i saa udstrakt grad brugte de forholdsvis skrøbelige lerkar, naar man gennem aarhundreder havde kendt metalkar. Men som allerede nævnt tidligere havde jydepotten værdifulde fortrin, idet den aldrig blev angrebet af de ting, som man kom i den, og altsaa heller aldrig paavirkede disse. Det var, som Tode skriver, „de giøre Sundhed ikke den ringeste Skade“, hvilket derimod let fandt sted med metalkar og glaserede potter. Og saa maa man huske, at i tidligere tid var metalkar kostbare, selv anskaffelsen af en jærngryde var et større pengespørsmaal, den kostede en 2—3 rdl.; det var en øjeblikkelig udgift, som mangfoldige familier slet ikke kunde overkomme, og som de fleste kviede sig ved, naar den ikke var absolut nødvendig. Saa holdt man sig, som madam Rust i „Sparekassen“ siger, til „Jydepotter, der ere durable, og som man kun anskaffer sig eengang for alle, og har stor Nytte af“. Selv om de nu ikke var saa durable, var fornyelsen dog til at overkomme, og paa de aabne ildsteders tørve- og brændeild, kunde de holde længe. Gryden fra Thorsted degnebolig var endnu hel efter 30 aars brug.

Forholdet blev dog noget anderledes, da komfurerne holdt deres indtog. Her kunde man let komme til at give jydepotten et ubodeligt stød, medens et langt værre skrald gik sporløst hen over et metalkar. Og dog brugte man lergryder paa komfur. Saa kom ganske vist de emaljerede metalkar til overkommelig pris, og da jydepotten daarligt kunde staa for kul og gas, som ogsaa rykkede frem, vilde det synes ret rimeligt, at den maatte give op i byerne.

Foruden som kokekar brugtes dog ogsaa en mængde jydepotter til henkogning og til opbevaring af andre fødemidler. Til det første kunde man ikke faa bedre egnede kar, og til det andet behøvede man ikke andre. Og da brændslet paa landet jo fremdeles var tørv og træ, skulde det synes, som der stadig maatte været brug for mange jydepotter.

Det var da heller ej en ringere efterspørsel og et deraf følgende prisfald, der slog jydepotten ud. Tværtimod var prisen paa jydepotter stadig stigende, og som tidligere paavist var der efterspørsel nok efter de potter, som blev falbudt.

Selv om der rykkede ny kar frem til afløsning af jydepotten, er det da heller ej her, man skal søge aarsagen til dens forsvinden. Det er muligt, hvis der var kommet en konkurrence mellem de sorte potter og de moderne kar, at denne da vilde endt med de sidstes sejr, og resultatet blevet netop det samme. Hertil kunde ogsaa de emaljerede og glaserede kars større appetitlighed bidrage; de er langt lettere at holde rene, og de blotter ubarmhjærtigt det, som godt kunde fjæles i en jydepotte. Men en saadan konkurrence kom ikke. Endnu 1881, da tilvirkningen var taget voldsomt af, skriver Sehested efter at have omtalt jydepotternes fortræffelige egenskaber, at „Deres eneste Fejl er den, at de ere skjøre“.

Nej, det var ikke forbrugerne, der vragede jydepotten. Det er paa selve produktionsstedet, afgørelsen falder. Jydepotten forsvinder ikke paa grund af ringere efterspørsel, men simpelt hen fordi tilvirkningen ophører. Hvad er da aarsag hertil?

Som tidligere nævnt, var pottfabrikationen jo væsentlig knyttet til nogle af landets magreste egne, og dens forsvinden falder netop sammen med et opsving i disse egnes landbrug. Den tanke ligger da nær, at man kun drev pottemageriet, fordi man mente det gav — eller fordi det virkelig gav et bedre udbytte end landbruget kunde give; men at man, saa snart dette forhold ændredes, var rede til at slippe potterne. Sandsynligvis

har disse tanker ikke ligget klare og været genstand for overvejelser. Men det var dog hele tiden saaledes, at de folk, der drev pottemageriet, ikke følte sig som pottemagere, der havde jord, men som bønder, der gjorde potter. At der var tider, hvor potterne gav hovedindtægten, ændrede ikke denne opfattelse. Datidens folketællingslister er tydeligt prægede af samme tankegang, idet der som regel intet er nævnt om pottearbejdet, og naar det i enkelte sogne noteres, kommer det altid, selv under den højeste blomstring, som det underordnede erhverv. Dette forhold er værd at mærke sig, da det er af afgørende betydning, hvis der opstaar konflikt mellem de to erhverv.

Der var som bekendt tider, hvor hovedvægten lagdes paa pottearbejdet, og hvor landbruget og dets udbytte var højt kummerligt, men derfor slap man det dog ikke. Naar sognefogden i Lervad i sin tid siger til de Horne mænd, „I kan drive jeres gaarde noget bedre, saa kunde I være fri for at smadre i leret“, saa tyder dette paa, at man ikke har anset pottearbejdet for det eftertragtelsesværdige, men som det nødvendige. Det gamle ord, at „æ gryd'arbejd' waar en skidden bestelling, men de' ga' en ren skjelling“, rammer vist lige i prikken. Det var det sikre og hurtige udbytte, der var pottemageriets nerve, og som stundom ganske gav det overtaget. Men der synes hverken i ældre eller nyere tid at have været noget til hinder for at slippe det, saa snart man ansaa landbruget for det givtigste, selv om en omlægning baade til den ene og anden side naturligvis skulde have sin tid.

Allerede 1770 indberetter assessor Friis paa Lundgaard i Gammelstrup, at det kun er hans hoveribønder, der gør sorte lerkar der paa egnen, og at de derved har en fordel frem for hans hovfri bønder, „som dertil mangler Materie og Ildebrand“. Dette lyder højst usandsynligt. Havde de hovfri bønder set deres fordel ved at gøre potter, havde de vel næppe haft uovervindelige vanskeligheder ved at skaffe det nødvendige ler og lyngtørv. I hver fald var der senere rigeligt af begge dele til en langt større produktion. Jeg kan ikke afgøre, om det er ringere interesse for gaardenes drift, om det er den øjeblikkelige rede indtægt, maaske at denne indkomst var afgiftsfri, eller muligt et andet forhold, der bragte hovbønderne til at holde fast ved lerkarrene. Men at forholdet har en anden aarsag end den af Friis fremførte, synes sikker nok.

Denne opfattelse styrkes yderligere ved de oplysninger, overlærer Olsen giver om forholdene i Varde landsogn, hvor der kunde drages en skarp grænse imellem „pottelandet“ og den del, hvori der ikke lavedes potter (i Blaksmark, Mejls og Frisvad lavedes potter i næsten alle huse og gaarde, i Orten slet ikke) og denne linje faldt tillige sammen med grænsen mellem fæstere og selvejere. Olsen mener, at selvejernes større interesse for ejendommen er det afgørende.

Efter folketællingslisterne 1787 fandtes i Vorup 16 pottemagerier, baade selvejere og fæstere, men senere dreves virksomheden kun af beboerne i Clausholms fæstehuse. — En gammel meddeler siger, at Vorup gjorde ikke meget ud af sit agerbrug, men var en hel fabrikby for pottewarer. — I V. Brønderslev dreves virksomheden af nogle fattige familier, og det samme var tilfældet i Karhuse. — I Ringkjøbing amt var det o. 1840 kun husmandskoner, der gjorde potter, og paa Vardeegnen var det ogsaa væsentlig smaakaarsfolk, der til sidst drev pottearbejdet.

Bevægelsen synes paa de forskellige steder at være gaaet i samme retning: at frigøre sig for pottearbejdet, naar de økonomiske forhold tillader det.

Gamle Marie Hangstrups liv kan ogsaa her spejle forholdene. I hendes barndomshjem var potterne en eksistensbetingelse, som de blev det i hendes eget hjem senere. De gav siden de midler, der var nødvendige for at faa landbruget i gang, og da der saa var brug for alle kræfter ved et mere lønnende landbrug, opgav hun pottearbejdet. Netop saaledes gik det i almindelighed, at hun igen tog fat i saa høj en alder er et undtagelsestilfælde.

At der i en overgangstid var modstridende anskuelser paa samme egn, hvorvidt man skulde holde fast paa det vante eller gribe det ny, er en selvfølge, og at disse kunde huses i samme gaard, viser følgende lille historie. Det var en kone, der bad sin mand om at tage et stykke smør med til købmanden, da han skulde til byen. Men hun fik det fortrædelige svar: „Fanden med di' smør, do ku' pass' di' potter!“

Med landbrugets opsving fulgte bedre kaar, hvilket bl. a. gav sig udslag i bedre og pænere udstyrede boliger, og større krav til renlighed og hygge. Her vilde man ikke have leret ind paa fjællegulvene. „Mange unge koner, som havde lært at gøre

potter, vilde ikke mere, og mange mænd vilde ikke have deres koner til det“. Det var ikke „fint“ at gøre potter.

En gammel potteskone sagde: „Æ pottetig' waar den mest renfarre, for hun vasket sig, far hun gik te æ bord; æ sypig' vasket sig, nær hun gik fraa æ bord, aa æ mandfolk vasket sig hverken far heller etter“. Der er dog ikke tvivl om, at pottearbejdet til var en baade ubehagelig, kold og snavset bestilling, og man staar ikke ganske uden forstaaelse over for de unge piger, som engang skulde afløst de gamle, men som nu kunde faa anden beskæftigelse og slet ikke vilde lære at gøre potter. Men naar tilgangen til faget hørte op, saa var jo ogsaa jydepottens skæbne beseglet.

Og det havde den nok været alligevel. Der var jo adskillige pottemagersker, som landbruget ikke lagde beslag paa, ogsaa de holdt op. Spørrer man dem om grunden, er svaret saa godt som alle vegne det samme, „a kund' ett faa brændsel“. Sagen er den, at naar man skræller det øverste lag af heden, hvad man jo netop gjorde for at faa de rigtige tørv til potterne, saa forringer man i højeste grad dens dyrkningsværd. Selv om et stykke hede har været under kultur i mange aar, kan den, som har kendskab til dette forhold, nøjagtig afgrænse de stykker i en kornmark, hvor der tidligere har været gravet lyngtørv. Kornet er paa disse steder i enhver henseende ringere. Og det var jo mængder af tørv, det drejede sig om. I 1832 brugtes f. eks. 208 læs tørv til brændingen af 13000 potter. Saa snart ovennævnte forhold var tilstrækkelig kendt, maatte det føre til tørvegravningens og dermed til pottebrændingens ophør.

Paa Fyn lagde landbruget ogsaa større beslag paa kræfterne, men her bidrog tillige en ringere efterspørsel, der ogsaa havde sin aarsag i landbrugets blomstring, til virksomhedens aftagen. Her fremstilledes væsentlig sikar (mælkefade), da mejerierne kom, og hjemmekærningen ophørte, var der ikke mere brug for sikar, og med de faa gamle, som havde holdt fast ved pottearbejdet, uddøde virksomheden.

Som forholdene laa, maatte landbrugets stærke fremgang volde den gamle pottebrændings undergang.

LOVBESTEMMELSER OM POTTE- BRÆNDINGEN

I god overensstemmelse med den traditions- og stedbundne tilværelse, som jydepottefabrikationen førte, møder man den sparsomt i dansk lovgivning. Først i Christian Vs danske loy (1683) nævnes (3—13—23) blandt de haandværkere, som maatte bo paa landet, „Pottemagere, som gjøre sorte Potter“. Denne tilføjelse til de i foregaaende lovbud nævnte landhaandværkere betød rimeligvis dog ikke noget nyt paa pottemageriets omraade, men vel kun at et bestaaende forhold lovfæstedes.

Virksomheden fortsattes uomtalt og uberørt af de forskellige, endog modstridende forordninger, der i følgende tid blev givet for pottemagere, der brændte røde og glaserede potter.

I plak. af 3. april 1816 § 1 kom imidlertid en bestemmelse om, at de paagældende landhaandværkere skulde have overøvrighedens tilladelse til at nedsætte sig, og at denne skulde iagttagte, at ikke et større antal, end distriktets tarv fordrede, fik saadan tilladelse. Hvis denne bestemmelse var blevet fulgt, maatte den betydet jydepottefabrikationens undergang. Den blev da heller ikke fulgt.

I skrivelse af 29. decbr. 1829 til kancelliet meddeler stiftamtmanden i Ribe, at der i den anledning var rejst en politisag af en person, som var i besiddelse af en fra det forrige generallandøkonomi og kommercekollegium udfærdiget bevilling til at brænde røde potter. Stiftamtmanden ytrede, at landboerne i de fleste af Ribe amts vestlige sogne forfærdigede sorte og røde (?) potter, at denne virksomhed øvedes af alle landboer, som fra barndommen i hine sogne vænnedes dertil, og derfor betragtedes som en anden bondehaandtering, der var uadskillelig forbunden med jordbruget. Derfor havde en særlig bevilling — uagtet plak. af 3. april 1816 — ingensinde været

forlangt af vedkommende, der „have formeent deres Ret grundet i gammel Skik og Brug, ældre end den nugældende danske Lov, samt i Øvrighedens stiltiende Samtykke“.

Stiftamtmanden udtalte videre, at dette fabrikat ikke var at betragte som et produkt af haandværksflid, men som en industrigren, der var forbunden med jordbruget og udbredt ved den særegne lerart samt den overflødighed af brændsel, som jordlaget frembød, og at denne haandtering netop af mangel herpaa ingensinde kunde lykkes i købstæderne, hvorfor den syntes at burde staa enhver aaben uden bevilling, saa meget mere som en koncession, der maatte meddeles alle og enhver, ophører at være en bevilling.

Efter brevveksling med det kgl. generaltoldkammer og kommercekollegium meddelte kancelliet i skrivelse af 22. maj 1830 „til behagelig Efterretning og fornøden Bekjendtgjørelse“, at der intet kunde være imod, at landboerne i de omhandlede distrikter fremdeles forfærdigede sorte og røde potter til afsætning.

Derefter fortsattes tilvirkningen, uden at nogen søgte at lægge den hindringer i vejen.

UDTALELSER OM JYDEPOTTEVIRKSOMHEDEN

JEG har i de foregaaende afsnit jævnlig henvist til tidligere literatur om jydepotter, dog væsentlig kun til realiteter, der kunde bidrage til at klarlægge de paagældende forhold om fabrikation, priser o. s. v. Den mere følelsesbetonede vurdering af virksomheden, af arbejdets udførelse og af karrenes former og skønhedsværdi, har jeg derimod undgaaet. Det er dog ingenlunde, fordi saadanne udtalelser fattes eller er uden interesse — tværtimod. Adskillige af dem kunde ogsaa med fuld berettigelse været fremført paa andre steder, men de vilde da let nødvendiggjort, at man skulde tage stilling til dem, hvorved arbejdet kunde faa et polemisk skær, der vilde forstyrre uden at gavne. Jeg har derfor foretrukket her at give et lille samlet uddrag af forskellige forfatteres udtalelser; om berettigelsen og værdien af den heri forekommende ros og dadel, vil læseren med kendskab til det foregaaende selv kunne dømme.

Dr. og professor J. Cl. Tode er den første, som gør jydepotten til genstand for omtale i en særlig artikel, der findes i „Nye Sundheds-Tidende“ 1783. Det hedder her: „Kjøkkenkar, som ere uskadelige for Helbred, og som dog ikke ere alt for skrøbelige eller kostbare, ere en nødvendig Fornødenhed i en Husholdning, altsaa og en vigtig Artikel i en Stat. Det Land, som selv frembringer saadanne Kar, eier i denne Betragtning en Skat, en Skat, som er mere værd end nogen af alt det der tiener til at fornøje Overdaadighed og Forfængelighed. Og slig en sand Rigdom besidder Danmark i sine saakaldte Jydepotter, de nyttigste Kar paa Skorstenen, som man kan ønske sig. De ere got Kiøb, de kunne længe holde ud (naar man veed ret at behandle dem) og de gjøre Sundhed ikke den ringeste Skade“.

Tode fremhæver derefter jydepottens særegne gode egenskaber, dens uangribelighed af fødemidlerne. „Da altsaa Karret

ingen Forandring lider af Madens virksomme Deelee, saa kan Maden heller ingen Forandring lide, nemlig ingen fremmede Deelee optage af Karret“. Han meddeler, at han „er blevet anmodet om at bekendtgjøre disse Kars store Nytte for (frem for) de Udenlandske“. Da Tode ikke kender fabrikationen, vil han overlade andre at meddele derom, men han „vil bestyrke Læsernes Tro til Jydepotten“.

Oplysning om fabrikationen kommer dog først med dr. og professor Laurids Smiths afhandling i „Iris“ 1790, der tillige behandler „denne Industries Artikels Fordeel for Staten“. Denne positive afhandling er gentagne gange anført, her skal yderligere fremføres: „at intet af alle vore indenlandske Kunstflids-Producter er nyttigere og begjærligere end dette. — Den Fordeel disse Kars Forfærdigelse giver, er en reen Vinding for denne Egns Beboere, som de uden denne Industri ikke havde Lejlighed til at forhverve sig. Provenuen af disse Kar er i den egentligste Forstand National-Vinding“. Som det fremgaar af det tidligere anførte var Smiths udtalelser bygget paa egne undersøgelser og beregninger. Han slutter sin omtale af virksomheden med følgende kraftige linjer: „Tryk og Trang haver den hidtil, saavidt mig bekendt, ikke lidt, og Understøttelse haver den ikke behøvet; et Bevis for at Tingen er naturlig og god, da den bestaar ved sig selv. Gid man kunde sige det samme om alle vore Fabrik-Anlæg“.

Det var forøvrigt saare heldigt for jydepotteindustrien, at den kunde klare sig selv; for der var næppe blevet gjort noget for at holde den paa benene. Da O. J. Rawert (senere etatsraad og kgl. fabrikdirektør) efter en rejse i 1819—20 giver beretning om industriens tilstand i provinserne, skriver han, at „af Huusfliden hæver kun Vævningen og Strømpebindingen sig til nogen betydelig Høide; thi det øvrige tjener blot til at forsyne det øjeblikkelige og indenrigske Behov, med mindre det skulde være Pottemageriet, som dog mere maa betragtes som en Fabrikation, end som en Huusindustri, thi denne sysselsætter sine Udøvere blot i deres fra andet Arbejde ledige Timer. Pottemageriet derimod er for dens fleste Udøvere en Hovednæringsvej“. Efter omtale af vævning og strømpebinding fortsætter Rawert: „De øvrige Grene af Land Industrien forbigaaes her, da de, efter min Formening, ikke saaledes behøve Regjeringens særdeles Omhu; thi, om de i Silkeborg og Rye Skove kunde bringes til at skjære Træsko ligesaa nette, som de fra

Veile Amt, eller om Pottemagerne ved Varde eller Randers kunde bringes til at lette sig Arbeidet ved fuldkomnere Redskaber, var det vel ret brav, men neppe er dette Gjenstande at omtale, hvor saameget og langt vigtigere fordrer den første Opmærksomhed“.

En saa affejende bemærkning om hele virksomheden var dog ret urimelig, naar Rawert selv havde set, at den var hovednæringsvej for sine fleste udøvere. Naar man tillige betænker, at udførslen af jydepotter over Hjørring alene løb op til en værdi af 20000 rdl. i 1808, og i hver fald ikke var ringere ved 1820, saa forekommer udtalelsen dobbelt urimelig og at bunde i et mærkeligt fejlsyn hos den mand, der netop rejste med en undersøgelse af saadanne forhold for øje. Men Rawert ser aabenbart ned paa jydepottefabrikationen, vel fordi han fandt fremgangsmaaden for primitiv og de uglaserede kar for ufuldkomne. Dette var dog ganske uberettiget. Det var jo netop paa Grund af sine særegenskaber, at jydepotten var saa efterspurgt og skattet.

At Rawert ogsaa senere ændrede syn, fremgaar af udtalelser fra 1849 og 1850, da jydepottefabrikationen „leverer betydeligt Handelsprodukt“, og „Tilvirkningsmaaden, særegen i sin Art, er for mærkelig, til her at kunne forbigaaes“. hvorefter han giver en kortere skildring af den.

Paa lignende maade som Rawert tidligere har sikkert G. F. Ursin set paa virksomheden. Han gennemrejste 1831 og 1832 Jylland paa kryds og tværs og beretter om baade handel, Industri og husflid, ofte ret udførligt, men han nævner ikke med eet ord de sorte gryder, endda handelen over Hjørring ogsaa faar sin omtale. Det er samtidig med, at det i Ribe amts beskrivelse hedder, at „Grydefabrikationen maa betragtes som en saare velgiørende Industrigreen“.

Det var dog ikke kun de fremmede, der var utilfredse, ogsaa fra selve potteegnen kom kritik af baade fabrikationsmaade og produkter. Da pastor Ramsing fra Ansager i „Hist. stat. Maanedstid. for Ribe Stift“ 1838—39 skriver om virksomheden, giver han uforbeholdent sin misfornøjelse til kende.

„Uden nogen Opmuntring, uden noget beskyttende Privilegium er denne Industri opstaaet og har vedligeholdt og udbredt sig, fordi den svarede til Egnens Beskaffenhed og Tarv. Spørgsmaalet, om den ikke kunde naae større Udstrækning og Fuldkommenhed, paatrænger sig af sig selv. — — — At denne

Industri, som endnu maa betragtes som raae Natur, og som dog ved saa simple Midler har naaet et saadant Omfang, kunde blive fuldkomnere baade med Hensyn til Arbejdsmaaden, Brændingen, Productets Former og Godhed, er en Selvfølge. Brugen af Pottemagerskiven, som dog nok er ingen Mand formeent, men som ikke kjendes, vilde lette Arbeidet, forøge Productionen og gjøre det mueligt, at levere bedre formede Kar. — — hvorvel man maa indrømme, at Formerne, som Frihaandsarbejde betragtet, vidne om en øvet Haand og et skjærpet Øje.“

Derefter optræder pastor Ramsing mod den lovparagraf og det privilegium, som efter hans formening hindrede den ønskede udvikling. „Men her er sat Bom for videre Fremskridt. Det er kun Pottemagere, som gjøre sorte Potter, der maa boe paa Landet, — og ved stærkere Brænding kunde Potterne let blive rødere, end Loven tillader, da man endnu ikke har været i Skole hos Engelskmændene og lært ogsaa ved stærk Brænding, at forfærdige sort fint Pottemagerarbejde uden Glasur.“ Videre ivrer Ramsing mod opretholdelsen af et privilegium, som slet ikke udnyttes, idet der ikke findes en eneste „rød“ pottemager i samtlige vestjyske købstæder og faa i de østjyske.

Det var dog ikke lovens paragrafer, der stod i vejen. Ganske vist tillod Christian Vs danske lov kun „Pottemagere, som gjøre sorte Potter“ at bo paa landet; men denne begrænsning var officielt hævet ved forordningen af 23. marts 1827, hvor det i § 10 hedder: „Saa skal og den Indskrænkning, L. 3—13—23 indeholder for Pottemagere paa Landet, at de kun maae forfærdige sorte Potter, for Fremtiden bortfalde“. Det, som hindrede en ændring af arbejdsmaade og produkter, var simpelt hen den seje fastholden ved det en gang overleverede, hvilket kendetegner virksomheden til det sidste.

Ogsaa A. F. Bergsøe (1847) vilde have produktionen lagt om. „Af den stærke Søgning som denne Industrigreens Produkter har, nu den drives paa en saa højst ufuldkommen Maade, kan man slutte sig til, hvad den maatte kunne blive til, naar den blev drevet af Mænd med tilbørlig Indsigt og Capital, og højlig maatte man derfor ønske at nogle saadanne maatte ville hellige sig samme“. Disse mænd kom dog ikke, og uden indgreb udefra var en ændring utænkelig.

Det hedder i „Udsigt over Udst. i Kjbh. 1836“: „Paa Udstillingen manglede iøvrigt aldeles Prøver af de saa bekjendte sorte Jydepotter“, og ved udstillingen i Kjøbenhavn 1844 lyste

man atter efter dem: „Af andre mere ordinaire Leerkar vare ingen udstillede, ei heller de bekjendte sorte Leerpotter, eller saakaldte Gryder, som fornemmeligen forfærdiges i Omegnen af Varde, ogsaa ved Randers, og i Mængde føres rundt om i Landet og til Hertugdømmerne“.

Jydepotten kom dog ogsaa tidsnok paa udstilling. Det var haarde ord, de strænge dommere gav den, da den ved industriudstillingen i Kjøbenhavn 1852 — vistnok første gang — viste sig paa en udstilling. Ganske vist meddeler „Nord. Penning-Magazin“ nr. 17 1851 „en fuldstændig Fortegnelse over de Kunst- og Industrigenstande, som fra vort Fædreland afsendes til denne overordentlige Udstilling“, og heri anføres fra C. Hage & Søn i Stege bl. a. „Prøver af de saakaldte Jydepotter. Disse brændte Leerkar, der tilvirkes i Jylland ved Huusindustri, ere udstillede paa Grund af deres Ejendommelighed. De udmærke sig derved, at de ikke ere forsynede med Glasur, men at de under Brændingen har været udsatte for en meget stærk Røg, der har gennemtrængt Massen. De ere derfor fri for alle de Misligheder, som den paa simple Leerkar anvendte Blyglasur medfører, ere meget sunde Kogekar og i høj Grad priisbillige“. — Da jydepotterne imidlertid ikke findes opført i selve udstillingskataloget, maa de vel af en eller anden grund alligevel ikke være kommet med.

Men 1852 udstiller H. S. Forums efterflg. i Varde og Barbara Nielsdatter i Fruerlund pr. Ribe jydepotter i Kjøbenhavn. „Dagbladet“ og derefter „Berl. Tid.“ skriver om fabrikationen af jydepotter, og videre „Om end hele denne Industri maa indrømmes at staae paa et saare ufuldkomment Trin, saa har dog deres Produkter en stærk Søgning, paa Grund af dets Priisbillighed og Hensigtsmæssighed. En kyndigere Drift maatte vistnok her kunne frembringe et stort Resultat“.

I udstillingsberetningen klages over, at „navnlig Jydepotterne stod paa samme Standpunkt som for 100 Aar siden“. Det fremhæves, at de er fortrinlige kogekar. „Det kan derfor næppe være Tvivl underkastet, at en fabrikmæssig Drift vilde give et heldigt Resultat“.

M. L. Nathanson gav jydepotterne den laveste plads blandt pottemagerarbejdet, og endnu strængere var kunstdommeren N. L. Høyen, der i sit foredrag om „Skjønhed og Vindskibelighed“ ved det samtidige industrimøde 6. oktbr. harmfuldt udtalte: „Pottemageriet er unægteligt i Fremgang, men Jydekarrene holde

haardnakket fast paa de gamle Former, der knap ere bedre end dem, vi træffe hos de raaeste Stammer“.

Som det ofte gaar, at et voldsomt slag til den ene side følges af et tilsvarende i modsat retning, saaledes ogsaa her. Den fuldstændige fordømmelse af jydepotterne blev aarsag til den mest uforbeholdne anerkendelse, der nogen sinde er ydet dem, en anerkendelse, der næsten former sig som en lovsang. Den fremkom i et lille selvstændigt skrift „Eftertale om Industriudstillingen“ af C. Det har ikke været mig muligt at faa opklaret, hvem der skjuler sig under mærket.

Skriftet indledes med følgende tilegnelse:

„Idet jeg tilegner Eder, jyske Pottemager-Piger, efterfølgende Blade, er det fordi jeg i Eders Arbejde har fundet, hvad de fleste andre Gjenstande paa Udstillingen manglede og fordi jeg troer, at I ville være udholdende i det Gode.

Læg Eder ikke paa Hjerte, hvad jeg i den fornuftige Berlingske Tidende saae udtalt, nemlig, at Formerne paa Eders Kar vare raae; men, at der vilde kunne fremkomme et stort Resultat af Eders Virksomhed; thi den Storhed, som der menes, vilde være Eders Ruin. Hold paa de gamle Former; men søg i dem at faae den størst mulige Brugbarhed og den største Livfuldhed. Værer overbeviste om, at Eders sorte Kar have langt højere virkelig Værdi end de fleste guldglindsende Porcelainer.

Jeg ønsker Eder derfor Udholdenhed og iøvrigt alt godt.

Eders ærbødige C.“

Af selve skriftet skal anføres:

„Nu vil vel Alle og Pottemagerne med erklære Forfatteren for bindegal, naar han siger, at af Jydepotterne kan der læres meget. Og dog er det Tilfældet. Hvor simpelt er ikke Brugs-hensynet først taget og saa Formen indrettet derefter og hvor livfuld bliver den ikke? Anstil den Prøve, at tage en Pande, en Skaal, en Gryde og hold ved Siden af et eller andet moderne Kar, selv et med Prætensioner, og man vil vist blive overbevist om det Liv, hine have i Modsætning til disse. Jeg troer, hvis man har et naturligt og fordomsfrit Øje, vil man indrømme mig, at jeg har Ret. Hvor er nu Grunden hertil? Ganske vist der, at Jydepigen tænker ikke paa at gjøre noget moderne; men paa at gjøre et Kar, som Erfaringen har lært hende, at det er meest brugbart, og derved bliver Formen livfuld. Hun har ingen ængstelige Fornemmelser, for at det ikke skal be-

staae for den moderne Kritik, hun stræber ikke efter moderne Virtuositet, hun drejer sin Potte og dermed er hun færdig. Visselig kunde man ønske, at den fik en større Fuldendelse; men heller livfuld Raahed end død Politur. — Den græske Pottemager tænkte først paa Brugen og Formen, Udførelsen var Bisagen, skjøndt denne ofte er fuldendt, og bør være det; men den er ikke ængstelig. Saaledes see vi ofte Fingrens eller Modeller-Stokkens Tryk ved Paasætning af Ører o. s. v. Dette tillader den moderne Pottemager sig aldrig, han glatter omhyggeligt Livet bort. Grækeren har de store Fortrin for Jydepigen, at han har Bevidstheden om Skjønheden, hvorimod det hos hende er ubevidst.“

Det var saa modsatte anskuelser, her kom til orde, at man kunde ventet en yderligere meningsudveksling. Denne udeblev dog, idet ingen optog den af C kastede handske.

Selve jydepottetilvirkningen forblev naturligvis ganske upaa-virket af de faldne udtalelser. Paa industri- og kunstudstillingen i Kjøbenhavn 1872 udstillede gaardmand Chr. Mathiesen fra Vittarp ved Varde jydepotter, uden at disse dog fremkaldte særlige udtalelser. Da der i 1888 igen var udstilling i Kjøbenhavn, var fabrikationen bleven saa sjælden, at man lod en af de gamle pottekonere optræde ved sit pottearbejde. Dette gentog sig atter ved kvindernes udstilling, og 1907 præsenterede man i Zoologisk Have „den sidste pottекone“ ved sit arbejde, altsaa en lidt forhastet „afskedsforestilling“.

Da C. Nyrop 1872 skriver om porcelænstilvirkning og andre dermed beslægtede tilvirkninger, nævner han ogsaa „de saa kaldte Jydepotter, der i umindelige Tider ere udgaaede navnlig fra Egnen om Varde. Ved disse sorte Kar er der nu i og for sig intet Særegt, de ere hyppigt plumpe i Formen og daarligt brændte“. Af „Dansk Pottemageri“ (1882) fremgaar det imidlertid klart, at det er gaaet Nyrop som andre, der kom i mere end overfladisk berøring med jydepottetilvirkningen, de opdagede at baade virksomheden og karrene netop var særegne og omtale værd.

Nyrop giver især værdifulde historiske oplysninger, m. h. t. tilvirkningen støtter han sig til Sehesteds i saa henseende langt fyldigere „Jydepotteindustrien“ (1881), en helt igennem sympatisk skildring af „denne mærkelige Industri“.

Sehested indleder med følgende linjer: „Jydepotter, dette i mange Retninger fortrinlige Produkt, der uagtet dets høist

primitive Frembringelsesmaade havde saadanne Egenskaber, at det endnu i Midten af dette Aarhundrede søgtes af Huusmødre over hele Riget og fandt Vei langt ind i fremmede Lande, gaaer nu mere og mere af Brug. — — Disse Kar ere overordentlig hensigtsmæssige at anvende i Huusholdningen og have Egenskaber, der ikke kunne erstattes ved Kar af andet Materiale. De ere fuldstændig uden Fare for Sundheden i Modsætning til glaserede, emailerede og fortinnede Kar. De taale Ilden bedre end andre Leerkar uden at springe. Maden svides ikke i dem. De ere meget hensigtsmæssige til at gjemme Svinefedt i og sætte alle Slags Slagtemad hen i, og de giver aldrig nogen Afsmag, selv om Sagerne henstaae nok saa længe i dem. Deres eneste Fejl er, at de ere skjøre.“

Disse udtalelser, der hører til det sidste, der lød om jdepotten, mens den endnu var i brug, og som fuldt ud svarer til det indtryk, jeg har faaet gennem mine indsamlinger, kan slutte dette lille uddrag.

TILKNYTNINGEN TIL OLDTIDEN

TILVIRKNINGEN af jydepotter er i almindelighed betragtet som en slags husflid. Saaledes som man kender virksomheden fra nyere tid, og overhovedet saa langt som man gennem sikre kilder kan følge den tilbage, maa den dog rettest betragtes som en husindustri. Den er i denne tid drevet af faglærte arbejdere, for hvem den tit var det vigtigste eller eneste erhverv, ligesom den til tider har været hele sognes hovederhverv og i lang tid afgav produkter til en omfattende handel baade i ind- og udland, hvilket alt er skildret i det foregaaende.

Det er imidlertid saare forstaaeligt, at folk uden kendskab til fabrikationens omfang dømte den som husflid; thi den var præget af en række af de for husfliden karakteristiske træk. Pottearbejdet var saaledes — selv under sin højeste blomstring — udelukkende kvindearbejde, der øvedes i hjemmet; materialets sammensætning og visse karformer er gennem tiden ret uforandrede. Redskaberne var yderst simple, og arbejdsmaaden var ganske den samme saa langt man kan følge den tilbage, og hvad der er meget sigende, den var saa primitiv, at det hele har kunnet udføres paa et af folkets ret tidlige kulturtrin.

Baade Sehested og Nyrop fremsætter ogsaa den sandsynlige antagelse, at den nyere tids industriagtige jydepottetilvirkning er en fortsættelse af en tidligere husflidstilvirkning, der har været øvet over hele landet. Nyrop mener endog, at denne ligger ret nær op ad vor tid, han støtter sin opfattelse paa, at i Christiar. V.s danske lov (1683) nævnes blandt de haandværkere, som har ret til at bo paa landet, „Pottemagere, som gjøre sorte Potter“. Da der i loven ikke er tale om noget specielt jysk, mener Nyrop heri at finde støtte for den opfattelse, at virksomheden har „været kjendt mange andre Steder, ogsaa udenfor Jylland“, og da de sorte potter ikke har været nævnt i noget tidligere lovbud, slutter han videre, „at

Tilvirkningen af sorte Potter efter tidligere at have været almindelig Husflid henimod Slutningen af det 17de Aarhundrede gik over til at drives snarere som Haandværk, thi uden Grund er det naturligvis ikke, at Christian V.s Lov i Modsætning til tidligere Love nævner „Pottemagere, som gjøre sorte Potter“, mellem de tilladte Land-Haandværkere“.

Jeg kan ikke dele denne opfattelse, men mener at den husflidsmæssige tilvirkning hører til en tid, der ligger endog meget længere tilbage. Jeg ved ikke, hvorvidt man i loven vilde givet bemærkning om en speciel jysk tilvirkning, men uanset dette var alene pottemageriet i Karhuse tilstrækkeligt til, at der ikke i loven kunde tales om specielt jysk pottemageri. At Christian V.s lov til de landhaandværkere, som i det væsentlige allerede var nævnt i Christian III.s koldingske reces 1558, ogsaa følger pottemagerne, behøver formentlig ikke anden grund, end at dette lovværk er saa meget grundigere, at det omfatter samtlige landets forhold, hvorved man da ogsaa er kommen til de sorte potter. Det er formentlig kun et tilstedeværende forhold, der lovfæstes.

De oplysninger, der foreligger om handelen fra tiden ved 1730, og som allerede tidligere er nævnt (s. 79), synes mig at fortælle, at den industrielle fabrikation maa være begyndt langt tidligere. Ved den tid spænder jo nemlig markedet for jydepotter over Tyskland, Holland, Østersøen til Riga, Norge og indlandet. Det vil sige, at hele afsætningsmarkedet, som det kendes op mod vore dage, allerede da var i orden. Men et saadant marked skabes end ikke i vore dage i ganske kort tid, og endnu mindre dengang. De produkter, der betingede en saa omfattende handel, kunde heller næppe tilvejebringes gennem en over landet spredt husflid, men krævede en industriel tilvirkning. Men naar man husker, at dette pottemageri var et bondehaandværk, og naar man betænker, hvor fast bonden hang ved gammel sæd, saa er det klart, at forskydningen fra almindelig husflid til en for visse egne særlig gældende industri er foregaaet langt tidligere gennem et langt aaremaal.

Det er jo nemlig et velindarbejdet marked, man staar over for. Hvert eneste skib fra Hjørring udførte sorte potter; til Holland førtes for 127 rdl. i 1731. Og det er værd at lægge mærke til, at i Varde og Randers, der ligger klods paa tilvirkningsstederne, bruges i toldbøgerne udtrykket „sortepotter“, medens karrene i Ribe og Kolding kaldes „Jydepotter“ og i

Vejle „Jyske Lær Kaar“, hvilket sidste udtryk naturligvis ikke skal betegne det selvfølgelig, at potterne var fra Jylland, men derimod at det var sorte potter.

Disse udtryk godtgør, at i hver fald langt den overvejende del af de sorte potter blev forarbejdede i Jylland og maa være blevet det i lang tid; thi det har taget sin tid paa øerne at gøre den „sorte gryde“ til „jydepotte“, men endnu længere maa det dog have varet, inden navneforandringen vandt hævd i Østjylland, det er næppe sket, før produktionen i det væsentlige var forlagt til Vestjylland, hvor karrene den dag i dag stadig hedder „swott gryder“ og „swott potter“. Men det var sikkert ogsaa dengang en væsentlig vestjysk industri. I indberetningerne fra 1735 oplyses, at der i Lundenæs og Bølling amter er „eendeel Sogner udj Øster-Nørherred, som forarbejder og brender sorte Gryder og Lerpotter“, hvilket forøvrigt var egnens eneste industri. Virksomheden var altsaa koncentreret.

Af røde potter fabrikeredes derimod ingen i Vestjylland, de tilførtes ved 1700 fra Kolding, Haderslev og Aabenraa. Endnu 1786 fandtes ikke en eneste „rød“ pottemager i Ribe, Varde og Ringkjøbing, ja hverken i Riberhuus-, Lundenæs- eller Bølling amter. De røde potter kom fra de østjyske byer.

Det kan betragtes som sikkert, at det var vestjyske sorte potter, der ved 1700 udskibedes fra de østjyske stæder. Det tidligere nævnte halve læs potter til raadmanden i Fredericia 1710 fortæller om, baade at man fragtede potter til Østjylland, og at man ogsaa paa den tid vurderede dem læssevis, altsaa drev storhandel. Og en jydepotte med kantede tæer fra før 1700 (Nationalmuseet) fortæller, at Vardeegnens potter dengang kom til København.

I betragtning af det udstrakte marked ved aar 1700, hvilket jo rakte langt ud over landets grænser, finder jeg intet mærkeligt i, at der godt hundrede aar tidligere sejledes jyske potter til Sjælland. De i Skjelskør 1583 og 1562 nævnte sorte potter, der kom fra Vejle, stammer sandsynligvis ogsaa fra den vestjyske potteegn. Handelen med sorte potter i indlandet er nemlig meget ældre. Ganske vist foreligger der ikke direkte oplysninger om de sorte potter, eller rettere sorte gryder, som de dengang hed. Det vilde nu ogsaa være ret dristigt at vente, at man i middelalderens sparsomme kilder skulde finde omtale af disse fattige lerkar, der jo kun er som et skaar at regne i fol-

kets husholdning. Kan man spore lergryden i dette tidsrum, maa man være tilfreds. Og dette lader sig netop gøre.

I en gammel lægebog fra o. 1375 gives gentagne gange anvisning paa at syde (koge) i lergryde. Men i Peder Laales ordsprogsamling møder vi lergryden i selve folkets mundheld. Ordsprogene anføres her efter Kock og Petersens udgave, det første tal betegner numret i den danske samling, det indklammede tal betegner samme ordsprogs nummer i den langt ældre svenske samling, om hvis danske oprindelse der dog ikke hersker tvivl, hvilket jo i denne forbindelse er af afgørende betydning.

384 (sv. 338) Falder himmelen, da brister mange lergryder.

967 og 977 (sv. 857 og 902) Ofte gælder (undgælder) lergryden, at hun vil gerne age.

1078 (sv. 986) Slaa lerpotte (sv. lergryde) til sten og sten til potte, da vorder det hende til meen.

1079 (sv. 985) Ve vorde dig saa sort du est, sagde gryden til kedelen.

(I Vestjylland lyder nr. 384 i vore dage saaledes: Falder maanen, saa gaar der mange potter i stykker.)

Man kan ikke sige andet, end at lergryden er særdeles vel repræsenteret, og man tør vel deraf slutte, at den har været almindelig brugt. Mest interessant er i denne forbindelse ordsproget om gryden, der gerne vil age. Det fortæller, at vor gode kending grydemanden allerede da agede gennem landet. Altsaa maa en almindelig husflidstilvirkning lægges endnu længer tilbage, selv om det er rimeligst at antage, at der paa den tid er gjort lergryder i adskilligt flere egne end senere, ja sandsynligvis i de forskellige landsdele.

Det er ogsaa værd at lægge mærke til, at ingen af de anførte kilder bruger udtrykket jydepotter, først i den senere danske tekst findes lerpotte, medens de ældre tekster overalt har det oprindelige grydenavn.

Det er imidlertid klart, at naar der paa den tid var ordsprog om grydehandelen, saa maa den have været almindelig endnu tidligere. Men da den svenske ordsprogsamling er senest fra tiden omkring 1375, og maaske allerede fra tiden mellem 1200 og 1300, saa fejler man næppe stort ved at regne med, at grydemændene færdedes ad vejene allerede i Valdemarstiden.

Den nævnte handel forudsætter imidlertid en betydelig brug af lerkar. I betragtning af den mængde oldtidskar, der er

fremdraget fra en endnu fjærnere tid, ligger det da nær at spørre, om man har tilsvarende fund til belysning af middelalderens lerkar. Desværre er det modsatte tilfældet. Vi ejer meget faa sorte lerkar fra dette tidsrum. Dette forhold er dog mindre mærkeligt, end det ved første blik synes. Oldtidskarrene er grav- og bopladsfund, der har ligget i urørte jordlag indtil vore dage, anderledes stiller forholdet sig for middelalderens kar. Den kristne gravlæggelse havde ikke som oldtiden brug for gravkar, og oldtidens pragtfulde bordkar var vel erstattet med metalkar, der bliver da kun tale om hverdagens husholdnings- eller køkkenkar, der vel brugtes, til de gik i skaar. Det skulde altsaa væsentlig være disse skaar, man i vore dage kunde vente at finde, i lighed med skaarene fra oldtidens bopladser.

Om disse oldtidsfund gælder det jo imidlertid, at de ikke er selve bopladserne, men de paagældende samfunds „skrald“, der i almindelighed er kastet ned ad en skrænt eller bakkeside, altsaa mere losseplads end boplads. Da man imidlertid ikke har fundet saadanne affaldsdynger fra middelalderen, vil det være vanskeligt at finde skaar af sorte lerkar fra denne tid. De har ligget i de øvre jordlag, der rimeligvis har været genstand for omrodning ved dyrkning, og i hver fald udsat for et omskifteligt og stærkt angribende vejrligs indflydelse. Det vil sige, at de uglaserede, svagt brændte skaar i almindelighed maa være delvis opløst og forvitrede, et forhold, der ogsaa stundom har gjort sig gældende for skaar fra oldtiden.

Dog maatte trods alt en del skaar ventelig være undgaaet tidens tand og findes i vore dage. Dette er sikkert ogsaa tilfældet, men hvis ikke netop fundforholdene fastslaar alderen, saa er der ikke en sjæl, som kan afgøre, om saadanne skaar er 50 eller 500 aar gamle, eller endnu ældre.

Sagen er jo nemlig, at selv de i vore dage forfærdigede kar virker forhistoriske. Af den grund kan man heller ej fastsætte alderen for de enkelte sorte lerkar, skaar og kakkelpotter, der er fundet ved udgravninger i København, og som opbevares i Nationalmuseet.

Der er jo imidlertid ogsaa gennem adskillige udgravninger fremdraget tidfæstede fund fra middelalderen, men sorte lerkar eller skaar af saadanne haves i forholdsvis ringe mængde derfra. I nogen maade kan dette maaske have sin aarsag i, at man ikke tidligere har ænsset disse almindelige sorte potteskaar; men det er utvivlsomt, at de forekommer ret sparsomt.

Selv om fundene af sorte lerkar altsaa er langt sjældnere og færre end ønskeligt og venteligt var, saa er de dog talrige nok til at godtgøre, at man gennem tiden stadig har haft dem i de forskellige landsdele. I flere tilfælde har potterne været nedgravede med værdisager, og gennem dette indhold er det altsaa muligt at tidfæste dem.

I tidligere tid, da man ikke ænsede saadanne værdiløse lerkar, er adskillige sikkert kastet bort, efter at finderens sikret sig indholdet.

Enkelte lerkar i Nationalmuseet skal her nævnes, (D 6846) en jydepotte med tre lave ben og et øre, nedsat med mønter

Gryde med stjært.
Fundet ved udgravning i
Kjøbenhavn.

Fig. 83. Gammel gryde fra Jylland.
Fundet under en trærod.

under svenskekrigen 1657—60, fundet i Brande, Vejle amt. Et andet kar med mønter (D 9617) af meget grovkornet masse, tykvægget og plumpt formet er fundet i Vejle, efter mønterne at dømme er det nedsat under kejserkrigen 1627—29. Fra c. 1247 har man en sort lerpotte (D 7869) fra Ribe, nedsat med en mængde mønter og værdisager under kong Eriks og hertug Abels fejde. I Grenaa er fundet en tyndvægget sort potte (D 7495) indeholdende omtr. 11000 sølvmønter, hvoraf de yngste er fra 1225. Efter indholdet at dømme stammer saadanne kar jo næppe fra fattigmands hus; men har de været i brug i rigmandens hus, har de endnu sikrere været det i den jævne mands.

Et betydeligt antal lerkar fra c. 1300 fremdroges ved udgravningen af Sandgravvold i Storring sogn, Framlev h. Et af disse kar svarer i materiale og overflade fuldstændig til et

skaar, som jeg fandt i den side 39 omtalte ildgrav i Vorup. — Ved udgravningen af Erik Menveds borg ved Bygholm ved Horsens fandtes ogsaa sorte skaar. — Fra Vordingborg ruiner foreligger en del skaar, bundstykker og store hanke af sortbrændt ler, og lignende skaar fra c. 1300 haves fra Taarnborg ved Korsør.

Fra grave i og ved Roskilde domkirke har man sorte potter, der har været nedsat med trækul. Disse kar er fra det 12. og begyndelsen af 13. aarhundrede. En del af dem er paa halsen prydet med koncentriske ringe, hvorfor man har ment dem formet paa drejeskiven. Saadanne ringe udførtes jo imidlertid fuldstændig sikkert paa grydefjælen, og da karrene er runde under bunden og den nederste del ret uregelmæssig, mener jeg, de er formede paa fri haand. Nogle med flad bund og uden ringe paa halsen synes derimod formede paa drejeskive.

I en række gamle kirker fra forskellige egne af landet har man fundet de saakaldte lydpotter (beskrevet af Dr. Mackeprang i Aarb. f. nord. Oldk. 1905). De er i almindelighed af sortbrændt ler, nogle endog forsynede med ben som jydepotterne. Disse kar er fra Valdemar den Stores eller en endnu ældre tid. De er i næsten alle tilfælde fundet i kirker i romansk stil.

De sorte lerkar kan altsaa spores middelalderen igennem. De har været i brug i landets forskellige egne, og baade paa borgen og hos rigmanden, selvfølgelig da ogsaa hos den menige mand.

Det er nu umuligt at sige noget bestemt om, under hvilke former det sorte pottemageri er foregaaet i ældre tid; men alt vedrørende denne virksomhed er saa traditionsbundet og primitivt, at der er al grund til at antage, at datidens forhold har lignet de i det foregaaende skildrede fra nyere tid. Dog har pottemageriet vel næppe noget steds været drevet i saa stor stil som paa Vardeegnen i blomstringstiden omkring 1800; men til gengæld har det sikkert haft hjem i adskilligt flere egne. Dog mener jeg, at saa langt tilbage som der er tale om grydekørsel, har tilvirkningen ikke været en almindelig husflid.

Der er endog et enkelt sted i skæmtevisen „Den sidste udvej“, der tyder paa, at grydearbejdet til en tid har været drevet haandværksmæssigt af mænd. I visens ældste form i Svanings haandskrift fra tiden op mod 1600 hedder det:

»Hvorned vil du føde mig,
 naar herren vorder dig vred?«
 »Da vil jeg blive en grydestøber
 og gøre de potter af ler.«

«Hvorned vil du føde mig,
 naar leret mone fryse?»
 Da vil jeg blive en guldsmed
 og bo for fruer deres huse».

I den variation af visen, som Ev. T. Kristensen har optegnet, er grydestøber ombyttet med pottemager.

Man kan vist afgjort regne med, at naar en mand i ældre tid nævntes grydestøber, saa støbte han jærngryder. Visens udtryk er vel ogsaa nærmest at betragte som en poetisk frihed, idet man jo ikke kan tale om at „støbe“ lergryder, men det lader paa den anden side ingen tvivl om, at det er disse, det drejer sig om. Og naar grydestøberen i visen jævnstilles hyrde, møller, guldsmed, hattemager o. fl., saa har hans haandtering antagelig været velkendt. Der er naturligvis den mulighed, at visedigteren i sin uafhængighed har tilladt sig at kalde en almindelig pottemager for grydestøber, men det er dog vist lidet troligt, naar dennes produkter, som ogsaa hans navn siger, kaldtes potter. De gamle kogebøger har ligeledes udtrykket glaserede potter, og ikke gryder.

Der forekommer ogsaa et enkelt eksempel paa, at grydebrændingen har været købstaderherv. I Pontoppidans „Danske Atlas“ hedder det om Skive, „Her har og før været Grydergade, men siden Grydebrænderiet længe siden er ophørt, ere de Huse som deraf havde Navn, regnede under Synderbyegade“. Det var efter ildebranden 1715, at grydebrændingen i Skive ophørte, da nedbrændte hele grydekvarteret. I stiftamtmandens indberetning om brandskaden oplyses, at „Gryde-Boderne er ikke som andre Kjøbstedvaaninger enten udi Biugning eller Orden med Gader og deslige, beboes af 10 fattige familier“. At grydebrændingen havde været et betydeligt erhverv for Skive, fremgaar af Holger Jacobæus' rejsebog fra 1671—92. Han anfører det ejendommelige for hver enkelt by, og om Skive skriver han, at den er berømt ved gryder og tingstude. Af „Danske Atlas“ ses, at endnu o. 1770 hed et af byens torve grydetorv.

Det er maaske ikke uden interesse at anføre, at i den gamle tyske by Rothenburg fandt jeg i museet et par sortbrændte, uglaserede lerkar med kornet overflade. De var fabrikerede i

byen omkring midten af forrige aarhundrede; yderligere oplysninger om fremgangsmaaden og virksomheden lykkedes det ikke at faa, men det oplyser dog, at fabrikationen af sorte lerkar har været byerhverv der.

Som nævnt kan man følge de sorte lerkar tilbage til tiden omkring 1100. Men af det anførte synes handelen med lergryder at kunne føres næsten lige saa langt tilbage. Den tid, da der kan blive tale om en almindelig husflidstilvirkning, nærmer sig da stærkt til oldtiden, og den er antagelig en umiddelbar fortsættelse af jernalderens mægtige lerkartilvirkning, som efter oldgranskernes opfattelse har fundet sted i samtlige landets egne, idet de egnsprægede produkter kun findes inden for hver sit afgrænsede omraade. Jydepotterne, der som paa vist ogsaa var egnsprægede, forekommer derimod som handelsvarer fjærnt fra produktionsstedet, ja saaledes at især Vardeegnens kar endog optræder inden for de andre produktionscentres omraade.

Ligheden mellem jydepotterne og oldtidskarrene er allerede berørt, og selve arbejdets og redskabernes primitivitet støtter i højeste grad den opfattelse, at jydepottetilvirkningen er et fortidslevn, der paa grund af særegne forhold, som vi nu ikke kender, til en tid blev en hel industri, hvis produkter var en efterspurt handelsvare. Franchet oplyser, at flere steder i Frankrig findes lignende levn af fortidens primitive pottemageri, og det er ikke kun i afsides egne. I Provence kan man endog se saadanne pottemagerier, hvor kvinderne ælter leret med fødderne, jævnsides med fuldt moderne virksomheder med maskiner og elektrisk drivkraft.

Der er saa megen lighed mellem jydepotterne og adskillige former fra jernalderen, at en af vore berømteste oldgranskere en gang, da han i Herning museum stod og betragtede nogle gravkar fra den romerske jernalder, sagde til museets forstander: „De der kan De godt sætte op i jydepottesamlingen“, og en anden gang gentog akkurat det samme sig med et andet kar. Det er vel overflødigt at tilføje, at samtlige kars ægthed som oldtidskar er hævet over enhver tvivl. Ikke blot de grydeformede kar viser lighed. Mælkefadene (den jyske sæt) findes ogsaa blandt jernalderkarrene, ganske som i nyere tid uden udbøjet bred, kun jævnt afrundet foroven.

Det er forøvrigt ikke alene vore egne oldtidskar, jydepotterne ligner, hvilket fremgaar af hosstaaende billeder af et par lerkar fra de svejsiske pælebygninger ved Zürichersø. Disse

kar er mindst halvtredje tusind aar gamle, maaske langt ældre, men kunde godt baade for forms og materiales skyld gælde for jydepotter.

Ligheden mellem materialet til jydepotterne og oldtidskarrene er ogsaa umiskendelig, og i jernalderen har man givet karrenes overflade en glitning (glaase, skygge) som den jydepotterne fik.

Der er imidlertid det ejendommelige forhold, at paa de middelalderlige kar og skaar finder man ikke denne glitning. Og vil man tænke sig en ubrudt forbindelse fra oldtid til nutid, er det mere end mærkeligt, at denne proces i et langt tidsrum er udeladt, og saa atter efter aarhundreders forløb dukker op. Sandsynligvis er det heller ikke saadan.

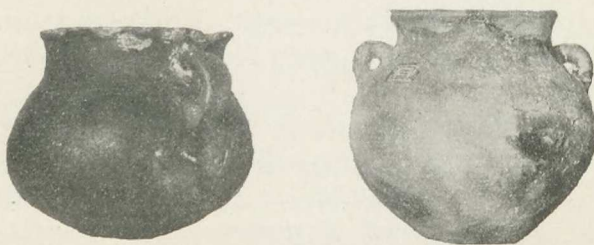

Fig. 84. Lerkar fra svejsiske pælebygninger.

For muligt at finde forklaring paa dette forhold er det nødvendigt at erindre sig de virkelige forhold i nyere tid, og ikke enten slaa alt det sorte pottetøj sammen under begrebet jydepotter, med den tro, at det er ensartede ting, eller højest skælnes mellem det jyske og fynske arbejde. Thi vel er ensartetheden i overvejende grad til stede, hvilket alene fremgaar af, at man i vore museer har ladet det sorte pottetøj gaa under eet, men som paavist i det foregaaende er der saa megen forskel mellem de forskellige egnes materiale, former og overfladebehandling, at en sondring er absolut nødvendig.

Forholdet er jo det, at paa saa at sige alle Vardeegns produkter finder man glitningen anvendt i større eller mindre grad. — I Fjends h. var forholdet noget anderledes. Der fremstilledes en mængde kar uden glitning, selv om denne var almindelig brugt, og altid anvendtes paa de smukkere kar. — Paa de store kar fra Holstebroegnen brugtes ikke glitning, men processen var som nævnt ikke ukendt. — Paa karrene, som jeg mener er fra V. Brønderslev, findes ingen glitning,

skønt det dog er af den slags kar, hvor man særlig maatte vente at finde den, hvis den overhovedet brugtes. — I Vorup har glitningen kun været brugt paa kaffekander o. l., hvorimod denne egns fortrinlige gryder og kander baade til hjemmebrug og handel var uden glitning. — Og paa Fyn var processen overhovedet ukendt.

Det er altsaa i det vestlige Jylland, glitningsprocessen indgaar som fast led i arbejdet, i mindre grad i de midtjyske egne, saa godt som ikke i den østlige del, og slet ikke paa Fyn.

Nu er forholdet imidlertid det, at de middelalderlige uglittede sorte kar netop væsentlig stammer fra fund paa øerne og det østlige Jylland. Mange er endvidere gjort af et finere materiale end jydepotterne, mere lignende potterne fra Karhuse, hvor der som bekendt ikke ælteses sand i leret. Endvidere er øerne paa de middelalderlige kander prydede med en længdefure saaledes som det stadig brugtes i Karhuse, og i nogen maade i Vorup, men aldrig paa Vardeegnen.

Alt dette tyder paa, at tekniken er blevet ændret i den østlige del af landet, saa man er gaaet bort fra glitningen og til dels sandblandingen, hvad enten dette saa er sket for nemheds skyld eller gennem paavirkning udefra. De ændrede karformer tyder nærmest paa en fremmed paavirkning. Det er forhold, det er værd at have opmærksomheden henledt paa, naar der en gang foreligger saa meget materiale, at man finder det belejligt at gøre den middelalderlige keramik til genstand for en indgaaende undersøgelse.

I nærværende tilfælde er det særlig af interesse, at de to steder, hvor glitningen af karrene maa betragtes som et led i tilvirkningsprocessen, netop er de to steder (Vardeegnen og Fjends h.), hvis grydetyper indbyrdes er saa lig hinanden, og som i modsætning til de andre egnes kar tillige er saa lig oldtidens gryder. Jeg er derfor af den opfattelse, at netop der har traditionen holdt sig, baade med hensyn til form og fremgangsmaade, dog med den ændring i Fjends h., at man har ladet skorstenen erstatte braandhuset, som maa anses for at være det oprindelige. — Der er iøvrigt al grund til ved afdækning af oldtidsbopladser at have opmærksomheden henledt paa, om der findes brolægninger, der synes at svare til dem fra braandhus og ildgrav.

Om tekniken i oldtiden i det hele har været som i nyere tid, vilde jo imidlertid kun kunne godtgøres, hvis det var mu-

ligt at fremlægge de forskellige redskaber, hvilket næppe lader sig gøre, da det som bekendt var yderst simple træ- eller jærknive og nogle stene. Knivene kan man vanskeligt vente at finde, taansten eller buddisten er kun almindelige rullesten, hvorpaa intet kan ses, selv om man finder dem. Det eneste redskab, der kan findes og bestemmes, er da glaasstenen eller skyggstenen. En saadan sten er imidlertid ogsaa fundet paa en jernalderboplads i Kjærbølling ved Vejle. Stenen ejes af finderens gartner H. Pedersen i Grindsted. Denne sten (fig. 85) er mod den spidse ende fuldstændig blankslidt paa den ene side, og

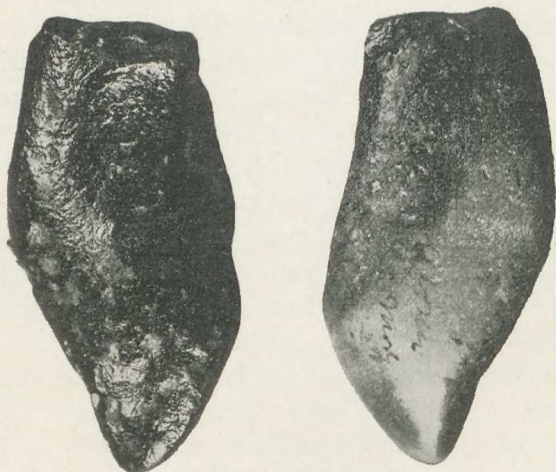

Fig. 85. Glaassten fra jernalderen. (8 cm l.).

den svarer i form meget nær til glaassten, som jeg har indsamlet paa Vardeegnen. Den er forøvrigt ogsaa godkendt som det den er, ikke af videnskabsmanden, men af fagmanden. Den er nemlig ifølge finderens oplysning afvist fra videnskabelig side som betydningsløs; men da gamle Marie Haugstrup saa den, udbrød hun: „Nej, sikken god glaassten, den vil a ha!“ For hende var den et stykke kendt og udmærket værktøj, om hvis brug der ikke var nogen tvivl.

Selv om den egentlige traditionelle fremgangsmaade maa antages at være knyttet til de to nævnte egne, er der dog saa meget fælles og primitivt i tilvirkningen de forskellige steder, at det er sandsynligt at antage, at samtlige egnes fremgangsmaade har et fælles udspring: samtlige steder var pottemageriet kvindearbejde, læret æltes overalt med fødderne, ved

formningen brugtes i de forskellige egne ensartede grydelapper, karrene pudsedes med træstykker eller simple jærnkniive, og oversmurt med en leropløsning, og selv om der var forskellig fremgangsmaade ved brændingen, var den dog overalt meget primitiv.

Udtrykkene buddisten (Fjends h.) og buddeklud (Fyn) synes ogsaa at pege mod en fjærn fælles oprindelse. Dialektordene buddie og buje betyder ifølge Feilbergs ordbog at gnide ud, trykke, støde, hvilket jo svarer godt nok til de to redskabers brug ved pottemageriet. Men naar redskaber til samme brug fra to hinanden saa fjærntliggende steder har tilknytning til det samme gamle ord, saa tyder dette paa, at virksomheden gaar tilbage til en tid, da dette ord var almindeligt i dansk.

Den i Karhuse brugte fremgangsmaade at bygge karret op af „valke“, kendes her i landet vist ellers kun fra den ældre og en del af den yngre stenalders kar. Disse kar skiller eller brydes, hvor lerrullerne er trykket sammen, og akkurat det samme kan iagttages ved Karhusepotterne, især mellem bunden og den første valk. Man kan daarligt tænke sig, at folk vilde gaa tilbage til denne fremgangsmaade, naar de engang havde lært at trække karret op af et stykke, saa det er højest sandsynligt, at det er en rest af den ældgamle fremgangsmaade, der er bleven siddende fast i Karhuse til vore dage.

Selv om de her nævnte enkeltheder ikke danner nogen bevisrække, saa kan de muligt en gang hjælpe til at danne led i en saadan, og de kan i hver fald støtte den opfattelse, at jdepottefabrikationen havde rod i oldtidens pottemageri, saa den med rette kan nævnes som vort lands ældste haandværk.

KILDER

Foruden bidrag fra langt over hundrede meddelere er endvidere benyttet:

- Algreen-Ussing: Kgl. Reskr. og Resol. Kjbh. 1835.
Ann. f. n. Oldkyndighed 1844—45.
Arnamagnæanske haandskr. nr. 187. Kjbh. 1883—86.
J. A. Hofman-Bang: Odense Amt 1843. 419.
G. Begtrup: Agerdyrkn. Tilst. i Nørrejylland. Kjbh. 1808—10. I 152—54, II 106—07.
A. F. Bergsøe: Den danske Stats Statistik. Kjbh. 1847. 335.
— : Kvartalsberetn. f. Industri 1846. VI 101.
Berl. Tid. nr. 158. 1835. nr. 221, 1852.
N. Blicher: Vium Præstekald. Viborg 1795. 135.
St. St. Blicher: Viborg Amt. Kjbh. 1839. 201.
Borgervennen 1790—91. III 252.
L. C. Brinck-Seidelin: Hjørring Amt. Kjbh. 1828. 311.
C: Eftertale om Industriudstillingen. Kjbh. 1853.
Collegial-Tidende for Danmark. 1816, 1827.
Dagbladet nr. 241, 1852.
C. Dalgas: Ribe Amt. Kjbh. 1830. 211—14, 141, 142.
Dansk Landbotidende V. 1870.
Efterretn. om indenlandsk Kunstflid. Kjbh. 1816. II 164.
P. Eliassen: Kolding fra Middelalder til Nutid. Kolding 1908. 302, 427.
L. Mylius Erichsen: Den jyske Hede. Kjbh. 1903. 109.
Fabricius: Horsens Kjøbstads Beskr. og Hist. Odense 1903. 109.
H. F. Feilberg: Ordbog over jyske almuesmaal. Kjbh. 1886—1912.
For Skolen og Hjemmet nr. 191. 1885.
L. Franchet: Céramique primitive. Paris 1911.
Frederiksborg Amtstid. nr. 154, 1893.
S. Frifelt: Fædrenes Sæd og Skik. »Søndagsbladet« 1912.
Fædrelandet nr. 278, 1852.
Galschiøt: Danmark. Kjbh. 1887.
J. C. Hald: Randers Amt. Kjbh. 1827. 201.
J. C. Hald: Ringkjøbing Amt. Kjbh. 1833. 272.
H. P. Hansen: Natmændsfolk og Kjæltringer. Kjbh. 1922. II 88, 128, 272.
N. Hartz: Spredte Bemærkn. om de danske Lerarter. »Tekn. Foren. Tidsskr.« 1903—4.
Herning Dagblad 20. og 24.—9.—1919.
Hist. Aarbog f. Skive og Omegn. Skive 1914. 52.

- Holger Jacobæus' Rejsebog 1671—92. Kjbh. 1910.
 N, L. Høyens Skrifter. Kjbh. 1871. I 401.
 Katalog over Industriudst. i Kjbh. 1852 og 1872.
 Katalog over Udst. i London 1851.
 Ev. T. Kristensen: Danske Ordsprog og Mundheld. Kjbh. 1890.
 — : Jysk Almueliv V, Kolding 1894.
 — : Skattegraveren I 152.
 — : Skjæmteviser. Aarhus 1901.
 Peder Laales ordspraak ved Kock og Petersen. Kjbh. 1889—94.
 Nordisk Penning-Magazin nr. 17, 1851.
 C. Nyrop: Bidrag t. d. danske Industr. Hist. Kjbh. 1873. 210, 285, 286.
 C. Nyrop: Dansk Pottemageri. Kjbh. 1882.
 Axel Olrik: Danske Folkeviser. Kjbh. 1913. I 259.
 J. Olsen: Jydepotterne. »Fra Ribe Amt«. 1913.
 Pontoppidans Danske Atlas. Kjbh. 1767—74. III 383, IV 22, 42, 135, 386, 415,
 665, 668, 729, V 290, 442, 519, 621, 681, 686, 734, 737, 910, 934, VI 232, 663.
 Ramsing: Vardeegnens Pottemageri. »Hist.-stat. Maanedstid. f. Ribe Stift«.
 Ribe 1838—39.
 O. J. Rawert: Beretn. om Industr. Tilst. i de danske Provinser. Kjbh. 1820. 53, 63.
 — : Binæringer paa Landet. Kjbh. 1849.
 — : Danm. industr. Forhold. Kjbh. 1850. 296.
 Ribe Amtstid. 13. og 14.—11.—1919,
 N. C. Rom: Den danske Husflid. Kjbh. 1871. 400—411.
 J. C. Schythe: Skanderborg Amt. Kjbh. 1843. 721.
 F. Sehested: Jydepotteindustrien. Kjbh. 1881.
 Laurids Smith: Om de sorte jyske Leerkars Fabrikations Maade, . . . »Iris«.
 Kjbh. 1791.
 Statistisk Tabelværk V 1842.
 Fr. Thaarup: Udførlig Vejledning til det danske Monarkies Statistik. Kjbh.
 1813. 232, 237.
 J. Cl. Tode: Om Kjøkkenkar. »Nye Sundheds-Tidende. Kjbh. 1783.
 Trap: Danmark. Kjbh. 1859.
 Udsigt over Udst. i Kjbh. 1836. 178.—1844. 48.—1852. 36.
 Vejle Amts Folkeblad. Julenr. 1913 og 16.—2.—1921.
 Vestjyllands Folkeblad. 6.—9.—1918.
 Vestkysten 16. og 22.—7.—1918; 5.—3.—1919.
 Viborg Stiftstid. nr. 58. 1880.
 Aarbøg. f. nord. Oldk. 1905.
- Dansk Folkemindesamling: Optegnelser.
 Peder Helt Haahrs haandskrift. Tistrup.
 Landsarkivet i Viborg: Dronningborgske rytterdistrikts skifteprotokol 1719—26.
 Galten herreds arkiv (pottemandspas). Skads herreds justitsprotokol 1804.
 Ribe by's arkiv: Torvelister.
 Rigsarkivet: Folketællingslister. Hoverireglement for Lundgaard Hovedgaard i
 Fjends herred 1770 og 1791. Højesterets protokoller oktbr. 1805. Kom-
 mercekoll. stiftsrelationerne 1735. Toldregnskaber.

ORDLISTE

- Afgangspotter 102.
 Arbejde paa halvt 48, 70.
 Bankesten 22.
 Bikube 145.
 Blomsterpotter 144.
 Bolde, »bold' op« 14, 15.
 Boldkar 135.
 Bredden, »æ bræj« 18, 23, 31, 34, 42.
 Bredklud 42.
 Brygkar 130.
 Brændevinstøj 131.
 Brænding 30, 36, 37, 39, 43—46.
 braande 43, 46.
 Braandhus 26—31, 34, 36, 37.
 Braandstang 26, 28.
 budde, -klud 42, 177, se taane.
 buddie, -sten, 36, 177, se taane.
 Bunde, klappe 40.
 Bytal 50, 75.
 Bækkegaard, Else 143.
 Clausen, Hans 97.
 Drejeskive 19, 38, 40, 115.
 Drontling 77.
 Dørslag 139.
 ettals 76.
 Falsben 24.
 Fedtlampe 134.
 Fedtpande 135.
 Fjends herred 35, 47, 50, 53, 55, 60,
 64, 85, 105, 107, 113, 119, 122, 174.
 Fjervifte 39.
 Fjællebriks 40.
 Flakning 135.
 Flødegryde 138.
 Flødepande 135.
 Formning 17, 35, 38, 40, 122, 124.
 Fortjeneste, pottehdl. 107.
 Faaborg 94.
 Gildegryde 22, 26, 127.
 glitte, se glaase.
 Gludsted 59.
 Glæsborg 58.
 glaase 25, 36—38, 43, 122, 141, 142,
 144, 174.
 Glaassten 25, 37, 176.
 Goderaadjærn 139.
 Grindel, grindle 36, 38, 43.
 Grundel 36.
 Grydebord 17.
 Grydefjæl 17, 38.
 Grydegrav 36.
 Grydelap 18, 36.
 Grydemuld 31, 33.
 Gryder 111—16, 128, 145.
 Grydestuen 14, 37.
 »gøre op« 17, 20, 42.
 Gørespaan 42.
 Halepande 78, 135.
 Haugstrup, Marie 16, 31, 34, 59, 67,
 70—74, 84, 106.
 Hellager 9, 47, 58.
 Hjarbæk 85.
 Hjærtning 65, 80, 82.
 Hjærtningtal 50, 75.
 Holland 81.
 Holstebroegnen 37, 57, 61, 116, 148,
 174.
 Horne 12, 65, 88.
 Horsens 83.
 Hundsbøtt 75, 77.
 Huserbevis 98.
 Høker, salg til 95.
 Idum 57, 116.
 ilde 29, 32, 34.
 Ilding 26, 31, 33.
 Ildfork 32, 34.
 Ildgrav 39.
 Ildpøt 29—32, 34.

- Ildpøtmuld 48.
 Ildskovl 32.
 Inderpotte 75, 87.
 Jütsch-porzellän 98.
 Kaffekander 140.
 Kageforme 140.
 Kakkellovne 146.
 Kakkelpotter 57, 145.
 Kander 117—125.
 Karhuse 9, 40, 47, 50, 53, 58, 91,
 125, 175, 177.
 Karhusepotter 40, 42, 125.
 Kartrille 40.
 Kjøbenhavn 83.
 klingre potte 35.
 Kolding 83, 84.
 Krøl'ler 11.
 Kvols 85.
 Kærner 138.
 Legetøj 143.
 Lerbing 40.
 Lerhuset 40.
 lodde lergryde 148.
 lueløben 34.
 Lydpotter 171.
 Lysestager 134.
 Lysestøbegryder 133.
 »Lyw«, pottens liv 21, 23.
 Læpgryde 36.
 Læwi 36, 43, se smid og sulle.
 Laale, Peder 86, 168.
 Markedshandel 101.
 Nordby-skipper 81.
 Norge 81.
 Odense 91.
 Ostekop 139.
 Oversigter 13, 60—63, 66, 76, 79,
 overtals 76.
 Overtro 28, 33, 34, 68.
 Pejersdaw 14, 37.
 Pottdänsch 98.
 Potteovn t. brænding 43, 46.
 Potteregnskab 51, 52.
 Potteskipper 58.
 Pott'kong' 82.
 Pott'landet 49.
 Pott'lænder 49.
 Rappekar 9, 58.
 Regnskab 52.
 Remse 88.
 Returfragt 99.
 Revlinglimer 87, 109.
 Ribe 103.
 Ringler 98.
 Raasted 116.
 Schein 97, 98.
 Sengevarmere 145.
 Sig 12.
 Sikar (se skalgryde og sæt) 41, 43,
 53, 58.
 Skabilkenhoved 144.
 Skalgryde 50, 137.
 Skive 172.
 Skjelskør 78.
 sko potte 20.
 skrabe, skaw, skraaw, -ler, -klinge,
 -kniv, -pind, -spaan, -stykke 15,
 18, 20—25, 36, 38, 42, 43.
 skruppe, potte s. 32—34.
 skygge, -sten. se glaase.
 Skæggemænd 121—24.
 Sletsten 21, 22.
 Smid, smide 25, se læwi og sulle.
 Smugleri 99.
 smøge f. pott. 43.
 »Snese«, talfærdig, talsnes 50, 52,
 75, 87.
 Snoghøj 90.
 Sojhus 70.
 »Spidser« 145.
 Stegefad, -gryde 136—37.
 Stilbjærg 59.
 »Stok« 17, 35, 40.
 Strellev 64.
 Sulle 43, se læwi og smid.
 Sulleklud 43.
 Sukkerskaal 144.
 Sætter 26, 52, 57, 78, 137, se sikar.
 Talgpotte 134.
 Talgryde 76.
 Tater-pütt 98.
 Tepotter 148.
 Tiggerpotte 123.
 »Tinter« 16, 32.
 Tistrup 65, 84.
 Tragte 131.
 Trilling 77.
 »trække op« 41.

- »Tuds« 144.
Tuskhandel 99, 101.
Tyskland 80.
Tæer 21, 24, 112—14, 121.
taane 20, 23, se budde og buddie.
Taansten 21, 22,
Vaffeljærn 139.
Valke, vride v. 40, 41, 177.
Valkebræt 40.
Valketrug 40.
Vardeegnen 11, 35, 47, 54, 58, 65,
77, 79, 83, 104, 108, 112, 120, 174.
V. Brønderslev 47, 57, 125, 174.
Vejle 79, 83, 84.
Vers 91.
Vise 83, 148, 172.
- Vissenbjærg, se Karhuse.
Vitrup, Bertel 96.
Vorbasse 94.
Vorup 37, 47, 55, 60, 84, 114, 118,
130, 175.
vrag's potter 35, 102.
væle 16, 17.
Vælskammel 17.
Æbleskivepande 139.
Ælteskind 35, 37.
Æltning 15, 35, 37, 38, 40, 44.
Æstler 20.
øre 42.
Ører 20, 42, 112—20, 125, 175.
Øssel 31.
Østersølande 81.

